

શ્રી. દેવાભાઈ પટેલ સ્મારક ગ્રંથમાળા-૪

મુંડકોપનિષદ

[મૂળ ગ્રંથોક, પદ્યાર્થ, અન્યથ, અનુવાદ તથા વિવેચન સાથે]

સંપાદક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

॥ માધનાત્મા દર્શનૈવ લભ્ય ॥

—મુંદા ૩ ૨-૪

૨
૫
૬
૭
૮
૯
૧૦
૧૧
૧૨
૧૩
૧૪
૧૫
૧૬
૧૭
૧૮
૧૯
૨૦
૨૧
૨૨
૨૩
૨૪
૨૫
૨૬
૨૭
૨૮
૨૯
૩૦
૩૧
૩૨
૩૩
૩૪
૩૫
૩૬
૩૭
૩૮
૩૯
૪૦
૪૧
૪૨
૪૩
૪૪
૪૫
૪૬
૪૭
૪૮
૪૯
૫૦
૫૧
૫૨
૫૩
૫૪
૫૫
૫૬
૫૭
૫૮
૫૯
૬૦
૬૧
૬૨
૬૩
૬૪
૬૫
૬૬
૬૭
૬૮
૬૯
૭૦
૭૧
૭૨
૭૩
૭૪
૭૫
૭૬
૭૭
૭૮
૭૯
૮૦
૮૧
૮૨
૮૩
૮૪
૮૫
૮૬
૮૭
૮૮
૮૯
૯૦
૯૧
૯૨
૯૩
૯૪
૯૫
૯૬
૯૭
૯૮
૯૯
૧૦૦

મુલદાન વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૧

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ ફેસાઈ
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૬

મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ ફેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય
કાળુપુર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૨,૧૦૦
ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭

બે રૂપિયા

પ્રામિરચન —

નવજીવન કાર્યાલય
કાળુપુર, પો. બો. ૧૦૫
અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલે ઈ સ ૧૯૪૭માં નિઘાપીતે રૂા ૬૦૦૦) આપ્યા હતા અને ખીજી એટલી રકમ પગીથી વધારી આપવા કહ્યું છે તેમણે જણાવ્યું હતું કે, આ રકમમાથી પ્રચલિત અર્થમાં ધાર્મિક ગણાતા ગ્રંથો જ નહિ, પરંતુ સાચે સાચે નિધવિધ ક્ષેત્રોમાં ધર્મદૃષ્ટિને યોગે અને વધારે એ જાતના ઉપયોગી ગ્રંથો પણ લેવામાં આવે તેનો સીકાર કરી નિઘાપીઠે આ માળા શરૂ કરી છે

અત્યાર સુધીમાં આ માળામાં નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે .

૧ યોગસાસિદ્ધ	સં ગોપાળકાવ્ય પટેલ
૨ કળા એટલે શું ?	ચે. ટોલ્સ્ટોય
૩ ગૌતમ બુદ્ધ	લે. રાધાકૃષ્ણન

આ તેનું ચોથું પુસ્તક હવે મહાર પડે છે

આ બાદ, આ માળામાં પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ખીજા કેટલાક ગ્રંથોનું કામ ચાલે છે આજના તગીના સમયમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં અનેક હાડમારીઓ રહેલી છે, તે છતાં અદ્ય કામ ધર્મ શોકે છે એ પરમાત્માની કૃપા જ ગણાય પ્રેસની જોગસાઈ થશે તેમ, નીચેના પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ હવે પગી આ માળાના મળુકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનું હરાવ્યું છે. —

૧. શ્રીમદ્ ભાગવત	સં ૦ ગોપાળદાસ પટેલ
૨. સુખમતી	સં ૦ મગનભાઈ દેસાઈ
૩. જપજી	" "

એમને માટે સરકારી પરવાનગી મળી ગઈ છે. ત્યાર બાદ હાથ પર ખીજ છે તે પુસ્તકો લેવાતા જશે.

આ પુસ્તકની યોજના જે અભ્યાસીઓને ગમશે તો તે પ્રમાણે ખીજ ઉપનિયદોનું કામ આ માળાને માટે આગળ ચાલુ રાખનામ્ આવશે, એ લેખક તરીકેના નિવેદનમા જણાવ્યું છે.

૧૫-૭-૧૯૪૭

અનુક્રમણિકા

પ્રમરાકનુ નિવેદન	૩
નાચકોને	૭
ઉપોદ્ધાત	૧૧

પહેલું મુંડક, ખંડ

શાંતિપાઠ

૧	પર પરા થન	૩
૨	અ થ ની ૧૬ પ્રશ્ન	૭
૩	બે વિદ્યાઓ	૧૨
૪	અક્ષરનુ સ્વરૂપ	૧૮
૫	સૃષ્ટિની તેમાથી ઉત્પત્તિ	૨૩
૬	ઉપસ હાર	૨૭

પહેલું મુંડક, ખંડ ૨

૧	અપરાવિદ્યાનું સત્ય	૩૭
૨	યજ્ઞમય જીવન	૪૩
૩	અપરાવિદ્યાની મર્યાદા	૫૨
૪	પરાવિદ્યા પરાયણ જીવન	૬૪
૫	ઉપમ હાર	૭૨

બીજું મુંડક, ખંડ ૧

૧	અક્ષરમાથી સૃષ્ટિ	૭૪
૨	અક્ષર - પુરુષ	૭૬
૩	એમાથી સૃષ્ટિ ધાય છે	૮૦
૪	સૃષ્ટિ અક્ષર પુરુષનો નિરાટ દેહ છે	૮૧
૫	મ સાર-ચલનો તે હોતા છે	૮૩
૬	સ સાર-ચલનુ ચક્ર તે વડે છે	૮૬
૭	ઉપસ હાર	૮૯

બીજું અંક, ખંડ ૨

૧	તે સર્વંતુ પરમધામ છે	૮૩
૨	તેને પામવું જોઈએ	૮૭
૩	તેના વેધનો માર્ગ	૯૯
૪	૧૬૫નું સ્વરૂપ	૧૦૨
૫	ધીર પુરુષો તેને પામે છે	૧૦૭
૬	એ પ્રાપ્તિનું ફળ	૧૧૦
૭	બ્રહ્માક્ષાત્કાર	૧૧૨

ત્રીજું અંક, ખંડ ૧

૧	સ સાર વૃક્ષના બે પક્ષી મિત્રો	૧૨૦
૨	પુરુષ અને ઈશ	૧૨૨
૩	પુરુષ અને ઈશનું સામ્ય	૧૨૫
૪	સામ્યનો દ્રષ્ટા — સામ્યયોગી	૧૨૮
૫	પરમ સામ્ય દર્શનની સાધના	૧૩૩
૬	સત્ય પરમ સાધન છે	૧૩૭
૭	સત્યનું પરમ નિધાન	૧૩૯
૮	તેનો માર્ગ — ધ્યાનપરાયણ પ્રજ્ઞા	૧૪૧
૯	ધ્યાનની અમોઘ શક્તિ	૧૪૭

ત્રીજું અંક, ખંડ ૨

૧	એ જ એક માર્ગ	૧૫૧
૨	આત્મા જ પરમ વરેણ્ય છે	૧૫૫
૩	તેને વરેણ્ય જીવન	૧૫૯
૪	ઋષિ અને યતિ	૧૬૨
૫	બ્રાહ્મી સ્થિતિ — બ્રહ્મનિર્વાણ	૧૬૫
૬	ફલશ્રુતિ	૧૭૧
૭	ઉપસ હાર	૧૭૩
	પદ્મચિ	૧૭૬

વાચકોને

વિનમ્રભાવે આ ચોપડી વાચકો આગળ રજૂ કરું છું. શ્રી કાકાસાહેબે હિમાનયને અંગે કત્યુ છે કે, દરેક ભાવિક હિંદુને હમેશા મનમાં રહે છે કે, જિંદગીમાં કોઈ દહાડો એ નગાધિરાજના દર્શન કરના ઉપનિષદો આર્ય પ્રજાના સનાતન જ્ઞાનનો હિમાનય છે. દરેક જ્ઞાનપિપાસુ હિંદુને હમેશા મનમાં રહે છે કે, ક્યારેક જીવનમાં એ જ્ઞાનહિમાનયના દર્શન કરવા મને નાનપણથી એમ હતું અને તેની સાથે સાથે એમ પણ સહેજે હું માનતો કે, એ જ્ઞાનપર્વત પર ચડનાને માટે પણ આવવા જોઈએ—પુખ્ત સમજના મજબૂત પગ વગર એ જિંદગી અને અગમ ચક્રાણુ ન ચડી શકાય. ઉપનિષદો બીજા અભ્યાસ જેવો અભ્યાસ નથી બીજી ચોપડીઓ પેઠે ગમે ત્યારે ગમે તેમ એ ન વાંચી શકાય અને માટે વખત પાકવો જોઈએ, તે માટે જીવનથી તૈયારી કરી જોઈએ. આવી સહજ સમજ હેવાથી એક સાધક તરીકે નાનપણથી જીવનને વ્યવસ્થિત કરના મથતા મથના અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું વાચન કોલેજમાં ભણી ઊતર્યા બાદ શરૂ કર્યું અને તેમાં ઉપનિષદો વ્યવસ્થિતપણે વાચનાની ઇચ્છાની તૃપ્તિ તો આજેય અનુભવી શક્યો નથી છતાં ૧૯૪૨-૪૪ ના જોનનિવાસમાં તે અધ્યયન કાર્ષક સ્થિત ભાવે કરી શક્યો તેનું શ્રેય અણુધારી રીતે અગ્રેજી પરગણ્યની નીતિને ગાય છે તે અટક કાળ પૂર્વે છૂટક છૂટક કેટનાક નાના ઉપનિષદો વાંચી શક્યો હતો, આ જીવનરિયાત ક્ષેત્ર સંન્યાસકાળમાં ઝાઝા પુસ્તકો પાસે વસાવવા તો પાનવે નહિ કેમ કે અપરિચિત અને સર્વ ત્યા ફરજિયાત મળી રહે છે, અને સમાજનો સંન્યાસ પણ! છતાં કાર્ષક સગીન કામ કરવાને મળેલી એવી મોઢી તક ગુમાવવી પણ કેમ પાનવે? એટલે ઉપનિષદોનો જ્ઞાનાર્ક બંધી

રીતે મેનનને યોગ્ય દુર્યો અને એમ નાના ૬-૭ ઉપનિષદો પામે વસાવ્યા અને તે પૂરા ક્યાં તેમના અભ્યાસ માટે તેમની પદસૂચિઓ કરી તેમનો અનુવાદ સરળ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો અને એમ તેમનું ડાઈક મનન કરી શક્યો, જેના ફળરૂપે આ ચોપડી તૈયાર કરના હામ બીડી છે

દુ સરકૃતનો અભ્યાસી નથી આમાન્ય અથ સમજના પૂરછું એ ભાષાનું જ્ઞાન મને છે, એમ માનુ છું તેમા બિજુપ સારી પેઠે છે, જે પૂરી કરનાને મે મારા મિત્ર શ્રી ગોપાળાનંદ પામેથી મદદ માગી લીધી છે આવા કામોમા એ એજલી નિકટતાથી મને મદદ દે છે કે તેને માટે મારે આભાર માનવો એ કેવળ ઔપચારિક લાગે છે

અમે એ જાણુ નિદાપીની રેવાભાઈ અથમાળાના સપાદનની જ્ઞાનમહારી ધરાવીએ જીએ ઉપનિષદોનું જેનકામ એ માગામા પ્રસિદ્ધ કરના જેવું લાગ્યું એજલે નાના ઉપનિષદોનું સપાદન મારે શરૂ કરવું એમ અમે હરાવ્યું કવાથી તે શરૂ કરવું એ પ્રથમ સહેજે જાગ્યો બધી રીતે જોતા અમને થયું કે, સર્વાંગસુદર અને પરિપૂર્ણ એવું મુડક એને માટે યોગ્યતમ છે એમા આર્યોના જ્ઞાનની અને સાધનાની આખી વિચારણા એક વ્યાપમા અને ભારે કાવ્યમયતાથી રજૂ થાય છે એના મત્રમોતી ભાવ્યશરોએ નધારેમા નધારે પોતાની ભાવ્ય-માળામા પરાના માટે ઉઝીના લીધા છે, એમ તેના જાણુકારો ગણીને કહે છે એમા જ્ઞાનનિજ્ઞાનનો પરમ નિયોડ આવી જાય છે, એ તો કાઈ પણ તે જોતા કહેશે

આ સપાદન કઈ રીતે કરવું? તેને સમજનાને મદદરૂપ થુ થુ આપવું? આ નિચારમાથી મૂળ શ્લોક સાથે તેનો પદાર્થ, તેનો અન્ય, અને તેનું ભાષાતર આપવું અને ત્યાર બાદ તેનું નિવેચન કરવું એમ હરાવ્યું આથી સામાન્ય વાચક પણ જરા મહેનત લે તો, મૂળ સરકૃતમા ઉપનિષદ વાચી શકે, એની મદદસામગ્રી એમાથી તેને મળી રહેશે એમ માન્યું છે અને અતે પદસૂચિ પણ ઉમેરી છે, તે વધારે જિડા અભ્યાસીને મદદ થાય તે હિસામે છે આ બધું કામ ૧૯૪૪મા જોલમાથી બહાર આવ્યા બાદ, કકડે કકડે થયું છે

અનુવાદ બાબતમાં બે શબ્દ કહેવા જોઈએ. મૂળને બરોબર વફાદાર રહેવું જોઈએ એ તો ઉઘાટું છે; પરંતુ તે વફાદારી અનુવાદની ભાષાના નિયમોથી હોવી જોઈએ અને તેને ભાવતા પ્રવાદમાં તે થવો જોઈએ. એટલે, કેટલાક અંગ્રેજ અનુવાદકો કરે છે એમ, અનુવાદ એવો નહિ હોવો જોઈએ કે જેમાં ભાષાપ્રવાદ જ ન હોય. એને મારે, મૂળમાં શબ્દતઃ જોતાં, કાંઈક ન હોય તે અનુવાદમાં કહેવું કે ઉમેરી લેવું જોઈએ. આવા ઉમેરા જરૂર લાગે ત્યાં કોંસમાં બતાવ્યા હોય તો બસ. આ ચોપડીમાં આપેલા અનુવાદમાં મેં આ નિયમનું પાલન કર્યું છે.

વિવેચન બાબત પણ બે શબ્દ કહેવાના રહે છે : પહેલું તો એમાં મેં આપ્યા ગ્રંથના વસ્તુમાં તેની દલીલની સંગ્રહસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે અર્થે ખંડના શ્લોકોના વસ્તુનાં વળી નોખાં પ્રકરણ થોડા આપવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.

વસ્તુનો અર્થ સીધો કોઈ ભાષ્યકાર કે ટીકાકારનો હું અનુસર્યો નથી; અને જેવો બેઠો છે તેવો આપ્યો છે. તેને માટે જ્યાં જરૂરી લાગ્યું છે ત્યાં બધે મેં પ્રમાણબૂત અર્થકારોનાં વિવેચનોની મદદ લીધી છે, અને અર્થસંકલના કરી છે. તેમાં મેં જીવનની સાધના વિષે જે કાંઈ ઓછોવત્તો જાત-અનુભવ તથા બીજાના અનુભવની જાણકારી છે, તે નજર સામે રાખ્યાં છે. ઉપનિષદો કોઈ દેશકાળથી બદ્ધ એવા લોકધર્મની ચર્ચા કરતા ગ્રંથો નથી. તે તો સનાતન એવા ગુહાચર અક્ષરતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે — તેની સાધના વર્ણવે છે. આ સાધના કોઈ પણ એક જ સંપ્રદાય-કે-તત્ત્વવાદની વિશેષ નથી; તે સદાય માનવ સાથે રહેશે. તેનો ચિત્ત-ધર્મ છે. તેથી માનવ ચિત્ત — એટલે કે તેની વાસનાઓ, તેની શક્તિ-અશક્તિઓ, તેનું ધડતર, તેનો સ્વભાવ — એ બધાં સદાકાળ જે રીતે કામ કરે, તે ન્યાયે આ ગ્રંથોનું વસ્તુ વિચારવું જોઈએ. અને દેશકાળ કે યુગ પ્રમાણે આ બધાનું બાહ્ય કલેવર બદલે ફરે, પરંતુ મૂળે માનવ ચિત્તનો આ બધો સંભાર તત્ત્વનઃ એકસરખો સનાતન છે. એટલે અંતર્મુખ બની આપણે આપણા ચિત્તનો અનુભવ તપામવો જોઈએ; ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ પણ સૂક્ષ્મ રૂપે એ જ

કહે છે એ જ સાચો જોમિયો છે. તર્ક, પ્રવચન, શાસ્ત્રગાનાદિથી એ લબ્ધ નથી, પરંતુ ચિત્તના કે જીવન અનુભવના અપ્રમાદપૂર્વક કેળવેલા સાચા જાગ વડે એ આત્મા મળે છે, — આલું તેથી જ આ મયો કહે છે. આથી કરીને દ્વૈત-અદ્વૈતના દ્વેષણાની દિલસૂદીથી અથના અર્થનું ચૂંચણ કરવું, વ્યર્થ ફરે. શૌનકની પેઠે નમ્રભાવે — ‘સમિતપાણિ’ થઈને તેની પાસે જવું જોઈએ એવો ભાવ ધરી આ અથગુરુ પામે જતાં મને જે બોધ થયો, તે મેં વિવેચનરૂપે ઉનારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એથી મને તો સારી પેઠે ક્ષાયદો થયો છે, વાચકને તેવો થાઓ, એવી આશાથી એ પ્રગટ કરવાની ધૃષ્ટના કનં છું મમાનધર્મી માધકો એમા જે લાગે તે મને કહેશે તો મદદ થશે; તેમ કરવા મારી તેમને વિનંતી છે.

૨૧-૫-૪૭

મ.

તા. ૬. નીચે પ્રમાણે મુધારો કરીને વાંચવા વિનંતી છે :
પાન ૭૭ નીચેથી બીજી લીટીમાં ‘મન નથી,’ છે તેને બદલે ‘પ્રાણ નથી, તે મન નથી,’

ઉપોદ્ધાત

૧. શ્રુતિ

હિંદુધર્મના મૂળ ધર્મગ્રંથો ‘શ્રુતિ’ કહેવાય છે. શ્રુતિ શબ્દનો (‘શ્રુત’ને મળતો) ‘સંભળેલું’ એવો અર્થ થાય. અર્થાત્ તે રહસ્ય-જ્ઞાન પુરુષપ્રયત્નથી રચેલું — માનવ બુદ્ધિશક્તિનું પરિણામ નથી; પરંતુ પરમતત્ત્વ સાથે સાક્ષાત્કારની દશામાં ‘સંભળાયેલું’ છે — મળેલું છે — પ્રગટેલું છે: પુરુષપ્રયત્ન વિના પ્રકટીભૂત । ઉપનિષદો પોતે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યાઓ, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો અને અનુશાખ્યાનો એ સૌને “અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમ્” કહે છે. (બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૨-૪-૧૦.) અર્થાત્ એ બધા ગ્રંથોના લેખકો તેમના કર્તાઓ નથી, પરંતુ તેમના આકલ્પ માટે નિમિત્તમાત્ર છે. વસ્તુતાએ તો તેમના અંતરમાં વિરાજતું પરમતત્ત્વ (મહદ્ ભૂત) એ ગ્રંથોના વસ્તુના પ્રકટીકરણ માટે જન્માબદ્ધ છે. બધા ધર્મોમાં ધર્મગ્રંથો પોતાના ધર્મગ્રંથો માટે અને મળતી માન્યતા જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે હિંદુધર્મમાં વેદ, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ એ ગ્રંથોને (આરણ્યક ગ્રંથો અદર આવી ગણેલા ગણીને) ‘શ્રુતિ’ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ ઉપનિષદગ્રંથો પાછા ‘વેદાંત’ કહેવાય છે. ‘વેદાંત’ એટલે વેદનો છેડો — પરાકાષ્ઠા. સમગ્ર વેદવિદ્યા ઉપનિષદ-ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી વિદ્યામાં પરિસમાપ્ત થાય છે. વેદોમાં વર્ણવેલા સિદ્ધાંતો પ્રારંભકાળના — અપર્યાય — હતા; અને તેમાંથી આગળ જતાં ઉપનિષદના અંતિમ — પર્યાય — સિદ્ધાંતો વિકસ્યા, એવા કાળની દૃષ્ટિએ વિકાસક્રમનો અર્થ તેમાં સમજવાનો નથી.

‘અંત’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે, સાધકની પરિપક્વતાની દૃષ્ટિએ તેને છેક છેવટે અપાતું — શીખવાતું — જ્ઞાન. તેથી જ મુંડક ઉપનિષદમાં અંતે કહ્યું છે કે, “ક્રિયાવંત, શ્રોત્રિય (વેદવિત્),

અભિનિષ્ઠ, શ્રદ્ધાપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરનારા, એવા લોકોને જ આ વિદ્યા કહેવી, ઉપરાત જેમણે બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરવારૂપ માયાના મુંડનનું વ્રત (શિરોવ્રત) આચર્યું હોય ” અર્થાત્ વૈદિક જીવનપરિપાટી એ એક સળંગ વસ્તુ છે, જેનો ઉપનિષદવિદ્યા એ અત - છેડો - પરિસમાપ્તિ - ચરિતાર્થતા છે

‘ઉપનિષદ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે (ઉપ+નિ+સદ્) સામસામે એકાંતમાં બેસવું, અર્થાત્ ‘પરિષદ’માં કે ‘સસદ’માં જેમ બધાએ સાથે મળીને બેસવાનું હોય છે તેમ નહીં. બીજા શબ્દોમાં, એવું કંઈ ગૂઢ રહસ્ય કે જે ગમે તેમ-સૌ કોઈને-અપાય કે કહેવાય નહીં. છાંદોગ્યોપનિષદના શબ્દોમાં કહીએ તો, “આ પરમગુણ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કે પ્રિય અને લાયક (પ્રણાય) શિષ્ય સિવાય બીજા કોઈને કહેવું નહીં; બહેને પછી સમુદ્ર સુધીની આખી પૃથ્વી ધનથી ભરીને તે આપે, કારણ કે, આ વિદ્યા તેના કરતાં પણ વધુ કીમતી છે—વધુ કીમતી છે!” (યદપિ અસી હમામ્ અદ્વિ. પરિવ્રજીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દત્વાન્ ઘૃતદેવ તતો મૃય્યેતિ ઘૃતદેવ તતો મૃય્યેતિ। છાંદો. ૩, ૧૧, ૫-૬)

શ્વેતાશ્વનરોપનિષદ (૬, ૨૨-૨૩) બ્રહ્મજ્ઞાનીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને શિષ્ય શબ્દથી અભિપ્રેત ગુણો સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, પ્રશાંત તથા ‘જેવી દેવમાં તેવી ગુરુમાં’ પ્રસાદકિતવાળો.

ઉપનિષદત્રયમાં પોતામાં એ ‘ઉપનિષદ’ શબ્દ સૂતરરૂપ વાક્ય, ગૂઢ શબ્દ, ગૂઢ રહસ્ય કે ગૂઢ વ્રત એ અર્થમાં વપરાયો છે. જેમ કે, ‘બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં (૨-૧-૨૦): “આ આત્માથી બધા પ્રાણો, બધા લોકો, બધા દેવો, બધા જૂતો, અગ્નિમાથી નાના નાના તણખા જોડે તેમ નીકળેલા છે” એમ કહી, “તે આત્માનું ઉપનિષદ ‘સત્યસ્ય સત્યમ્’ (-સત્યનું સત્ય) છે,” એમ કહ્યું છે. અહીં ‘ઉપનિષદ’ નો અર્થ ‘રહસ્યમત્ર’ એવો થાય. છાંદોગ્યોપનિષદમાં સર્વરૂપ અન્તરને ‘તજ્જલન’ કહીને શાંતિથી ઉપાસનાનો આદેશ કર્યો છે (૩૧૪૧) તેમ જોડે એ તજ્જલન પદનો અર્થ “જેમાંથી બધું જન્મે (જ), જેમાં બધું લય ગામે

છે (લ), અને જેમાં બધું સ્થિતિકાળે જીવે છે (અન્),” એવો કરાય છે, પરંતુ ઉપનિષદ પોતે તો માત્ર એ શબ્દો વડે તેની ઉપાસના કરવાનું (‘તજ્જલાન્’ इति शांति उपासीत) કહે છે તે પ્રમાણે ‘સત્યસ્ય સત્યમ્’ નો — (બધાનો મૂળભૂત એવો—) “પ્રાણુ તે ‘સત્ય’, અને તે સત્યનું પણુ સત્ય તે આત્મા,” — એવો અર્થ કરાય છે, પરંતુ ખરી રીતે ઉપનિષદે આત્માની ઉપાસના માટે મૂઢ મત્ર તરીકે ‘સત્યસ્ય સત્યમ્’ એ વાક્ય રજૂ કર્યું છે.

કૌષીતકિ બ્રા० ઉપનિષદમાં (૨-૧) બ્રહ્મની પ્રાણુ તરીકે ઉપાસના કરનારનું ‘ઉપનિષદ’ — ‘ન યાવેદ્ — ‘યાચ્યું’ નહીં’ એમ જણાવ્યું છે. અહીં ઉપનિષદનો અર્થ — ‘રહસ્યવન’ — ગુપ્ત વન એવો છે.

આમ, ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થ મૂઢ — ગુપ્ત — એને મળતો છે પછી એ શબ્દ, પરમજ્ઞાન, અંતિમજ્ઞાન — કે જે યોગ્ય અધિકારીને એકાંતમા પાસે બેસાડીને આપ્યું જોઈએ, — તે નિરૂપતા અથોને માટે રહે થયો.

૨. ઉપનિષદો.

આમ તો ૨૦૦ થી ૩૦૦ જેટલા અથો ‘ઉપનિષદ’ તરીકે ઓળખાય છે અને એ સંખ્યા હજુ આખરની નિશ્ચિત થઈ ન જ કહેવાય કારણ કે, જેમ જેમ જૂની હાથપ્રતો જડતી જાય છે, તેમ તેમ તે સંખ્યામાં ઉમેરો થતો જ રહે છે પરંતુ મુક્તિકોપનિષદ ૧૦૮ ઉપનિષદોનાં નામ ગણાવે છે, અને મોગલ સમ્રાટ શાહજહાનના મોટા પુત્ર દ્વારા શુકોહે ઈ સ ૧૬૫૬ — ૫૭ ના અરસામાં તે વખતે ગાંધીનાં પચાસેક જેટલા ઉપનિષદોનું દિલ્હી મુકામે ફારસી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું, (તે ઉપરથી ૧૮૦૧ — ૨ મા લૅટિન ભાષામાં કરવામાં આવેલું ભાષાંતર જ ઉપનિષદોની પશ્ચિમના દેશોમા જાણુ કરનામાં કારણભૂત થયું હતું) નારાયણે તેના કરતા થોડા સૈકા પહેલાં એટલી સંખ્યાના ઉપનિષદો ઉપર ‘દીપિકાઓ’ લખી છે ઈ સ ૧૩૦૦ના અરસામા શકરાચંદ્ર ‘આત્મપુરાણ’ ગ્રંથ લખતી વખતે ૨૪ મુખ્ય ઉપનિષદોમાથી ઉતારા કરે છે, આઠમા સૈકામા શકરાચાર્ય વેદાંત...

ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં ૧૩ ઉપનિષદોમાથી ઉતારા ટાંકે છે, કે જે નિશ્ચિતપણે ઓળખી શકાય છે; અને વેદાંતસૂત્રો (બ્રહ્મસૂત્ર) માં જે ઉપનિષદોનાં વાક્યોની ચર્ચા છે એ કહેવામાં બધા ભાષ્યકારો એકમત છે, તેમની સંખ્યા આઠ છે.

આ બધાં જૂથોમાં એકસરખાં મળી આવતાં અને જેમને પ્રાચીન કહી શકાય, એવાં ઉપનિષદો તે હાંદોગ્ય, જૃહદારણ્યક, કઠ, ઈશ, ઐતરેય, તૈત્તિરીય, મુંડક, કૌપીતકિ, કેન અને પ્રશ્ન છે. શ્વેતાશ્વતર, માંડૂક્ય અને મૈત્રાણી ('મૈત્રી') એટલાં બીજી યાદીમાં આવે. આમ કુલ ૧૩ ઉપનિષદોને પ્રાચીન કહી શકાય.^૧

હવે સવાલ એ છે કે, આ તેર પ્રાચીન ઉપનિષદોને પણ પાછાં — સૌથી જૂનું, તેની પછીનું — એવા કાલક્રમમાં ગોઠવવાં હોય, તો કઈ રીતે ગોઠવી શકાય ?

એ માટે જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદી જુદી કસોટીઓ અજમાવે છે; (૧) પહેલી કસોટી ભાષા, શૈલી, શબ્દો, અને વ્યાકરણને લગતાં રૂપો વગેરેની ખાસિયતોની છે. જોકે, આ એકલીને અંતિમ કસોટી ન કહી શકાય. કારણ કે, કોઈ જૂનું ઉપનિષદ પછની પ્રવાહી શૈલીમાં રચાયું હોય, અને કોઈ પછીના સમયનું ઉપનિષદ જૂની પ્રાકૃત-અથવાની ગદ્યશૈલીમાં પણ લખવામાં આવ્યું હોય એમ બની શકે; અને એમ બનેલું પણ છે.

(૨) બીજી કસોટી કોઈ એક વિગત કે મુદ્દાનું જુદાં જુદાં ઉપનિષદોમાં આવતું ઓછુંવતું નિવરણ છે. જેમ કે, 'ઇદ્રિયોમાં તક્રાર' એ વાર્તા હાંદોગ્ય, જૃહદારણ્યક, ઐતરેય, કૌપીતકિ અને પ્રશ્ન ઉપનિષદમાં

૧. શંકરાચાર્યે તેમાંથી નીચેનાં ૧૦ ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં છે:— ૧ ઈશ, ૨ કેન, ૩ કઠ, ૪ પ્રશ્ન, ૫ મુંડક, ૬ માંડૂક્ય, ૭ તૈત્તિરીય, ૮ ઐતરેય, ૯ હાંદોગ્ય, ૧૦ જૃહદારણ્યક. મુક્તિકોપનિષદ પણ જે દશ ઉપનિષદોને જ્ઞાન અને મુક્તિ માટે 'પઠવાનું' કહે છે, તે એ જ છે. જોકે, તેની ત્રી ગણતરી પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ નથી; કારણ કે, પ્રથમ તો તે માત્ર એકલા માંડૂક્યને જ મુક્તિ માટે પૂરતું કહી, એ એકલાને જ બલવાની વાત કરે છે; અને તેનાથી પછે તો ૧૦, ૩૨ કે ૧૦૮ ઉપનિષદ બલવાનું કહે છે.

મગે છે એ વાર્તાની વિગતોના વિસ્તાર ઉપરથી એ ઉપનિષદોને પહેલાંનું, પછીનું એવા ક્રમમાં જરૂર ગોઠવી શકાય. પરંતુ એ કસોટી પણ અંતિમ કસોટી ન કહેવાય; તેમ જ તે સર્વ સ્થળે પણ કામ ન દે.

(૩) ત્રીજી અને કંઈક મુશ્કેલ એવી કસોટી કાંઈ એક વિચારનો થતો જતો વિકાસ છે. જેમ કે, એ આત્માઓ અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના સંબંધ વિષેનો મુદ્દો કહી, મુડક, અને શ્વેતાશ્વતર એ ત્રણમાં આવે છે; તેમાં કોપનિષદમાં એ બંનેને સમાનપણે કર્મ-ફળ આપતા નિરૂપ્યા છે; ત્યારે મુડકમાં એકને જ કર્મફળ ભોગવતો નિરૂપ્યો છે, અને બીજાને તો માત્ર જોઈ રહેનારો વર્ણવ્યો છે; ત્યારે શ્વેતાશ્વતરમાં તો મુડકની કંપનામાં લાલ, ઘોળી અને કાળી એવા ત્રણ રંગોવાળી અજન્મા પ્રકૃતિનો ઉમેરો કરી, જીવાત્માને એકલાને તેનું સેવન કરતો વર્ણવ્યો છે, અને બીજાને તેનો ત્યાગ કરતો વર્ણવ્યો છે. આમ એક જ વિચારની બાબતમાં જે વિશેષ તથા પછીના સમયમાં પ્રાધાન્ય પામેલી વિગતોની દૃષ્ટિએ વિકાસ થયેલો માલૂમ પડે, તે ઉપરથી તે તે ઉપનિષદનો ક્રમ ગોઠવી શકાય. પરંતુ આમાંય ક્યા વિચારને મૂળભૂત ગણવો, એ નક્કી કરવામાં ઘણી વાર વાસ્તવિક તથ્ય કરતાં વૈયક્તિક વલણ વધુ કામ કરતું હોય છે.

(૪) એ સૌ કરતાં ખાતરી લાયક કહી શકાય તેવી કસોટી તે ઉપનિષદોએ એકબીજામાંથી કાંઈ ખાસ સિદ્ધાંત કે નમની બાબતમાં કરેલા ઉત્તરો છે^૧. પરંતુ આવા ઉત્તરો બહુ ઓછા હોય છે, એટલે આનો ઉપયોગ બધે થઈ શકતો નથી.

(૫) ઉપમાઓ, દૃષ્ટાંતો, વિવરણો વગેરે ઉપરથી ક્યું ઉપનિષદ પ્રાચીન છે અને ક્યું પછીનું છે એ નક્કી કરી શકાય. જેમ કે જૂના ઉપનિષદમાં બ્રાહ્મણમાંથી પ્રચલિત ત્રિચિત્ર ઉપમાઓ અને નિરુક્ત-પદ્ધતિનાં વિવરણો હોય.

૧ જેમ કે તૈત્તિરીય ઉપ૦ (૧૭) 'અપિએ કયુ છે' જેમ જ્યાંથી, બૃહારણ્યક ઉપનિષદમાં નિરૂપેષ (૧-૪૧૭) 'પાંચ'—પાંચનાં જોડાં નિરૂપે છે નૈત્રાયણીય ઉપનિષદ પણ 'બીજે કયુ છે' જેમ મ્હી બૃહ૦, ઊદો૦, કડ૦, પ્રમ વગેરેમાંથી ઉત્તરો ક્રે છે.

(૬) અથો સિદ્ધાંતો દેશો, નદીઓ પર્વતો, લોકો નગરો સામાજિક રીતરિવાજો વગેરેના ઉપરથી પણ કેટલાક ઉપનિષદોને જૂના કે નવા કહી શકાય

જોઈએ, દરેક ઉપનિષદમાં પાછા જુદા જુદા કાળના એકમો એકાદ થયેલા છે એવી — કેટલાક દાખલામાં તો સ્વયંસિદ્ધ જેવી દેખાતી — માન્યતા સ્વીકારીએ તો તો પછી એ બધા એકમોને પાછા ઐતિહાસિક ક્રમમાં ગોઠવવાનું નહું ઝઝટભર્યું કામ જિજ્ઞાસુ થાય એ બધા જુદા જુદા એકમોના અસ્તિત્વને બને તેટલું ધ્યાનમાં રાખીને પણ દરેક ઉપનિષદને એક આખું એકમ ગણવા જતા, તેરે ઉપનિષદોને ઉપર જણાવેલી બધી ક્ષેત્રીઓનો બને તેટલો ઉપયોગ કરીને, ઐતિહાસિક કાલક્રમમાં ગોઠવવા જઈએ, તો નીચે પ્રમાણે પાંચ જુદા વિભાગો પડીને બહાર રહે છે ^૧ —

- ૧ બૃહદારણ્યક અને હાદોગ્ય
- ૨ ઈશ અને કેન
- ૩ ઐનરેય, તૈત્તિરીય અને કૌશીતકિ
- ૪ ઇ મુન્ડક, અને શ્વેતાશ્વતઃ
- ૫ પ્રશ્ન મૈત્રી અને માન્ડૂક્ય

આ દરેક વિભાગમાં પાછા જે ક્રમે નામો છે, તે ક્રમ પણ અભિપ્રેય છે એ સમજી લેવું

હવે આપણે આ તેર ઉપનિષદ અથો અત્યારે ટ્રિવિક સાહિત્યમાં કેવી રીતે ઉપનિષદ થાય છે, તે જોઈએ દરેક વેદની ‘સહિતા’ એટલે મંત્ર સૂક્તોનો મંત્રદ, એ જ ખાસ વેદગ્રંથ છે તેમાં યજુર્વેદની સાકંત યજુર્વેદ સહિતા અને કૃષ્ણ યજુર્વેદ સહિતા એમ બે સહિતાઓ છે તેમાં પાંચ કૃષ્ણ યજુર્વેદની સહિતાની અનેક રાખાઓ છે, જેમાંની તૈત્તિરીય સહિતા અને મૈત્રાયણી સહિતા એ બે મુખ્ય કે શાખાઓમાં અગ્રસપ્તસ તથાત્ર જુઓછો હોય છે દરેક વેદ સહિતાની એમ રાખાઓ હોય છે

૧ તેની વિગતવાર ચર્ચા મજા નુજો ‘ક્રિટિકલ પીરિય’ મે ૧૯૧૧-૧૨ સનરે પા ૮૭ થી ૯૦

હવે દરેક વેદસંહિતા દીઠ પાછા બ્રાહ્મણ્ય થો અને આરણ્યક થો ગણવાય છે બ્રાહ્મણ્ય થોમાં મુખ્યત્વે યજ્ઞવિધિ-કર્મકાંડનું વિસ્તૃત નિરૂપણ હોય છે, અને આરણ્યક ગ્રંથોમાં — કે જેમનો સમાવેશ કેટલેક અંશે બ્રાહ્મણ્ય ગ્રંથોમાં થઈ જતો હોય છે, અને કેટલેક અંશે જે સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ મનાય છે — અરણ્યમાં — એકાંતમાં કરવાનાં — કરાતાં ચિંતનો અને ઉપાસના-વિધિઓ મુખ્યત્વે હોય છે.

આપણાં તેર ઉપનિષદોમાંથી કેટલાંક અત્યારે જુદા જુદા વેદોની સંહિતાઓ અને આરણ્યકોના ભાગરૂપે મળે છે. જેમ કે ઈશ ઉપનિષદ એ શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતાનું છેલ્લું (૪૦મું) પ્રકરણ છે (જોકે તે 'ખિન્ન' કહેવાય છે.), કેન ઉપનિષદ સામવેદની જૈમિનીય અથવા તત્ત્વચક્રાર શાખાના 'જૈમિનીય ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ' ^૧ નામના આરણ્યકનો ભાગ છે, કહ ઉપનિષદને કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતાની કાંઈક શાખા સાથે સંબંધ હશે, જોકે અત્યારે તે કોઈ આરણ્યક સાથે જોડાયેલું નથી મળતું. તે જ પ્રમાણે પ્રશ્ન, મુક્ક અને માંડૂક્ય એ અથર્વવેદનાં ઉપનિષદો ગણાય છે, પરંતુ તે વેદનો કોઈ આરણ્યક ગ્રંથ તો છે નહીં; અને તે વેદની સંહિતામાં કે પછીના સમયમાં રચાયેલું તેનું એકમાત્ર જે ગોપય બ્રાહ્મણ, તેમાં પણ એ ઉપનિષદો છે નહીં, એટલે તેઓ એ વેદના કોઈ હુમ થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણના ભાગ મનાય છે એટલું જ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કૃષ્ણ યજુર્વેદની તિત્તિરિ શાખાનું ગણાય છે, અને તેના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ભાગરૂપ જે તૈત્તિરીય આરણ્યક, તેમાં છેવટે આવે છે. ઐતરેય ઉપનિષદ ઋગ્વેદનું ગણાય છે, અને તે ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણ સાથે જોડાયેલા ઐતરેય આરણ્યકમાં જ આવે છે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદનું ગણાય છે, અને તે તેના અત્યારે હુમ થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણનો જ ભાગ ગણાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ શુક્લ યજુર્વેદનું ગણાય છે, અને તેના શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપ્યું આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૪મા ખંડનો પ્રથમ ત્રીજો ભાગ આરણ્યક છે, ત્યારે બાકીનો ભાગ એ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ છે. (જોકે મૂળ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦ ખંડ સુધીનું ગણાય છે.) ઋગ્વેદના કૌષીતકિ બ્રાહ્મણનો અંત કૌષીતકિ અથવા શાંખાયન

૧ જૈમિનીય બ્રાહ્મણના પોતાના તો ૩૮૬ ભાગો જ અત્યારે મળે છે.

આરણ્યકથી આવે છે, અને કૌલીનકિ ઉપનિષદ એ આરણ્યકનો જ એક ભાગ છે. ઋગ્વેદનાશ્વતર અને મહાનારાયણ ઉપનિષદ ૧ તૈત્તિરીય આરણ્યકના ખિન્ન — પરિશિષ્ટ રૂપે મળે છે, એટલે તે પણ કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં ગણાય. મૈત્રાયણીય ઉપનિષદ કેટલીક પ્રતોમાં કૃષ્ણ યજુર્વેદની મૈત્રાયણીય સદિતાના જ એક ભાગ તરીકે મળે છે; પરંતુ તે બહુ પછીના સમયમાં — ખુદની પણ પછીના સમયમાં — રચાયેલું છે, એવું તેની અંદરના પુરાવાઓ ઉપરથી જણાય છે.

૩. ઉપનિષદોનો કાળ

હવે આપણે આ ઉપનિષદોથી રચાયેલો કાળ કંઈક નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરીએ

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ આખું શુક્લ યજુર્વેદના શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે.

હવે શતપથ બ્રાહ્મણમાં મધુકાંડને અંતે,^૧ ગુરુશિષ્યપરંપરાનું વૃક્ષ-વંશાવળી આપેલી છે; બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ ૪-૬ માં આને જ મળતી વંશાવળી થોડા ફેરફાર સાથે આપી છે. બંનેની આ વંશાવળીને આપણે નં. ૧ નામથી સંબોધીશું.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં પાછી તદ્દન ભુલ્લે જ નામોવાળી ખીણ એક વંશાવળી ગ્રંથને છેડે આપેલી છે; બૃહદારણ્યકોપનિષદને છેડે પણ તેને જ મળતી વંશાવળી આપી છે. બંનેની આ વંશાવળીને આપણે નં. ૨ નામે ઓળખીશું.

આ નં. ૨ વાળી વંશાવળીમાં સાંજીવીપુત્ર નામે જે ઋષિ આવે છે, તે સાંજીવીપુત્ર ખીજ એક ઋષિ માંડૂકાચનિના પણ શિષ્ય હતા; તે માંડૂકાચનિ ઋષિ પોતાનાથી દશ પગથિયાં પહેલાં આવતા તુરકાવષેયના શિષ્ય હતા. તે તુરકાવષેયે સીધું પ્રજાપતિ પાસેથી, અને પ્રજાપતિએ સ્વયંજૂ બ્રહ્મા પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આ માંડૂકાચનિનો તુરકાવષેય

૧ આ ઉપનિષદ બહુ પછીના વખતમાં તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં ઉમેરાય છે, એ નક્કી છે

૨. ચાત્રવલ્કયકાંડને અંતે પણ એક વંશાવળી છે; પણ તે મધુકાંડને અંતે આવતી વંશાવળીને મળતી જ છે; કરી ખાસ ફેર નથી

અને પ્રગપતિ તથા સ્વયંભૂ બ્રહ્મા સુધીનો વંશ શતપથના ૧૦ માં અધ્યાયમાં અને બૃહદારણ્યકને અંતે એમ બંને ઠેકાણે જુદો જતાવ્યો છે. તેને આપણે નં. ૩ વાળો ટુકડો કહીશું.

હવે આપણે આ નં. ૧ તથા નં. ૨ વાળી વંશાવળીઓ પુરાણોમાં સંધ્યારાત્રી રાત્રીઓની વંશાવળીને ક્યાં ક્યાં અડકે છે તે શોધીએ, તો રાત્રીવંશને આધારે આ ગુરુ-શિષ્ય વંશનો સમય પણ આપણે પકડી શકીએ.

પ્રથમ આપણે તે વંશાવળીઓમાંથી ઉપનિષદોમાં આવતાં કેટલાંક મુખ્ય પાત્રોનાં નામ સુધીની ગુરુ-શિષ્ય-પરંપરા નીચે ઉતારીએ.

નં. ૧ [શતપથને અંતે
તથા બૃહદારણ્યકને અંતે]

- ૫૮ આદિત્ય
- ૫૭ અભિષુકી
- ૫૬ વાગ્દેવી
- ૫૫ કશ્યપ નેકુવિ
- ૫૪ શિષ્ય કશ્યપ
- ૫૩ હરિત કશ્યપ
- ૫૨ અસિન વાપંગણુ
- ૫૧ ગિર્દ્યાવત આધ્યોગ
- ૫૦ વાજશ્રવા
- ૪૯ કુશિ
- ૪૮ ઉપવેશિ
- ૪૭ અરુણુ
- ૪૬ ઉદાલક
- ૪૫ યાજ્ઞવલ્ક્ય
- ૪૪ આસુરિ
- ૪૩ આસુરાયણુ
- ૪૦ સાંજીપુત્ર

નં. ૩ (છૂટો ટુકડો)

- ૫૨ બ્રહ્મા સ્વયંભૂ
- ૫૧ પ્રગપતિ
- ૫૦ તુરંગવપેથ
- ૪૯ ધરાવચસ્ રાત્રીવંશાચન
- ૪૮ કુશિ
- ૪૭ વાત્સ્ય
- ૪૬ શાંડિલ્ય
- ૪૫ વામકદ્વાપણુ
- ૪૪ માહિત્ય
- ૪૩ કૌત્સ
- ૪૨ માંડવ્ય
- ૪૧ માંડુકાયનિ
- ૪૦ સાંજીપુત્ર

હવે આપણે મહાભારતની નીચેની હકીકત પ્રથમ યાદ કરી જઈએ પાડવોના પુરોહિત આપોદધીમ્યને ત્રણ શિષ્યો હતા ઉપમન્યુ આરુણિ ઉદાલક પાત્યાસ્ય, અને વેદ તેમનો વેદ યુધિષ્ઠિરના પ્રપૌત્ર જનમેજયનો પુરોહિત થયો હતો (આદિ. ૩ ૭૮ ૬૦) ઉદાનક તો અરુણ ઔપવેશ ગૌતમનો પુત્ર તથા શિષ્ય હતો (મૃદદા. ૬ ૫ ૩) હવે મહાભારતમા (૧-૧૨૨, ૩-૧૩૨, ૧૨-૩૪, ૧૩-૧૬૫) અનેક સ્થળે જણાવ્યું છે કે, એ ઉદાલકે પોતાના એક શિષ્ય દ્વારા પોતાની સ્ત્રીમા શ્વેતકેતુ ઔદાલકિ આરુણેય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. આ ઉપરાંત તેને નચિકેતય નામે પુત્ર તેમ જ સુગતા નામની કન્યા હતી (મહા. ૫૧. ૧૩૪) કઠોપનિષદમા નચિકેતાના પિતાને ઔદાલકિ આરુણિ કહ્યો છે, અને શકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમા ઔદાલકિ એવે ઉદાનક એવો જ અર્થ કરતાનું સૂચવ્યું છે તેને જ શશ્વતમા વાજશ્વના પણ કહ્યો છે અને આપણે ઉપગ્ની વશાવળીમા જોઈ શકીએ છીએ કે નાજશ્વના એ તેનો દાદાગુરુ હતો.

આપણે આ હકીકતને ધ્યાનમા રાખી, ઉપગ્ની વશાવળી રાજવશને કયે ઠેકાણે અડકે છે તે તપાસીશું, તો તરત જણાઈ આવશે કે, કુશ્વિ આગમનો કાળ મહાભારતના મુદ્દકાળને અડે છે. ૧૨ણુ કે કુશ્વિનો શિષ્ય વાત્સ્ય જનમેજયના સર્પસત્ર રખતે હાજર હતો એટલું જ નહિ, પણ ભીષ્મના દેહત્યાગ રખતે પણ હાજર હતો. ૨ ઉપરાંત તે જ પરપરામા કુશ્વિનો ગુરુનો ગુરુ તુરકાવપેય પણ જનમેજયના રાજનાભિષેક રખતે હાજર હતો. ૩ હવે તુરકાવપેય તો બ્રાહ્મણુનિધાનો (શતપથ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદમા જણાવ્યા પ્રમાણે) સૌથી પ્રથમ જાણકાર છે કારણ કે તેણે જ પ્રજાપતિ પામેથી તે જ્ઞાન સીધું મેળવ્યું કે અને ન ૨ નાગી મુખ્ય વશાવળીમા પણ કુશ્વિથી છદ્મ કશ્યપ નેદ્રુનિએ એ સુન વાજેવી પાસેથી બારેબાર મેળવ્યું છે એટલે શત

૧ આદિ. ૫૩ ૧, શાંતિ. ૪૬ ૬

૨ ઐતરેય બ્રાહ્મણુ ૪-૨૭, ૭-૩૪ ૮ ૩૧

પથને અ તે અને જુદદારણ્યકોપનિપદને અ તે આપેલો વંશ આખા અંચની વિદ્યા માટે લાગુ પડતો હોય, તો તે આખા અંચની વિદ્યાની શરૂઆતનો કાળ જનમેજયના કાળથી બે-ચાર પેઢી ઉપરના કાળમાં જ મૂકવો જોઈએ. એટલે કે, મહાભારતના યુદ્ધકાળની શરૂઆતમાં જ બ્રાહ્મણવિદ્યાની શરૂઆતનો કાળ પડે.

હવે શતપથના મધુકાંડમાં અને જુદદારણ્યકના ૪ - ૬ માં આપેલી નં. ૧ વાળી વંશાવળીમાં પણ કુશિના શિષ્યો શાંડિલ્ય અને વાત્સ્ય (મનુષ્યોમાં) શરૂઆતથી સ્તનમાં છે એટલે કે, મધુવિદ્યાની શરૂઆત પણ મહાભારતના યુદ્ધકાળથી એકાદ બે પેઢી દૂર જેટલા કાળમાં પડે છે.

અર્થાત્ ટૂંકમાં, શતપથ બ્રાહ્મણ તથા જુદદારણ્યક ઉપનિષદોમાં આપેલ વંશાવળીઓ લગભગ મહાભારતના યુદ્ધકાળમાં શરૂ થાય છે; અને તેમની શરૂઆતમાં સ્વયંબૂ બ્રહ્મા કે આદિત્ય જેવી અપૌરુષેય વ્યક્તિઓનાં જ નામ છે. એટલે એ આખી વિદ્યા તથા તે જાતની ક્રિયાકાંડની પરંપરાનો જિગમ, તે વંશાવળીઓ પ્રમાણે, મહાભારતના યુદ્ધકાળમાં પડે છે.

હવે નં. ૧ વાળી વંશાવળીમાં વાત્સ્યથી એવીસેક પેઢી બાદ ભારદ્વાજ - આશુરાયણ - ગૌતમ (= યાસ્ક) અર્થાત્ નિરુક્તાદાર યાસ્કનું નામ આવે છે. હવે વાત્સ્ય જન્મેજયનો સમકાલીન હતો, અને પરીક્ષિતનો શજ્યાશિષ્ય, પુરાણોની ગણના પ્રમાણે (હવે પછી આપણે જોઈશું તેમ), ઈ સં પૂ. ૧૩૩૮માં મચેલો ગણી શકાય છે. તો પછી વાત્સ્યથી ૨૩ - ૪ માં પેઢીએ આરનાર યાસ્ક બૌદ્ધકાળથી (ઈ સ. પૂ ૬૦૦ - ૫૦૦) પૂર્વે એક બે સદ્ધાં જેટલા કાળમાં જ આવી રહે. અને તેમનો કાળ વસ્તુતાએ પણ ઈ. સ. પૂ ૭૦૦ મુકાય છે. યાસ્કના વખતમાં તો વેદોમાં વર્ણવેલા દેવો કોણ છે એવી ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ છે; તથા યાસ્ક પોતે તેમને આકાશ વગેરેની પ્રાકૃતિક શક્તિઓરૂપ જ માને છે. તે જોતાં આ વિસંગત પણ નથી લાગતું. હવે યાસ્ક પછી જુદી જુદી વંશાવળીઓમાં ૧૫ થી ૧૬ પેઢીઓ જ આગળ ગણાયવામાં

આવે છે. એટલે ચારક પંક્તિ બસોએક વર્ષના ગાળામાં જ બૌદ્ધ - જૈન ધર્મોનો ઉદય થતા બ્રાહ્મણ્યથીની મદતતા ધરી ગઈ હોય, અને તેથી તેમની વંશાવળીઓ ચાતુ રાખવાનું બધ થયું હોય એ બનવા ભોગ છે.

મહાભારતના મુદ્દનો કાળ ઈ સ પૂ ૧૪૨૪ કબૂલ રાખીએ, તો બ્રાહ્મણ્યથીનો કાળ બૌદ્ધકાળથી લગભગ આઠસો વર્ષ પૂર્વે શરૂ થાય છે, એમ કહી શકાય. અને ઉપનિષદોમાં પ્રાચીન ગણાતું બુદ્ધદારપયક પણ શતપથ બ્રાહ્મણની જ વંશાવળી સ્વીકારતું હોવાથી એનો કાળ પણ એ જ કહેવાય. ઉપરાત પ્રાચીન ઉપનિષદોના કેટલાંક જાણીતા પાત્રો, જેવા કે, ઉદાલક આરુણિ, યાતવલ્કય, વગેરે પણ તુરકાવપેયની શિષ્યપરંપરામાં આવતા હોઈ, પરીક્ષિત અને જનમેજયના રાજ્યકાળમાં જ પડે છે.

વળી સામવેદના વંશચાહ્મણમાં નીચેની વંશપરંપરા આવે છે : - તૃપશુખ - ઇદ્રોત રોનક - દતિ એન્દ્રોત રોનક - પુતુપ પ્રાચીન-યોગ્ય - સત્યપત્ર પૌતુપિ.

આમાં તૃપશુખના ગિષ્ય ઇદ્રોત રોનક (શતપથ ૧૩. ૫. ૪. ૧) પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજય માટે યત્ન કર્યો હતો. વળી તેમાં જ જણાવ્યું છે કે, તે જનમેજયને બીમસેન, ઉગ્રસેન દ્રુતમેન વગેરે બાઈઓ હતા મહાભારતમાં ૧. ૩ ૧ પણ જનમેજયના એ બાઈઓ ગણાવ્યા છે. અને અંતરેન બ્રાહ્મણમાં તો એમ પણ જણાવ્યું છે કે, (૧૩ - ૨૧) તુરકાવપેયે આ જનમેજયનો રાજ્યાલિપેક કર્યો હતો અર્થાત તુરકાવપેય અને ઇદ્રોત રોનક એ બે સમકક્ષીન હતા. હવે હાંદોગ્યોપનિષદમાં (૫ ૧૧) જણાવ્યા પ્રમાણે, અન્યથા પૌતુપિ પ્રાચીનશાત્ર ઔપમન્યવ, અને ભુડિલ આશ્વતરાશ્વિ વગેરે ઉદાલક આરુણિ પાસે શીખ્યા ગયા. એ જ ભુડિલે જનક વૈદેહ પાસેથી રિદ્રા પ્રોત્ત કરી હતી, કે જે જનક ઉપનિષદોમાં જાણીતો યાતવલ્કયનો પરિચયી હતો આ જોનાં જણાશે કે, આપણે મહાભારતના મુદ્દકાળમાં જ વર્તતાં પાત્રો સાથે ફરી રહ્યા છીએ.

રાજા	શ્રદ્ધિ
(વેદવ્યાસ)	સુરકાવધેય
પાકુ	યજ્ઞવલ્ક્યસ્ રાજસ્તાંબાયન
અભુન્	કુશિ વાજશ્રવસ્
અભિમન્યુ	ઉપવેશિ
પરીક્ષિત	અરુણ
જનમેજય	ઉદાવક આરુણિ
શતાનીક - ૧	યાજ્ઞવલ્ક્ય.

હવે આપણે ઉપનિષદયુગનો છેડો ક્યાં આગળ અડકે છે એ જોઈએ આપણે જે ૧૩ અથવા ૧૦ પ્રચીન ઉપનિષદો ગણ્યાં, તેમાં પ્રશ્નોપનિષદનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે ઉપનિષદમાં જે છ સમકક્ષીન બ્રહ્માન્વેષકો જણાવ્યા છે, તેમાં એકનુ નામ કળધી કાત્યાયન છે. મૂળ વાક્ય આ પ્રમાણે છે—“મુકેશા ભારદ્વાજ, સત્યકામ શૈભ્ય, ગાર્ગ્ય સૌર્યાયણી, આશ્વવાયન કૌશલ્ય, ભાર્ગવ વૈદર્ભિ અને કળધી કાત્યાયન — આ છ જણા બ્રહ્મપર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, તથા બ્રહ્મવિદ્યાના અન્વેષકો હતા ‘ભગવાન પિષ્પત્તાદ બધું આપણને શીખરશે’ એમ માની તેઓ તેમની પાસે ગયા.” પિષ્પત્તાદ મુનિને કળધી કાત્યાયને એમ પૂછ્યું કે, “આ બધી પ્રજાઓ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?” ત્યારે પિષ્પત્તાદે તેને એવો જવાબ આપ્યો કે, “પ્રજાપતિએ સર્જેલા રયિ અને પ્રાણના જોડકામાંથી ” રયિ એટલે સર્વ જડ તત્ત્વોના સારશૂન તત્ત્વ; અને પ્રણ એટલે જીવનતત્ત્વ

હવે ભુદનો સમકક્ષીન રાજા અમ્બનશત્રુ ભુદને કહે છે^૧ કે, મેં ભુદ ભુદ આચાર્યોને તત્ત્વ વિષે ભુદ ભુદ પ્રશ્નો પૂછ્યા, તો તેમણે મને તેમનો આવો આવો જવાબ આપ્યો. આમ તે પૂરણ કરસપ, મખખાવિ ગોસાવ, અજિતકેસકંઝવી, સંજય બેવટ્ટિપુત, નિમ્બાંઠ નાતપુત વગેરેના જવાબ વર્ણવતાં વર્ણવતાં પડ્યું કમ્પાધનનો જવાબ આ પ્રમાણે કહે છે. “પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, સૂખ, દુઃખ અને જીવ આ સાત

પદાર્થો છે. તે કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા નથી. તેઓ કૂટસ્થ-અચલ છે તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી.

હવે પદ્મ કે કકુદ કચ્ચાચન એટલે પ્રત્યોપનિષદનો કબ્ધી કાત્યાયન જ છે કારણ કે કકુદ અને કબ્ધી એ બંને વિશેષણોનો અર્થ એક જ થાય કે "ખૂધવાળો." 'ખૂધવાળો કાત્યાયન' એવું નામ કંઈ અનેક માણસોનું ન હોઈ શકે આ ખૂધા કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અનેક વાર આવે છે, અને તેને ઉપરના બીજા પાત્ર તીર્થિકા સાથે જ મૂકવામાં આવે છે. એ બધા જ બુદ્ધના જમાનામાં હયાત હતા કે નહીં તે વસ્તુ તે ઉલ્લેખો જોતા નક્કી કરી શકાતી નથી, તે છતાં નિગ્ગંઠ નાતપુત્ર (મહાવીર) અને મખખસિ ગોસાલ તો બુદ્ધના સમકાલીન હતા જ, એમ આપણે જૈનમથોના પુરાવાઓ ઉપરથી પણ કહી શકીએ છીએ. તોપણ આ હવે તીર્થિકા બુદ્ધના સમકાલીન હતા એવો જે બૌદ્ધમથોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે, તે ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે, એ બધા તે અરસામાં — નજીકમાં જ — થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ.

અર્થાત્ ઉપનિષદકાળની શરૂઆત આપણે મહાભારતના બુદ્ધ-કાળની ઉપર ક્યાંક મૂકીએ, તો તેનો છેડો બૌદ્ધકાળની લગોલગ મૂકી શકાય.

હવે મહાભારતનું બુદ્ધ કયે વખતે લગાય, તેની ચોક્કસ ગણતરી નોંધાઈ રહે તે માટે પુરાણોએ સમર્પિત્યક્રમે ઉપયોગ કર્યો છે પુરાણોમાં જણાવ્યું છે કે, "આકાશમાં સમર્પિત્યોના પુત્ર હ અને કૃતુ એ બે તારાઓ ઉદય વખતે પ્રથમ જિગેજ્ઞા દેખાય છે. તે બેની મધ્યમાં દક્ષિણોત્તર રેખામાં અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોમાંનું જે નક્ષત્ર સમપ્રદેશમાં રહેલું જોવામાં આવે છે, તે નક્ષત્રની સાથે જોડાઈને સમર્પિત્યો મનુષ્યોનાં સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે સમર્પિત્યો પરીક્ષિત રાગ્નના સમયમાં મધ્યા (આઠમા) નક્ષત્રમાં રહેલા હતા. શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠલોકમાં ગયા ત્યારે કવિયુગે લોકમાં પ્રવેશ કર્યો છે. પછી જ્યારે સમર્પિત્યો મધ્યા નક્ષત્રમાંથી પૂર્વાષાઢ્ય નક્ષત્રમાં જશે ત્યારે નંદ રાગ્નથી માંડીને કલિયુગ વૃદ્ધિ પામશે આદ્રોના અંત સમયે સમર્પિત્યો રજમા નક્ષત્રમાં

(ઉત્તરાભાદ્રપદમાં) જશે. આંધ્રોના અંત પછીના રાજ્યવંશો ૨૭ મા રાનક (ભરણી નક્ષત્ર) આગળ પૂરા થાય છે.”

પુરાણોએ આપેલી આ ગણતરીને સમજવા માટે આપણે પરીક્ષિત, મહાનંદ, મહાપદ્મ કે આંધ્રોના અંત પછીના રાજ્યવંશોનો અંત—આ ચારમાંથી કોઈ પણ એક મિંદુનો સમય નિર્ણય કરવો જોઈએ. હવે આપણે જાણીએ છીએ કે, મહાનંદ અને મહાપદ્મ પછી બહુ થોડે કાળે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ગાદીએ આવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો સમય તેની પછી આવેલા અશોકના શિલાલેખમાં આવતા થોડા (યવન-ગ્રીક) રાજાઓના ઉલ્લેખ ઉપરથી નક્કી થાય છે. એ હિસાબે પુરાણોની વંશાવળીમાંથી નંદિવર્ધન, મહાનંદી, મહાપદ્મ અને તેના પુત્રનો જે રાજ્યકાળ આપ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, મહાનંદનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. પૂ. ૪૦૬માં થયો હોય. એ પ્રમાણે સમર્પિચક્રની ગણતરી ગણનાં નીચેનું નિશ્ચિત થાય છે:—

ઈ. સ. પૂ. ૧૪૨૪ મહાભારતનું યુદ્ધ; પરીક્ષિતનો જન્મ.

ઈ. સ. પૂ. ૧૩૮૮ શ્રીકૃષ્ણનું મૃત્યુ; પરીક્ષિતનો રાજ્યાભિષેક;
સમર્પિઓનું મધ્ય અથવા આઠમું નક્ષત્ર.

ઈ. સ. પૂ. ૪૦૬ મહાનંદનો રાજ્યાભિષેક; પરીક્ષિતના જન્મ
પછી ૧૦૧૫ વર્ષ.

ઈ. સ. પૂ. ૩૮૮ પૂર્વાપાદા અથવા ૧૮મું ચક્ર શરૂ થયું.

ઈ. સ. પૂ. ૩૭૪ મહાપદ્મ નંદનું રાજ્ય; પરીક્ષિત પછી
૧૦૫૦ વર્ષ.

ઈ. સ. પૂ. ૩૮૮—ઈ. સ. પૂ. ૨૮૮ સમર્પિઓનું પૂર્વાપાદા
અથવા ૧૮ મું ચક્ર.

સમર્પિની ગણતરીની સાથે જ પાછાં પુરાણો એક જાડી ગણતરી એ પણ આપી દે છે કે, પરીક્ષિતના જન્મથી માંડીને મહાપદ્મ સુધી ૧૦૫૦ વર્ષ વીત્યાં છે (વાયુ ૦; મત્સ્ય ૦); અને મહાપદ્મના પુરોગામી મહાનંદ સુધી ૧૦૧૫ વર્ષ વીત્યાં છે (જ્ઞાંડ ૦, વિષ્ણુ ૦, ભાગવત ૦). ઉપરના કોણમાં આ ગણતરી પણ લક્ષમાં રાખી છે, તે વાચક જોઈ શકશે.

અર્થાત્ ઉપનિષદોનો કાળ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ સુધીનો કહી શકાય.

અલખત, વેદોનો અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદનો કાળ તો મહાભારતના મુદ્દ આગળ માત્ર પૂરા થાય છે, છેક છેવટના, અર્જુનને કરેલા ખાંડવવનના દાહ વખતે જે ચાર 'અલવાદી' (વેકસૂક્ત રચનારા) સારંગો — જગિતારિ, સારિસ્રકક, સ્તબ્ધમિત્ર અને દ્રોણ — વૈશ્વાનર અગ્નિની સ્તુતિ કરીને જીવતા છૂટી ગયા (મહાભારત ૧ ર૫૫ ર૫૭), તે ચારનું રચેલું મુક્ત (૧૦. ૧૪૨) ઋગ્વેદમાં છે. (જુઓ સર્વાનુક્રમણિ). જોકે તે ઉપરાંત પુરાણોમાં સચવાયેલી પ્રાચીન રાજ-વંશાવળીઓ પ્રમાણે રામચંદ્રનો સમકાલીન એવા ઉત્તર પાંચાલ રાજવંશનો રાજા દિવોદામ અને તેના આગળ પાછળના અનેક રાજાઓનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે. (જેમ કે ભાર્ગ્યશ્રિ મુદ્ગલનો ૧૦-૧૦૨, ૫, ૬ માં; વશ્વત્થનો ૬-૧૧-૧; ૧૦-૬૬-૧માં; તેના પુત્ર દિવોદાસનો ૬ ૬૧-૧માં; સંજય, સહદેવ, સોમકનો ૪-૧૫-૪માં; મુદાસ અને પિજવનનો ૭-૧૮-૨૨-૨૩માં; મુદાસ અને દિવોદાસનો ૭-૧૮-૨૫માં તથા ૨૦, ૨૩માં; સોમક અને સહદેવનો ૪-૧૫, ૭-૧૦માં)

અને મૂળ ઋગ્વેદના મંત્રો કંઈ યજ્ઞકાંડ માટે તો નહોતા જ રચાયા; અને જ્યાં મોટા મોટા યજ્ઞમાં ઉપયોગી થવા અર્થે સામવેદ

૧ ધૌર્ય રાજ દુષ્યંતના પુત્ર બરતથી સાનની પેઢીએ થયેલા અજમીઠ રાજના પુત્ર નીલથી ઉત્તર પાંચાલ વંશ રાજ થયો તેના વંશમા મહાભારતના મુદ્દ વખતે સમકાલીન એવા દ્રુપદ રાજ સુધીની નીચેની પેઢીએ મણાવાય છે : — નીલ, સુગાતિ, પ્રુજ્વનુ, ઋક્ષ (નૃક્ષ), ભૃમ્યશ્રિ, મુદ્ગલ, વશ્વત્થ, દિવોદાસ, (મિત્રાયુ, મૈત્રેયસોમ આ બંને બ્રાહ્મણ થઈ જતા તેના પિત્રાઈ થક્ષના સંજયનો પુત્ર પિજવન ગાદીએ આવ્યો), પિજવન, મુદામ, (તેનો કાકો) સહદેવ, સોમક, જંતુ, (તેનાથી આકમી પેઢીએ) ૭૫૫૫, દ્રુપદ.

● સુજવના વંશમા દશમા આવેલા દુષ્ટકવને બીખના પિતા સાતનુના બાઈ બાહિરે હરાવ્યો હતો (સાતપથ બ્રાહ્મણ) એ પ્રમાણે ગણુતા આમ દિવોદાસથી અર્જુન વચ્ચે ૧૨ પેઢી થાય, તે જ અરસામાં અંગવંશની, મગધવંશની અને હારીવંશની ચલુ ૧૩ પેઢી થાય છે; તથા હર્ષવાદ અને જનકવંશની ૧૫ પેઢી થાય છે.

અને યજુર્વેદની સંહિતાઓ છે; એટલે તે તો પછીથી જ્યારે યજુર્વેદના વધુ જોરમાં આવ્યો ત્યારે જ રચાવા લાગી હશે. અને બધાં પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે કે, દક્ષિણ પાંચાલદેશનો પ્રભદ્રત રાજા, કે જે ભીષ્મના પિતા શંતનુના દાદા પ્રતીપનો સમકાલીન હતો, તેના બે અમાત્ય કંડરીક અને બાઘ્રવ્ય પાંચાલે વેદોનો ઋગ્, યજુસ્ અને સામન એ ત્રણ વિભાગમાં સંગ્રહ કર્યો હતો. ઉપરાંત બધાં પુરાણો એક અગત્યનો ઉલ્લેખ સંધરે છે કે, મત્રો ત્રેતાયુગમાં ગોકવાયા (સંહિત); વેદોની વ્યવસ્થા દ્વાપર યુગમાં થઈ, અને યજ્ઞની સ્થાપના પણ તે યુગમાં થઈ. બ્રાહ્મણમાંના વંશો પણ દ્વાપરયુગમાં એટલે કે શ્રીકૃષ્ણના મૃત્યુ પહેલાંના સમયમાં જ શરૂ થાય છે, એ આપણે જોઈ આવ્યા. અને પુરાણો રામચંદ્રને દ્વાપરયુગની શરૂઆતમાં મૂકે છે; અને બીજી બાજુ તેમની પછી, બીજા અનેક રાજ્યવંશોમાં પણ, મહાભારતના યુદ્ધ સુધીમાં ૧૫થી વધુ પેઢીઓ મૂકનાં નથી. એ જોતાં બ્રાહ્મણકાળ મહાભારતના યુદ્ધકાળની પહેલાં એક એ સૈકાંથી પહેલો મૂકવાની જરૂર નથી. અને જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદો બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્ય પણ બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોની વિદ્યાના જ એક ભાગરૂપ મુખ્યત્વે છે; એટલે ઉપનિષદકાળને પણ બ્રાહ્મણકાળથી બહુ પહેલાં લઈ જવાની જરૂર નથી. અત્યંત, આપણે એ સાદિત્ય ગ્રંથસ્થ થઈ, યુરુ-પરંપરામાં શીખવાતું આવ્યું તેની વાત કરીએ છીએ. તેમાંના સિદ્ધાંતો તે અગાઉ કેટલાય વખત પહેલેથી ચાલ્યા આવ્યા હશે, એમાં શંકા નથી.

૪. મુંડક ઉપનિષદ

હવે આપણે મુંડક ઉપનિષદમાં આવતા કેટલાક ઉલ્લેખો વગેરે ઉપરથી બીજાં ઉપનિષદો સાથેના કે બીજા સિદ્ધાંતો સાથેના તેનો સંબંધ તેમજ કાલક્રમ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

મુંડકાપનિષદનો સમય છાંદોગ્ય પછીનો તો છે જ, તે નીચેના શ્લોકોની અરસપરસ સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે તેનો

૧. મું. ૧. ૨. ૧૦, અને છા. ૫. ૧૦. ૧. ૪૦; મું. ૨. ૧૫, છા. ૫. ૩. ૧૦; મું. ૨. ૨. ૭, છા. ૩. ૧૪. ૨, અને ૮. ૧. ૧; મું. ૨. ૨. ૧૧, છા. ૭. ૨૬. ૧; મું. ૩. ૧. ૩, છા. ૭. ૨૬. ૨; મું. ૩. ૧. ૪, છા. ૭. ૨૫. ૪; મું. ૩. ૧. ૪, છા. ૭. ૨૫; મું. ૩. ૧. ૧૦, છા. ૭. ૮. ૨.

સમય બૃહદારણ્યક પત્રીનો પણ છે, એ પણ આ સરખામણીઓ કરી
જોવાથી જણાઈ આવશે - મુ ૦ ૧ ૧ ૭ અને મુ ૦ ૨ ૧ ૨૦,
મુ ૦ ૨ ૨ ૫ અને મુ ૦ ૩ ૮ ૭ તથા મુ ૦ ૪ ૪ ૧૬ પરંતુ
મુકક પાછુ પ્રશ્ન ઉપનિષદ અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ પહેલાંનું છે,
તે આ સરખામણીઓ કરી જોતા જણાઈ આવશે - મુ ૦ ૨, ૧ ૩
અને પ્રશ્ન ૦ ૬ ૪ તથા મુ ૦ ૦ ૦ ૧૦ અને શ્વે ૦ ૬ ૧ ૪

મુકક ઉપનિષદમાં પહેલી ચાર સાત લોકોનો સંખ્યાથી ઉલ્લેખ મળે
છે ૧ ૭ વેદાગોની યાદી^૨ પણ તેમાં પહેલી ચાર મળે છે અને ઉપનિ
ષદોના સિદ્ધાંત માટે 'વેદાન્ત' એવો પારિભાષિક શબ્દ પણ તેમાં જ
વપ્રગયેનો મળે છે ૩ અધર્મવેદ શબ્દનો ઉલ્લેખ પણ એમનું સૂચવે છે કે,
તેનો સમય શતપથ બ્રાહ્મણ પત્રીનો છે કારણ કે મૂળ શતપથ બ્રાહ્મણમાં
(દશમાં કાંડ સુધીનું - તેમાં) ત્રણ જ વેદનો ઉલ્લેખ છે આપણે
પૌરાણિક ઉલ્લેખમાં પણ જોયું કે, બીજાના પિતા શતતનુના પદાના
સમકાલીન બ્રહ્મદત્ત રાજાના બે અમાત્યોએ વેદનો નગ્ન, ધનુસ્
અને સામન એ ત્રણ વિભાગમાં સમઘ કર્યો હતો

ઉપનિષદનું મુકક નામ કદાચ તેમાં ૩ ૨ ૧૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે,
આ ઉપનિષદ ભણનારને માથા ઉપર અગ્નિ ધારણ કરનારૂં 'શિરોમત'
આચરનું પડતું, એ ઉપરથી પડ્યું હોય એમ અને અથવા તે પછી
આ ઉપનિષદ એક પ્રકારે 'મુકક' એમ્ને સંન્યાસીઓનું ઉપનિષદ
ગણાતું હોય આ ઉપનિષદમાં (૩-૨-૬) 'સંન્યાસયોગ' વડે
'શુદ્ધસત્ત્વ' યુગાની વાત આવે છે ૩ ૨ ૪ માં નિમયુક્ત 'તપ'ની જો
વાત છે તે પણ સંન્યાસરૂપી બ્રાહ્મ નિમ - ચિહ્નનો ઉલ્લેખ સૂચવે
છે ઉપરાંત, ૩ ૨ ૧૨માં કર્મચિત્ત લોકોની 'પરીક્ષા' કરી જોઈને

૧ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં (૧૦ ૨૭ ૨૮) પણ એ ઉલ્લેખ છે, પરંતુ
તે દશમો ખંડ મુકક પત્રીનો છે એમ મનાય છે

૨ જોકે 'વેદાન્ત' એવો શબ્દ નથી વાપર્યો પણ વેદાન્તનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ
પ્રાતિશાખ્ય (૧૪૩૦) અને નિરુક્ત (૧૨૦)માં મળે છે અને નિરુક્તનો
સમય ઈ સ પૂ ૭૦૦ પહેલાનો તો છે જ

૩ શ્વેતાશ્વ ૬ ૨૨માં વેદાન્તે પરમ ગુણનું એવો પ્રયોગ છે

‘નિર્વેદ’ પામી, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે ‘સમિતપાણિ’ થઈને જવાનું વિધાન આવે છે.

તોડે, આમ તો બૃહદારણ્યક ઉપ૦માં (૪-૪-૨૨, ૩-૫-૧) પ્રવ્રજ્યા, વ્યુત્થાન, લિક્ષ્યાચર્યા, અપ્રજપાણ્ય, નિર્વેદ વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે જ છે. એટલે મુંડક ઉપનિષદ જ સંન્યાસમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તેનું નામ ‘મુંડક’ પડ્યું છે એમ તો કહી શકાય નહીં. ઉપરાંત ‘મુંડક’ શબ્દ સંન્યાસીઓને માટે વપરાવાને બદલે સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ વગેરે અરેદિક ગૃહત્યાગીઓને ‘ગાળ’ રૂપે જ વપરાયેલો જણાય છે. એટલે તે શબ્દ સંન્યાસીઓ પોતાના પ્રિય ઉપનિષદ માટે તેમ જ તેના અધ્યાયોના પણ નામ તરીકે સ્વીકારે એ બનવા બેગ નથી.

જોતું, મુંડક ઉપનિષદમાં એક અંતર્ગત પ્રવાહ તો વૈદિક કર્મ-માર્ગના પ્રતિપાદનનો જ છે. ૧-૨-૧થી માંડીને વૈદિક ‘કર્મો’નું ‘સત્ય’ તરીકે પ્રતિપાદન કરીને તે ઉપનિષદ જણાવે છે કે, ‘તે કર્મોને સત્યકામ એવા તમે ‘નિયત’ આચરો (આચરય); અને એ જ તમારો આ લોકમાં સુકૃતનો માર્ગ છે’ પછી વૈદિક હોમકર્મનું જટાથી વર્ણન કરી તે પાંચમા અને છઠ્ઠા મંત્રમાં જણાવે છે કે, આમ યથાકાવ ‘આદુતિઓ’ આપનારને એ આદુતિઓ ‘દેવોનો એક પતિ’ ન્યાં વમે છે, ત્યાં સર્વ જાય છે. એ સ્થાનને મુંડકે ‘પુણ્ય’, ‘મુક્તિ’ એવો ‘બ્રહ્મલોક’ જ કહ્યો છે. સૂર્યની રશ્મિઓ દ્વારા જતા આ માર્ગે જ પછીના ૧૧મા મંત્રમાં તપ-શ્રદ્ધાવાળા શાંત, વિદ્વાન, લિક્ષ્યાચર્યા આચરતા અને અરણ્યમાં વસતા લોકોને પણ જતા કહ્યો છે. [“વિરજ બનેલા એવા તેઓ સૂર્યદ્વારથી ન્યાં તે અમૃત, અવ્યયાત્મા પુરુષ છે ત્યાં જાય છે.”] તથા ૩. ૨. ૫ અને ૬ મંત્રમાં જ્ઞાનતૃપ્ત, કૃતાત્મા, વીનરાગ, પ્રસાંત, મુક્તાત્મા, સર્વગને સર્વતઃ પામી સર્વમાં પ્રવેરોક્તા, ધીર, વેદાંતવિજ્ઞાનમુનિશ્ચિતાર્થ, અને સંન્યાસયોગથી શુદ્ધસત્ત્વ બનેલાઓને પણ બ્રહ્મલોકમાંથી જ સર્વેની સાથે પ્રવ્રજકાળે પરામૃત બની પરિમુક્ત થતા વર્ણવ્યા છે.

અક્ષત્ત, પછીથી પાછા યતયાગરૂપ વૈદિક કર્મમાર્ગને અદ્દ હોડીઓ કહીને, તથા તે ગ્રેયને અભિનંદના ‘કર્મી’ઓને મૂક કહીને, અવિદ્યામાં વર્તતા કહીને, અંધ કહીને, ‘દીણુલોક’ કહીને, તથા સ્વર્ગમાંથી

પાછા ફરતા અને હીનનર થોનિને પણ પામતા કહીને, ૧-૨-૭થી ૧૦માં યજ્ઞમાર્ગની નિંદા પણ કરી છે, તથા ‘અકૃત’ વસ્તુ ‘કૃત’ થી ન મળે, એમ કહી તે માટે નિર્વેદ પામી, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પામે જર્મ, બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાનો આદેશ કર્યો છે; અને એના સાધન તરીકે ઝૂંના અવલંબન-વાળો ધ્યાનમાર્ગ જ નિરૂપ્યો છે; અને એ માર્ગે આનંદરૂપ, અમૃત તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થનો જણાવેલ છે. (૨-૨-૭); તોપણ ઉચટના શ્લોકોમાં જ્યાં બ્રહ્મવિદ્યા કેને શીખવવી એવી ચર્ચા છે, ત્યાં “ક્રિયાવંત, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, અને શ્રદ્ધાપૂર્વક એકર્ષિ” આમિ કે યરાનો હોમ કરનારાઓને જ આ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવવી” એવું કહેવું છે, એટલે કર્મ-માર્ગ વડે - અપરાધિદ્યા વડે - પરિપક્વતા પામવાની અપેક્ષા મુંડક ઉપનિષદને છે, એવું ચોખ્ખું જણાય છે. આમેય પરા અને અપરા વિદ્યા એવા એ બેદ પાડવા છતાં મુંડકે તે એને વિરોધી અથવા એકે સાચી, અને બીજી ‘અવર’ - જૂની એવા અર્થમાં નિરૂપણ દરગિજ નથી કર્યું.

ઉચટે એક દ્રષ્ટના એવી કગાય છે કે, ‘મુંડક’ એટલે મુંડન કરનાર - અર્થાત્ અસ્ત્રો. પછીના વખતમાં એક ઉપનિષદનું ‘શ્લુરિકા-પનિષદ’ નામ અપાયું છે. અર્થાત્ જેમ શ્લુરિકા - ઇરી ગાંઠને ઝટ કાપી નાખે છે, તેમ અવિદ્યા અથવા કામરૂપી ગાંઠને ઝટ કાપી આપનારું ઉપનિષદ તે ‘શ્લુરિકાપનિષદ’. મુંડકાપનિષદ નામ પણ અવિદ્યા વગેરેને કાપી નાખનાર - છેલ્લી નાખનાર એવા અર્થમાં ‘અસ્ત્રા’ ઉપરથી પડ્યું હોય અને ખરેખર, એ ઉપનિષદનો ગ્રંથ એ જનનો છે તો ખરો જ.

બાકી, યજ્ઞમાર્ગ - કર્મમાર્ગ કે મંન્યાસમાર્ગ એવા ઠસા એક માર્ગનું પ્રતિપાદન મુંડકમાંથી મળી શકે તેમ નથી. એ બાળનમાં તો એમ કહેવાય કે, મુંડકની દષ્ટિ બધી બાળતોમાં ગીનાના જેવી સમન્વયની છે. બૌદ્ધિક જડ ચોક્કાંની રીને તે દષ્ટિ નિરૂપણ કરતું જ નથી. અને તેથી એવાં જડ ચોક્કાં લઈ તેના મંતવ્યને પકડવા જનારા વિદ્યાર-છોબીયા બનીને જ ઊભા ગ્રહે છે. અને મુંડક મળે દમતું દમતું, છતાં પોતાને કહેવાનું જરાય અરપદ ન રહે ને રીતે કહેતું કહેતું આગળ ચાલતું ચાય છે ! તેથી જ મુંડક દ્વિતચ્છી છે કે અદ્વિતચ્છી,

નિર્ગુણ - અક્ષરવાદી છે કે, સગુણ - ઈશ્વરવાદી છે,^૧ તેનો મુક્તિનો પ્લાસ સામ્યનો સાયુજ્યનો કે સાલોક્યનો છે, એ કશું તમે નક્કી ના કરી શકો. અને છતાં તે જાણીએ છીએ જોડાણો કરવા એમ કરે છે એમ પણ નથી. તેને તત્વાનુભવમૂલક એવી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું છે કે જેમાં આવાં બૌદ્ધિક ચોક્કાંને કશું સ્થાન જ નથી; બિહારું, ખીજી રીતે કહીએ તો એ બધાં ચોક્કાંની પરિસમાપ્તિ છે.

અને આ બધું પરમ જ્ઞાન તે પાછી સુરમ્ય કવિતાની પ્રવાહી નાદીથી શૈલીમાં રજૂ કરે છે. ગીતા સિવાય આવી કવિતાનો જોડો ખીજો ક્યાંય જોવા ન મળે. ગીતા એક રીતે એ જ રીતીને અને એ જ દર્શનને અનુસરે છે, એમ પણ કહી શકાય. ગીતાની કેટલીક બાબતોના તો નમૂના જ મુંડકે પૂરા પાડ્યા છે, એમ દેખાયા વિના રહેતું નથી. દાખલા તરીકે, મુંડકનું ૨-૧-૪ વાળું દિવ્ય પર પુરુષનું જે વર્ણન છે કે, “અગ્નિ તેનું માથું છે, ચંદ્રસર્પ તેની આંખો છે, દિશાઓ કાન છે, વેદો એની વાણી છે, વાયુ તેના પ્રણ છે, વિશ્વ તેનું હૃદય છે વગેરે” — તેના ઉપરથી જ ગીતાએ પોતાના ૧૧મા અધ્યાયનું વિશ્વરૂપ વર્ણન બિઠું કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે યતમાર્ગની સ્તુતિ (૧-૨, ૧-૬) અને તેની નિંદા (૧-૨, ૭-૧૨) તેમ જ તેને નિરપેક્ષ સાધનમાર્ગ (૩-૧ તથા ૨) એ બાબતોમાં પણ ગીતા જાણે મુંડકને જ અનુસરી છે.

મુંડકના તત્ત્વસિદ્ધાંતને તપાસીએ, તો મુંડકની શરૂઆત જ આ વિશ્વના પરમતત્ત્વ વિષેના પ્રશ્નથી થાય છે (૧-૧-૩), શૌનક એવું જ પૂછે છે કે, એવું શું છે, કે જે જાણીએ તો આ સર્વ જાણી જાય? અર્થાત્ આ વિશ્વનું પરમતત્ત્વ-મૂળકારણ શું છે, કે જેમાંથી આ બધું નીપજ્યું છે? મુંડક તેના જવાબમાં, આખા વિશ્વનો સંભવ

૧. એક ઝીકકમાં તે ‘અક્ષર’માંથી બધું ઉત્પન્ન થતું હોય છે, તરત પછીના ઝીકકમાં પુરુષમાંથી બધું ઉત્પન્ન થતું હોય છે; ત્રીજામાં એ પુરુષને અક્ષરથી પણ પર હોય, અને ચોથામાં પુરુષ અક્ષરને પરમ તત્ત્વ જ જોડે! જુઓ ૧૧-૭, ૧૧૯, ૨૧૧, ૨૧૨, અને ૨૨૩.

જેમાંથી છે, જે બધાં જૂતોની ચોનિ છે, તેનું 'અક્ષર' નામનું તત્ત્વ રજૂ કરે છે, કે જેને તે અદ્રેશ્ય, અગ્રાહ્ય, નિત્ય, વિશુ, સર્વગત, સુસૂક્ષ્મ, અને અવ્યય કહે છે. તપ વડે ઉપચય પામી તે તત્ત્વ સૌથી પ્રથમ 'અન્ન' ઉત્પન્ન કરે છે. આ 'અન્ન' એટલે આખા વિશ્વનું 'મૂળતત્ત્વ' — તેને સાંખ્યોના પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ તત્ત્વ સાથે આપણે સરખાવી શકીએ. અન્નમાંથી પછી પ્રાણુ તત્ત્વ, પ્રાણુમાંથી મનમ્ તત્ત્વ, અને પછી તેમાંથી 'સત્ય' એવું આ પ્રત્યક્ષ મૂર્ત વિશ્વ પેદા થાય છે. અર્થાત્ અક્ષર તત્ત્વમાંથી પ્રથમ ભૌતિક જગતનું મૂળતત્ત્વ, તેમાંથી ગતિ અથવા શક્તિનું મૂળ એવું પ્રાણુતત્ત્વ, તેમાંથી માનસિક સૃષ્ટિ, અને તેમાંથી પછી આપું મૂર્ત વિશ્વ — એવો સાંખ્યમાન્ય ક્રમ જ અહીં બીજરૂપે નિરૂપેલો દેખાય છે. આ વિશ્વને તે 'સત્ય' કહે છે, એ પળુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. પછી પાછું ૨-૧માં જુદી જગતનું ઉત્પત્તિવર્ણન છે. તેમાં દિવ્ય-અમૂર્ત અપ્રાણુ-અમના એવા પુરુષમાંથી પ્રાણુ-મન-સર્વોદ્રિયો-આકાશ-વાયુ-જ્યૈતિજ્જન અને પૃથ્વી એ ક્રમે બધું ઉત્પન્ન થતું જણાવ્યું છે. તેમાંથી જ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, બધી યજુદીક્ષાઓ, બધા યજ્ઞો, દક્ષિણાઓ, સંવત્સર, યજ્ઞમાન, અને ચંદ્ર તથા સૂર્યવાળા લોકો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી જ અનેક પ્રકારના દેવો, સાધ્યો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણુઅપાન, જન્-ડાંગર, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અને વિધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી જ સમુદ્રો, ગિરિઓ, અને બધી જાતની નદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી જ બધી ઔષધિઓ, તથા રસ કે જેના વડે અંતરાત્મા બધાં જૂતોમાં રહે છે (૨-૧-૮), તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ બધી ભૌતિક તથા દિવ્ય સૃષ્ટિ, તેમ જ નૈતિક, શારીરિક, અને માનસિક ગુણો પણ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં વર્ણવ્યાં છે. અને એ ઉદાહરણ છે કે, પછીનાં વેદાંતશાસ્ત્રમાન્ય સૃષ્ટિવર્ણનોની પ્રેરણા આ વર્ણનમાંથી જ છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યમાન્ય તથા વેદાંતમાન્ય બંને સૃષ્ટિ-પ્રકારો મુંડકની વિચારધારામાં બળેલા છે.

મુંડક આ સૃષ્ટિને બ્રમ કે માયા નથી માનતું; તે તેને 'સન્ય' કહે છે. ઉપરાંત ૨-૧-૧ માં તે એ જ પ્રકારના વાસ્તવવાદને અનુસરીને,

અનેક જીવાત્માઓને અક્ષરતત્ત્વમાંથી 'ઉત્પન્ન થતા' (પ્રજાયન્તે) અને પાછા તેમાં લય પામતા (તત્ત્વેવ યન્તિ) જણાવે છે. અને આમ જીવાત્માની ઉત્પત્તિની બાબતમાં તે જેમ વાસ્તવવાદ અનુસરે છે, તેમ જગતની ઉત્પત્તિની બાબતમાં પણ તે વાસ્તવવાદને અનુસરે છે - "જેમ કૃષેગિઓ જાળું સર્જે છે અને પાછું પોતામાં સમાવી લે છે, જેમ પૃથ્વી વનસ્પતિને સર્જે છે, અને જીવતા માણસમાંથી કૌશ અને લોભ સંભવે છે, તેમ અક્ષરમાંથી આપું વિશ્વ સંભવ્યુ છે." (૧-૧-૭). અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ વિશ્વ પાછું અક્ષરમાં લય ન પામી જાય, ત્યાં સુધી તે સત્ય અને વાસ્તવિક છે ઉપરાંત એ યાદ રાખવાનું કે, પરમતત્ત્વને મુકકે 'અદ્રેશ્ય, અગ્રાણ્ય, અગોત્ર, અવર્ણ્ય, અક્ષુ - શ્રોત્ર - હાથપગ - વગરનું, નિત્ય, નિશ્ચ, સર્વગત, અબ્યય' એવું નિર્ગુણ - નિરાકાર કહે છે ખરું (૧-૧-૬), પરંતુ તેને ખરી રીતે તે તત્ત્વને 'પુરુષ' (પરમાત્મા) કહેવો વધુ પસંદ છે (૧-૧-૮; ૨-૧-૬૦) અને તેથીજ ૩-૧, ૨-૨ માં જ્યાં તે ઈશ અને પુરુષ (જીવ)નું વર્ણન કરે છે, ત્યાં તે કહોપનિષદની પેઠે બંનેને 'ઋતપ' = કર્મકાંક્ષા ભોગવતા કહેવું નથી, પરંતુ ઈશને તો 'જુષ્ટ' અને મહિમાવાન કહીને માત્ર બધું જોયા કરનારો કહે છે. (અભિચાકશીતિ) આમ જોકે, જગતની સ્થિતિમાં ઈશ અને જીવને તે જુદા અને સત્ય કહે છે, છતાં તાત્ત્વિક રીતે પરમ પુરુષને જ તે પાછો હૃદય-ગુહામાં રહેતો કહે છે (૨-૧-૧૦), તેનું નામ જ તે 'ગુહાયરત્' કહે છે, તથા તેનાં દર્શન હૃદયગુહામાં જ થાય છે, એવું તે વારંવાર ઠોકી ઠોકીને કહે છે (૨-૧-૧૦; ૨-૨-૧, ૨-૨-૫, ૨-૨-૭, ૨-૨-૬, ૩-૧-૫, ૩-૧-૭, ૬૦.)

અને ખરી રીતે મુકકનું મુખ્ય પ્રયોજન પણ હૃદયગુહામાં વિરાજતા એ પરમતત્ત્વનું દર્શન કરવા તરફ સૌને પ્રેરવાનું અને તેનો માર્ગ બતાવવાનું છે. - માત્ર જુદીની યજ્ઞ મટાડવા તાત્ત્વિક ખંડન - મંડનનાળા નિરૂપણ તેને કરવા નથી કરણ કે તે એમ માને છે કે, એ દર્શન થયા વિના બૌદ્ધિક સંશયો પણ મટવાના નથી, તેમ હૃદયની ક્રમનામયીઓ પણ છૂટવાની નથી.

તેથી મુંડક તકથી બધું નિરૂપી આપવાને બદલે સાધકને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ ગુરુ પાસે જ મીઠા પહોંચવાનું કહે છે. એ ગુરુ પાછો શ્રોત્રિય હોય, જેથી તે શરૂઆતમાં શિષ્યને કેટલીક બૌદ્ધિક ગૂંચો ઉઠેલી આપીને સ્વચ્છ કરી ને. અવગત, એ શિષ્ય ખરો જિજ્ઞાસુ હોવો જોઈએ, અને શૌનકની પેઠે ‘મહાશાલ’ ચર્મને અપરાધિદ્યાઓના અનુશીલનથી તેણે અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હોવો જોઈએ. તેના શિષ્યને ગુરુ પાંછી બદલે ઝૂંના આલંગનવાળો ધ્યાનમાર્ગ શીખવે છે, જેથી તે એ માર્ગે સાક્ષાત્કાર કરીને બધું જાતે જ જાણે, જુએ ને સમજે છે.

અવગત, મુંડક એ ધ્યાન માટે જે ચિત્ત અથવા જીવાત્માને અધિકારી મણે છે, તેના લક્ષણમાં એક એવું વિશેષણ ઉમેરે છે, કે જેને યોગવિદ્યામાં મુંડકનો એક અગત્યનો ફાળો કહી શકાય. મુંડક ધ્યાનની પ્રક્રિયાને ધનુષ્યખાણના રૂપકમાં ગોઠવીને કહે છે કે, ઝૂંપી ધનુષ્ય ઉપર અત્મારૂપી ખાણને ચડાવી બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યનો વેધ કરવાનો છે, પરંતુ તે ખાણ ‘ઉપાસા’ — ઉપાસના વડે તીક્ષ્ણ બનેવું હોતું જોઈએ. (૨-૨-૩)

એ ઉપરાંત બીજી નૈતિક ભૂમિકા પણ જોઈએ જ : મુંડક ભારપૂર્વક જણાવે છે કે (૩-૧-૫), આ આત્મા સત્ય વડે, તપ વડે, સમ્યગ્જ્ઞાન વડે, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય વડે, ક્ષીણુદોષ થયા બાદ જ મળી શકે. મત્પત્ની તો તે ખાસ સ્તુતિ કરે છે : “સત્ય જ જય પામે છે, અનૃત નથી; સત્ય વડે જ દેવતાન માર્ગ આમળ જાય છે, કે જે માર્ગે ઋષિઓ આમકામ બની, જ્યાં સત્યનું પરમ નિધાન છે, ત્યાં જઈ પહોંચે છે” (૩-૧-૬). પ્રણાયામની પણ જરૂર તેના ખ્યાલમાં છે. ૩-૧-૮માં જાણે તે કહે છે, પ્રણુ ઉપર કામૂ મેળવી ત્યારે ચિત્તને વિશુદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે જ આત્મા પ્રગટ થાય છે.

એ ઈશ્વરનાં દર્શન ચક્ષુ વડે થતાં નથી, પરંતુ તેને માટે ‘વિગ્ના’ નામની જુદી યજ્ઞિ મુંડક જણાવે છે. (વિગ્નનં પરિવસન્તિ — ૨-૨-૭), અને ધ્યાન કરતાં કરતાં જગદે ગ્નપ્રમદથી અંદરનું બધું મત્સ

વિશુદ્ધ થાય ત્યારે તે અસ્તિત્વમાં આવે છે (૩-૧-૮). પંચી સાધક પરમાત્માને અંતઃશરીરમાં શુભ્ર જ્યોતિ રૂપે જુએ છે (૩-૧-૫). દર્શનગમ્ય થતા પરમાત્માને આમ શુભ્ર જ્યોતિની સાથે સરખાવવાનું મુઝકને બહુ પસંદ છે. “સુવર્ણ જેવા ચળકતા પરમ કોશમાં નિર્મળ, નિષ્કલ એવું તે શુભ્ર જ્યોતિઓનું જ્યોતિ દેખાય છે (૨-૨-૯).” “તેના પ્રકાશ વડે જ ખીખં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારક, વિદ્યુત, અગ્નિ વગેરે જ્યોતિઓ પ્રકાશે છે (૨-૨-૧૦).” મુંઝક વળી પરમાત્માને ‘સ્વમર્ગ પુરુષ’ તરીકે પણ વર્ણવે છે (૩-૧-૩). આમ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનાર સાધક ઈશ્વરને આગળ, પાછળ, દક્ષિણે, ઉત્તરે, નીચે, ઉપર બધે જુએ છે; અને તેને પંચી આ બધું વિશ્વ પણ ‘વરિષ્ઠ’ ‘સારામાં સારું’ જ લાગે છે (૨-૨-૧૧). અત્યાર સુધી તે પરમાત્માથી વિખૂટો પડવાને લીધે પોતાની ‘અનીશના’ થી શોક જ કર્યો કરતો હતો, તે હવે પૂરેપૂરો શક્તિશાળી બને છે. તેની બધી કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. મુંઝકકાર પંચી પૂછે છે કે, એકો શું આત્મજ્ઞાનીની પૂજા-અર્ચા અમસ્તા કરે છે? કારણ કે, એવો વિશુદ્ધમત્વ પુરુષ જે જે લોકનો મનથી વિચાર સરખો કરે, કે જે કોઈ કામની ઇચ્છા કરે, તે લોકને તથા કામને તે તરત છૂતી લે છે — મેળવી લે છે (૩-૧-૧૦). તેના હૃદયની અંધીઓ છેઢાઈ જાય છે, અને તેના બધા સંશયો હમેશના દૂર થઈ જાય છે (૨-૨-૮). બધા દેખીતા વિરોધો તેને માટે રહેતા નથી; કારણ કે તે ઈશ્વરને મોટામાં મોટો તેમ જ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, અને દૂરથી દૂર તથા નજીકમાં પણ નજીક જાણે છે; અને જેને તે બહાર શોધતો હતો તે પોતાની અંદર જ રહેલો હતો, એ જ એાછી નવાઈની વાત છે? (૩-૧-૭) પંચી તેને વાદવિવાદમાં શબ્દો વેડફવાપણું શી રીતે રહે? તે આત્મામાં જ ફીડતો, આત્મામાં જ રમતો બની, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં એક થઈને જોશે રહે છે (૩-૧-૪).

આમ છવતોછવત પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનારનું પંચી શરીર પડે શું થાય છે? આ જાગનમાં પણ મુંઝકકાર કયા એક વાદને અનુસરવાને બદલે બંધી વાતો એકીસાથે કહી દે છે. પ્રથમ બ્રહ્મ-લોકમાં જઈને પંચી ત્યાંથી તે કાયમના મુક્ત થાય છે, એમ કહેવામાં

પણ તેમને વાધો નથી (૩-૨-૧), મૂર્ધદ્વારથી ઇશ્વર પાસે જવાની વાતનો પણ તેમને ઇનકાર નથી (૧-૨-૫-૧૧); ઇશ્વર સાથે મૃત્યુ બાદ 'પરમ સામ્ય' પામવાની વાત પણ તેમને મંજૂર છે (૩-૧-૩); નદીઓ સમુદ્રમાં જેમ પોતાનાં નામરૂપ છોડીને મળી જાય છે, તેમ નામરૂપમાંથી વિમુક્ત થયેલો વિદ્વાન પરમ પુરુષમાં ભળી જાય છે, એમ પણ તે કહે છે (૩-૨-૮). અને છેવટે એમ પણ જણાવે છે કે, મુક્ત પુરુષો સર્વગ એવા સર્વમાં પેળી જાય છે, અને પોતાનાં કર્મસાથે પરમ અવ્યયમાં એક બની જાય છે (૩-૨-૫,૭).

ખરેખર મુક્તને કશા વાદ સાથે કામ નથી, પણ કામ સાથે કામ છે.

અને તેથી જ, કન્ય, મૂડેલા માયા ઉપર બળતી સપ્તડી ધારણ કરીને પણ આ ઉપનિષદને શીખવા ઇચ્છનારાઓનું તે માનીતું ઉપનિષદ અન્યું દર્શો! 'ઉપનિષદ' શીખવાને માટે, સાચી મુદ્રા કે આસન કદપો, તો તે એવું જ ઘટે.

ગોપાળકાન્ત પટેલ

मुंडकोपनिषद्

हरिः ॐ

દરેક ગ્રંથની શરૂઆત અમુક મંગલવાક્યથી કરવાને જૂનો આપણો રિવાજ છે ઉપનિષદની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી થાય છે, જે 'શાંતિપાઠ' કહેવાય છે મુક ઉપનિષદ નીચેના શાંતિપાઠથી શરૂ થાય છે :

શાંતિપાઠ

ૐ મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ, દેવાઃ, મદ્ર પશ્યેમાક્ષમિર્યજન્નાઃ ।
સ્થિરૈરંગૈન્તુષ્ટુર્વાંસસ્તનૂભિર્ ન્યશેમ દેવહિત યદાયુઃ ॥

સ્વસ્તિ ન હ્રન્દ્રો બુદ્ધશ્રવાઃ.

સ્વસ્તિ નઃ પૃથા વિશ્વવેદાઃ ।

સ્વસ્તિ નસ્તાદ્યૌઽરિષ્ટનેમિઃ,

સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિર્દેષાતુ ॥*

ૐ જ્ઞાન્તિ. જ્ઞાન્તિઃ જ્ઞાન્તિઃ

પાઠ્ય

ૐ મદ્ર = કંથ્યાણુ (કરનારી વસ્તુઓને) કર્ણેભિ = કાનો વડે શ્રુણુયામ = અમે સાંભળીએ, દેવાઃ = હે દેવો !, મદ્ર = કંથ્યાણુને પશ્યેમ = અમે જોઈએ, અક્ષમિઃ = આપો વડે, યજન્નાઃ = યજ્ઞધર્મનું પાલન કરતા રહેતા અમે, સ્થિરૈઃ = નીરાંગી અને મજબૂત એવાં અંગેઃ = (અમારાં) અંગો વડે, તુષ્ટુર્વાંસઃ = (તમારી) સ્તુતિ કરતા (અમે), તનૂભિઃ = (અમારા) શરીરો વડે ન્યશેમ = (અમે) ભોગવીએ દેવહિત = (તમે)

* કેટલાક પાઠો આ બીજો મંત્ર નથી આપતા.

દેવોએ (અમારે માટે) ઠરાવેલું, અથવા દેવોના હિતમાં — દેવપ્રીત્યર્થે,
યદ્ = જે આયુઃ = (અમારું) આયુષ્ય (તેને).

સ્વસ્તિ નઃ = અમારું ભલું (કરો) इन्द्रः = ઇન્દ્રદેવ વૃદ્ધશ્રવાઃ =
મહાન કીર્તિવાળા, સ્વસ્તિ નઃ = અમારું ભલું (કરો) ધૃવા = ધૃવાદેવ
વિશ્વવેદાઃ = બધું જાણનાર, સર્વજ્ઞ, સ્વસ્તિ નઃ = અમારું ભલું (કરો)
તાર્ક્યઃ = સૂર્યદેવ અરિષ્ટનેમિઃ = જેના રથની નેમિ કદી ખડિત થતી નથી
એના, સ્વસ્તિ નઃ = અમારું ભલું ઘૃહસ્પતિઃ = વાચાના પતિ — દેવગુરુ
બૃહસ્પતિ દધાતુ = કરો.

અન્યથા

ૐ (હે) દેવાઃ, (વયમ્) યજ્ઞના. કર્ગેભિઃ મદ્ર ધ્રુણુયામ, અશ્વભિઃ
મદ્ર પશ્યેમ, રિયૈર્ અગૈઃ તન્નુભિઃ (ચ) તુષ્ટુમાસઃ (વયમ્) યદ્ આયુઃ
(તદ્) દેવહિતમ્ વ્યસેમ ॥

વૃદ્ધશ્રવાઃ इन्द्रः નઃ સ્વસ્તિ (દધાતુ), વિશ્વવેદાઃ ધૃવા નઃ સ્વસ્તિ
(દધાતુ), અરિષ્ટનેમિઃ તાર્ક્યઃ ન. સ્વસ્તિ (દધાતુ), ઘૃહસ્પતિ નઃ
સ્વસ્તિ દધાતુ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

અર્થ

ૐ હે દેવો, યજ્ઞધર્મનું પાલન કરતા રહેનારા અમે
ઠાનેા વડે કહ્યાણુ (કરનારી વસ્તુઓ) સાંભળીએ, આંખો
કે કહ્યાણુ (કરનારી ચીજો) જોઈએ; અમારાં નીરાગ
ને મજબૂત અંગો તથા શરીરો વડે તમારી સ્તુતિ
રતા કરતા, જે આયુષ (અમારે માટે તમે ઠરાવ્યું હોય)
ને, દેવોના હિતમાં — દેવપ્રીત્યર્થે અમે ભોગવીએ!
હે દેવો, આમ અમે માગીએ છીએ; એ પ્રમાણે અમારો
વતપથ કાપવાનો અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ.)

મહાન ક્રીતિવાળા એવા ઇંદ્રદેવ અમારું લલુ કરો;
સર્વજ્ઞ એવા પૂષાદેવ^૧ અમારું લલુ કરો; જેના રથની નેભિ
(સતત ફરવા છતાં) અખંડિત રહે છે તેવા તાર્ક્ય^૨
(અશ્વરૂપધારી સૂર્યદેવ) અમારું લલું કરો; (દેવોના શુરુ—
વાચાના પતિ એવા) બૃહસ્પતિ અમારું લલુ કરો!

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

[આ દ્રંકી પ્રાર્થના ભારે અર્થગભીર છે તેમા દ્રંકમા છતાં
પૂરો જીવનમંત્ર કહી દીધો છે જીવન યસમય હોવું જોઈએ —
મનુષ્યે ‘યજ્ઞ’ યસમર્મનું પાલન કરનારા હોવું જોઈએ એનો જ
અર્થ ફરી ફરી આપે છે કે, અમે આપું આયુષ દેહદિતમાં એટલે કે
યસાર્થે વ્યતીત કરીએ એમ યસદીક્ષિત જીવનનાળા માણસની બધી

૧ પૂષાદેવ ઋગ્વેદમા વિષ્ણુ કરતા પણ વધારે વર્ણવાયા છે બકરા
જેડેવા રથમા સોનાનો ભાગો અને અકુશ ધારણ કરનારા, તથા રુદ્ર જેની
જઠા અને દાઢીવાળા એ ફેવ બધા પ્રાણીઓને જોનારા—જાણનારા, ચરાચરના
સ્વામી નવવધૂને આશીર્વાદ આપનારા, દૂરનો માર્ગ જાણનારા, તથા
મરેલાને માર્ગ દેખાડીને, માર્ગમા રક્ષણ કરી પિતૃઓ પામે લઈ જનારા,
પાપવિમોચન, ખોવાયેલું સત્યથે જાણનારા અને મેળવી આપનારા, યજુઓના
પાલક, માર્ગમા તેમને સાચવીને પાછા લાવનારા, બજવાન, પરાક્રમી, વીરોના
અધિનાયક, અજેય, યુદ્ધમા મહામાર, દ્રષ્ટા, ઋષિઓના મિત્ર, દાનેશ્વર,
સમૃદ્ધિમાન, વૈભવ આપનારા, સર્વવ્યાપી અને ભક્તિ પ્રેરનારા — આવા બધા
તરીકે વર્ણવાયા છે, તથા તેમની કૃપા-આશીર્વાદ વાર વાર માગવામા આવે છે.

૨ તાર્ક્ય ફેરનો ઋગ્વેદમા બે વખત જ ઉલ્લેખ આવે છે એક તો
આ મંત્ર જ્યાં છે ત્યાં માત્ર નામથી (૧-૮૯), અને બીજે ૧૦-૧૭મા,
કે જ્યાં તેમની સ્તુતિ છે તેમની ફેવપ્રેરિત મહાબલશાળી અશ્વસ્વરૂપે સ્તુતિ
પ્રવામા આવી છે, યજ્ઞોને જીતનાર, વેગવાન, અને યુદ્ધમા ધસી જનાર તરીકે
તેમને ઓળખાવ્યા છે દૈવી અશ્વ રૂપે મૂર્ચનું એ વર્ણન છે

મુંડકોપનિષદ

ઇદ્રિયો અને આખુ શરીર યોગારૂઢ હશે, સયમથી તેમા દૃઢતા અને એકાગ્રતા સર્વાઈ હશે, તેવો માણસ જે કાંઈ કરે તે ત્રેયાર્થે જ કરે તેના બધા અંગોએ એને માટે જરૂરી એની પવિત્રતા, દૃઢતા અને સયતતા કે એકાગ્રતા મેળવની જોઈએ અથવા કહો કે, એ બધી સાધન સપત્તિ અને યત્નમય જીવન અન્યોન્યાશ્રયે રહેના છે એકમેક કાર્યકારણરૂપે એકબ્રોત છે એમ જીવન કલ્યાણ કે શ્રેય તરફ જનારુ, એટલે કે દેવપરાયણ અથવા તો ભક્તિ અને મેરા કે યશમા પરાયણ હોતુ જોઈએ, અને આખુ આયુષ્ય — જેનુ વિધિએ આકર્ષુ હોય તેનુ — તે રીતે પૂરુ કરુ જોઈએ — તે જ એક આદર્શથી ભરી કાઢુ ધટે

અહી આગળ ઈશોપનિષદનો નીચેનો મંત્ર (અથવા ગીતાનો સમગ્ર ઉપદેશ) યાદ આવે કે તે જ વસ્તુ, સકલ્પ કે પ્રાર્થનાની ભાષામા, આ શાંતિપાઠમા આની જામ છે ઉપનિષદોનો કે યોગ યા આધનાનો એ સાર છે ઈશનો મંત્ર આ છે —

ईशावास्यमिदं सर्वम् यद्विच जगत्यां जगत् ।

तैન त्यक्तेन मुजोया मा गृध कस्यस्विद् धनम् ॥ १

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शत समा ।

एन त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २

‘જગતમા જે કાંઈ છે તે મધુ ઈશ્વર વડે વ્યપાયેલુ છે તેના ત્યાગ દ્વારા તુ (એને) ભોગન, ખીજના ધનની લાલચ ન રાખ આ જગતમા (આ પ્રકારની ભાવનાથી) ડોર્મો કરતા કરતા સો વર્ષ (એટલે કે ઈશ્વરે નક્કી કરેલો મનાતો મનુષ્ય-આયુનો આખડો) જીવના ઇચ્છુ તારે માટે એના સિરાય ખીજો ગ્તો નથી, તો જ માણસ કર્મના બંધનથી લેપાતો નથી’]

હવે ઉપનિષદ શરૂ થાય છે

પહેલું મુંડક, ખંડ ૧

૧

પરંપરા-કથન

આજ જેમ અંથનો પરિચય આપવા તથા વાચકમાં તેના ઉપર ભાવ કે રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રસ્તાવનાદિ લખાય છે, તેમ જૂના અંથોમાં તેમના વસ્તુની પરંપરા, અનુબંધ વગેરે કહેવાનો રિવાજ હતો. મુડકોપનિષદમાં શરૂના બે મંત્ર એ અર્થે છે. તેને વસ્તુ વિષય બ્રહ્મવિદ્યા છે, એટલે મૂળથી શરૂ કરીને તેની ગુરુ-પરંપરા કહી છે (જેમ કે, ગીતામાં આવી પરંપરા ૪ થા અધ્યાયની શરૂઆતમાં કહી છે.)

ૐ બ્રહ્મા દેવાર્ના પ્રથમઃ સંવભૂવ વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય ગોપ્તા ।
સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામયર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાહ ॥ ૧-૧-૧ ॥

પદાર્થ

ૐ બ્રહ્મા = બ્રહ્મા દેવાર્ના = (અધામ) દેવોમાં પ્રથમઃ = (મીથી) પહેલા સંવભૂવ = ઉત્પન્ન થયા; વિશ્વસ્ય કર્તા = વિશ્વના કર્તા, ભુવનસ્ય ગોપ્તા = ભુવનના પાલક સઃ = તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાં = બ્રહ્મવિદ્યાને (કે જે) સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાં = અધી વિદ્યાઓના આધાર કે પાયા રૂપ (છે, તેને) અયર્વાય = અર્થર્થ (ત્રણ) ને (એટલે કે) જ્યેષ્ઠપુત્રાય = પોતાના સૌથી મોટા પુત્રને પ્રાહ = કહી

અ.વ.ચ

ૐ વિશ્વસ્ય કર્તા, ભુવનસ્ય ગોપ્તા — બ્રહ્મા દેવાર્ના પ્રથમઃ સંવભૂવ ।
સઃ સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામ્ બ્રહ્મવિદ્યામ્ જ્યેષ્ઠપુત્રાય અયર્વાય પ્રાહ ।

અર્થ

વિશ્વના કર્તા અને (આખા) ભુવનના (ત્રણે લોકના, સૃષ્ટિના) પાલક એવા બ્રહ્મા^૧ (બધાય) દેવોમા પહેલા ઉત્પન્ન થયા. તેમણે, સર્વ વિદ્યાઓની જેમા પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે એવી — તે બધીના આધાર કે પાયારૂપ વિદ્યા જે બ્રહ્મવિદ્યા, તેને પોતાના સૌથી મોટા પુત્ર અથર્વ^૨ (ઋષિ) ને^૨ કહી [૧]

[આમ ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાનું મૂળ સૃષ્ટિના કર્તા જેટલું જ આદિ છે પ્રથમજન્મના જે બ્રહ્મા તેમનું જ સદ્ભૂ — સાથે જન્મેનું તત્ત્વ એ છે મતવન કે, તે કોઈ ઋષિ કે આચાર્ય^૩ યા તાર્કિક^૪ તેના કળાક્રુપ ભોજનમાથી થોડું કાઢેલો માદ કે શોષ નથી તે તો આ વિશ્વનું અતર્ગત વસ્તુ છે

અને તેથી જ, માનવબુદ્ધિથી નિચાસતી કે ચોખતી યા શબ્દમદ્ધ થતી, અથવા તો તેને પ્રતીત થતી, બધી જ વિદ્યાઓનો* આધાર તે છે શા અર્થમા તે તેમનો આધાર છે, એ સમજવું જોઈએ એક તો, ખરેખર કોઈ પણ વિદ્યા કે શાસ્ત્રનો તે અદારશ પાયો છે કોઈ પણ શાસ્ત્રની મૂળભૂત ગૃહીત વસ્તુઓ સુધી પહોંચે, તો

૧ એકાકાર બ્રહ્મ કે સતમાથી (જહોડન્મ્ વદુ સ્વામ્ — એવા) પોતાના જ સત્ત્વથી જે તત્ત્વ ઊપજતું તેને બ્રહ્મા કહે છે પોતાની મેગે ઉપજવાથી તેનું નામ 'સ્વયંભૂ' પણ પડતું છે

૨ જૂનામા જૂના કરી સકાય તેના જુહાતપ્તમક ઉપનિષદમા બે જગાએ (૨-૬-૩, ૪-૬-૩) ઉપનિષદવિદ્યાની લાગી વ શપર પરા આપી છે ત્યાં સ્વયંભૂ બ્રહ્મા-પરમેશ્વી-સનગ-સનાતન સનાતુ-વ્યદિ વિપ્રચિન્તિ-એકર્ષિ (અગ્નિ)-પ્રધ્વ સન-મૃત્યુ અથર્વા-એમ સરઆતમા ક્રમ છે જુહાતપ્ત ઉપનિષદમા જ (૧-૪-૪) પરમાત્માની વિદ્યા એ અર્થમા બ્રહ્મવિદ્યા શબ્દ પણ વપરાયેલો મળે છે

* ગીતા (અ ૧૦.૩૨) માં બ્રહ્મવિદ્યા અગે આમ ક્ષુ છે — અધ્યાત્મવિદ્યા વિજ્ઞાનામ્ ।

તેમને અંગે અમુક પ્રકારની આધ્યાત્મિક કે શ્રદ્ધામૂલક માન્યતા સ્વીકારાયેલી જણાયો; અને તે, એ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોથી નહિ સિદ્ધ એવી હોવા છતાં, તેને પાયા તરીકે ગૃહીત લઈને ચાલવાનું હોય છે. જેમ કે, વિજ્ઞાન પદાર્થની દયાતી માનીને ચાલે છે; અર્થશાસ્ત્ર અર્થ અને સ્વાર્થ-જોબને પાયામાં લઈને ચાલે છે. જે વિચાર સ્વાધી આગળ વધે,— તે વધે જ,— તો એ બધું બ્રહ્મવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચે છે; કેમ કે પદાર્થમાત્રની પર જઈને તેના પણ તત્ત્વની મૂળ શોધ કરવાનો એનો દાવો છે. આમ, ખરેખર જેનાં પણ, દરેક વિદ્યામાં જીડે જીતરતાં, જે પ્રશ્ન શોધક સામે આવે છે તે પરમ એવી બ્રહ્મવિદ્યાનો જ આવે છે; અને તે એ કે, ‘આ બધું શું છે’?

પણ આથી બીજા એક ને વિશેષ અર્થમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યા ‘નર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠા’ છે. અને તે માનવચિત્તને તપાસનાં જણાય છે. વિદ્યામાત્રનો જિગમ માનવચિત્તની જિજ્ઞાસામાંથી છે. જેવો તેનો પ્રકાર તે પ્રમાણે તેના ઉપરથી જન્મતી વિદ્યાનું નામ પડે છે. સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર જિજ્ઞાસા-વિષય બનતાં, તેમાંથી અર્થશાસ્ત્ર જન્મે, લગ્ન ઇંડો વ્યવહાર તેનો વિષય બનતાં, સમાજશાસ્ત્રની લગ્નમીમાંસાનું શાસ્ત્ર જન્મે, વગેરે. જિજ્ઞાસાનાં મૂળગત મર્ષાન્નરચાનો કે બંધનો અને પૂર્વાપરપક્ષો તેના ફળરૂપ વિદ્યાઓને પણ લાગે. આથી, સંસારની બંધી સ્થૂલ વસ્તુઓની પેટે, આ બંધી વિદ્યાઓ પણ સંસરતી રહે છે. એટલે કે, તે અંગેની મૂળ જિજ્ઞાસા એક રીતે અનૂપ જ રહે છે. બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છોડીને બીજી બંધી જિજ્ઞાસાઓનો સ્વભાવ આવો જ હોય છે. હિમાલયનાં શૃંગો જેમ, કે તૃષ્ણુના પરિવાર પેટે, જિજ્ઞાસા આગળ ને આગળ ફૂટ્યા જ કરે છે. તેની પરિનિમિત્ત,— તે આખી જિજ્ઞાસાના મૂળમાં ખૂટતું સમાધાન — પૂર્ણ થતાં જ નથી. આ સમાધાન પરા-કે બ્રહ્મ-વિદ્યા છે. અને તેથી જ તે જિજ્ઞાસામાત્ર કે વિદ્યામાત્રની મૂળમૂલિકા કે પ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે. આથી જ એના વર્ણનમાં એમ કહી શકાયું છે કે, જે જાણ્યા પછી કંઈ જાણવાનું

નથી રહેતું જે પામ્યા પછી કાઈ પામનાનું નથી રહેતું, જે દીદા પછી
દ્યુ દેખનાનું નથી રહેતું, વગેરે

આવી જે સૃષ્ટિ જેટલી જૂની અને આદિદેવ જેટલી પુરાણ
— તેમની જ સહજી મહેન — એની જે બ્રહ્મવિદ્યા, તેની આગળની
પરપગ હવે ઋષિ કહે છે —]

અથર્વણે યા પ્રવદેત પ્રહ્મા

અયર્વા તા પુરોવાચાઙ્ગિરે પ્રહ્મવિદ્યામ્ ।

સ મારદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ

મારદ્વાજોઽઙ્ગિરસે પરાવરામ્ ॥ ૧૧૩ ॥

પદાર્થ

અથર્વણે = અથર્વન (ઋષિ)ને યાં = જે (બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રવદેત =
કહી પ્રહ્મા = બ્રહ્માએ, તાં = તે પુરા = પૂર્વે ઉવાચ = (અથર્વાએ)
કહી અઙ્ગિરે = અ ગિર્ (ઋષિ)ને પ્રહ્મવિદ્યામ્ = બ્રહ્મવિદ્યા, સ = તેમણે
(અ ગિર્ ઋષિએ) મારદ્વાજાય = ભરદ્વાજના ગોત્રના સત્યવાહાય = સત્યનાહ
(ઋષિ)ને પ્રાહ = કહી મારદ્વાજ = તે ભરદ્વાજ (સત્યનાહ) ઋષિએ
અઙ્ગિરસે = અ ગિર્ (ઋષિ)ને પરાવરામ્ = પર પરાગત અથવા પર — અનર
એમ સર્વ વિદ્યાઓને વ્યાપતી (તે બ્રહ્મવિદ્યા કહી)

અર્થ

યાં પ્રહ્મા અથર્વણે પ્રવદેત, તાં પ્રહ્મવિદ્યામ્ અયર્વા પુરા અગિરે ઉવાચ ।
સ મારદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ । મારદ્વાજ (તાં) પરાવરામ્ (વિદ્યામ્)
અગિરસે (પ્રાહ) ।

અર્થ

જે બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્માએ (તે) અથર્વન^૧ (ઋષિ)ને
કહી, તેને (એ) અથર્વન (ઋષિ)એ પૂર્વે અ ગિર્^૧ (નામે
ઋષિ)ને કહી, તેમણે (તે અ ગિર્ ઋષિએ) (તે વિદ્યાને)

૧ અથર્વ અથર્વન એક જ નામના બે રૂપ છે અને એક જ વ્યક્તિને
લાગુ પડે છે પરંતુ અ ગિર્ અને અ ગિર્સ એ બે જુદા નામ છે તથા બે
જુદી વ્યક્તિના છે

ભરદ્વાજ કુલના સત્યવાહ^૨ (નામના ઋષિ)ને કહી. તે ભાગદ્વાજે (એમ એક પછી બીજા પાસે ઊતરતી) એ સર્વવ્યાપી^૩ વિદ્યા અગિરસ^૪ (નામના ઋષિ)ને કહી [૨]

[આ પ્રમાણે એ પરા વિદ્યા પરપરામા ઊતરતી આવી હવે આગળ શુ થયું તે પછીના મત્રમા કહે છે

અથર્વાનું ઓળખાણુ ૧લા મત્રમા જ છે તે મહાદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગણાય છે અગિર ઋષિનું તેમ જ સત્યવાહ ઋષિનું બીજું કાર્ધ ઓળખાણુ નથી છેલ્લા અગિરસ જાણીતા ઋષિ છે તેમના નામની ઘણી ઋચાઓ મગ્ગેદ્વમા મગે છે અગ્નિદેવના સબધી (પિતા, તેમ જ સ્ત્રીકારેલા પુત્ર) તે ગણાય છે મહાના ૧૦ માનસપુત્રોમા એક તે છે, એમ પણ વર્ણન મળે છે એ નામના ઋષિ સ્મૃતિકાર અને ખગોળ લેખક તરીકે પણ જાણીતા છે બ્રહ્મરિષ્ટાના શીખરનાર તરીકે પકાયેનાઓમા પણ એમનું નામ છે, જેમ કે આ મત્રમા આ અગિરસે આ મુકક ઉપનિષદ કહ્યું છે, અને તે રૂપે તે ઉપનિષદ શ્રુતિ* તરીકે સવરાયેલું મળે છે

તે ઉપનિષદ કહેવાનો પ્રસંગ આવી રીતે બન્યો હતો -]

* સત્યવા એનો પાઠ પૃ ૫ મળે છે

૩ પરાવરામ્ = પરપરાગત પેઢીવર ચાલતું - એવો અર્થ છે ખીન્ને અર્થ પર + અવરખાને રોતામા મમાવી રેનારી સર્વવ્યાપી વિદ્યા પટેલા મત્રમા તેને નાંવિદ્યાપ્રતિષ્ઠા* મ્હી અહીં તેને 'સર્વવિદ્યાવ્યાપી પરવરા વિદ્યા કહી જેમ કે.ઈ પણ રથૂવ પાર્થમા અતે તો મહા જ વ્યાપેલું તહે છે તેમ જ દ્વૈક વિદ્યા > વિચાગ્ની આખર મહાવિદ્યા કે મહાવિચાર જ છે તેથી જ તે વિદ્યા પરાવરા છે અથવા પરા અને અપરા બેક જેમા આવી જાય છે તેની જે મહાવિદ્યા તે 'પરાવરા' એમ પણ અર્થ જતાવાય છે

* ઉપનિષદ વેદનો એક ભાગ-નાનભાગ છે વેદ શ્રુતિ કહેવાય છે એને કે મોઢામોઢ માખણને પેઢીધર ચા-ચા મરવ જ્ઞાન એ છે એક કાળે પછી તે લખાયું, પરંતુ તેની રોલી તો માખણેનું નિવેદન કરાવું હોય એવી જ રીતે છે

અંત્યખીજક પ્રશ્ન

શૌનકો હ વૈ મહાશાલોઽક્કિરસ વિધિવદુપસન્ન પમ્પ્છ .

કસ્મિન્નુ ભગવો વિજાતે સર્વમિદ વિજાત ભવતીતિ ॥ ૧૧૩ ॥

પદાર્થ

શૌનક = શૌનક (નામનો) હ વૈ = (ખાસ કાઈ અર્થ નિના વાક્યપૂર્તિ માટે મૂકવામાં આવે છે) મહાશાલ = મોટા ઘરવાળો, સુખી સદ્ગૃહસ્થ અક્કિરસ = અગિરસ (ઋષિ) પાસે વિધિવત્ = વિધિપૂર્વક ઉપસન્ન = ગયો-પહોચ્યો, (અને) પમ્પ્છ = પૂછ્યું કસ્મિન્ = શું (એવું તે શું) નુ = ખરેખર ભગવ = હે ભગવન! વિજાતે = જાણ્યે (જાણના વડે) સર્વમ્ इदમ્ = સર્વ આ, આ બધું વિજાત ભવતિ = જાણાઈ જાય ? इति = એ પ્રમાણે (- પૂછ્યું)

અ.વ.થ

મહાશાલ હ વૈ શૌનક, વિધિવત્ અગિરસમ્ ઉપસન્ન, પમ્પ્છ — હે ભગવ, કસ્મિન્ નુ વિજાતે इदમ્ સર્વમ્ વિજાતમ્ ભવતિ इति ॥

અર્થ

શૌનક કરીને એક સુખી (ઘરનો) સદ્ગૃહસ્થ વિધિ-પૂર્વક (એ) અગિરમ્ ઋષિ પાસે ગયો. અને તેણે તેમને પૂછ્યું, “ હે ભગવન, ખરેખર એવું શું છે કે જે જાણ્યે આ બધું જાણાઈ જાય છે — જાણના પાર પામી જવાય છે ? ” [૩]

[ખીજા મંત્રમાં કહ્યું કે, ભારદ્વાજ સત્યનાહે તે પરાયણ — સર્વોત્તમ વિદ્યા અગિરસ નામના એક પુરુષને કહી આ અગિરસની વાત લેવે આગમ ચાલે છે તે અગિરસ પાસે શૌનક નામે એક ગૃહસ્થ આવ્યો]

તે 'વિધિવત્'—વિધિપૂર્વક આવે છે. શૌનક જિજ્ઞાસુ છે. જિજ્ઞાસુએ જ્ઞાની પાસે જ્ઞાની વખતે અમુક વિવેક પાળવો જોઈએ; અમુક નમ્રતા અને મર્યાદા ધારીને જવું જોઈએ. જેમ દેવદર્શને જનારો અમુક લક્ષિતભાવ હૃદયમાં ઘર્ષને જાય તો જ તે બરોબર છે; તેમ જ જેમને આપણે જ્ઞાની કે મહાત્મા માનીએ, તેવા પાસે પણ અમુક પૂજ્યભાવ મનમાં લઈને જઈએ, તો જ ત્યાંથી કાંઈકે પામી શકાય. એ ભાવ ન હોય તો એ દર્શનમાંથી આપણું હૃદય ભાગ્યે જ કશું પામશે. જેમ કાંઈ સમજવાને માટે તત્ત્વ સમભાવ જોઈએ, તેમ કોઈની પાસે કાંઈ જાણવા જઈએ ત્યારે 'શુશ્રૂષાભાવ'—તેની પાસેથી સાંભળવાની ઇચ્છા જોઈએ. એ ભાવનું જ બાહ્ય ચિહ્ન સેવાભાવ છે, તેથી જ શુશ્રૂષા=સેવાઆકરી અર્થ ધર્ષ ગયો છે. ગુરુ પાસે જવાના આવા ભાવનું પ્રાચીન લક્ષણ 'સમિતપાણિ' જવું એ હતું. સમિધ એટલે યજ્ઞનાં લાકડાં, તે હાથમાં લઈને જનારો તે સમિતપાણિ. ત્યારના જમાનામાં શુશ્રૂષાભાવનું ચિહ્ન એ લેખાતું શૌનક અગિરસ્ આપિ પાસે એ ભાવથી—શિષ્યનો ભાવ ધારણ કરીને વિધિસર ગયો.*

મંત્રમાં શૌનકની ઓળખ આપતાં એક વિશેષણ વાપર્યું છે,— 'મહાશાલ'. એ સમજવા જેવું છે શૌનક એક જબરો જાણીતો સુખી સદ્ગુહસ્થ છે. એટલે કે, જગતનાં સામાન્ય સુખસમગ્ધ, ખાનપાન વગેરે તેને ત્યાં મળતું છે. તેની તેવી કીર્તિ પણ છે—તે મોટો ગણાય છે. આમ ધરખાર, સંતાન, સંપત્તિ અને કીર્તિ ઇત્યાદિ, જે સુખનાં સામાન્ય સાધન ગણાય છે, તે બધાં તેની પાસે છે. પછી એને શાની ગરજ રહી?—એમ સામાન્યપણે લાગવા સંભવ છે. ઉપનિષદ કહે છે કે, એને પણ મનમાં પરિતૃપ્તિ નહોતી; તેને અંતરમાં નિરાંત નહોતી—તે શાંત થયો નહોતો. ઉપર જણાવેલું મહાશાલ-પણું તેને શાંતિ આપી

* શંકરગચ્ચાર્ય નોંધ કરે છે કે, વિધિવત્ કહેવામાં કદાચ સામાન્ય નિયમનો ઉલ્લેખ હોય, અથવા અગિરસ્ પહેલાનાઓ માટે તે ન હોય.

શકતુ નહોતુ. 'મહાશાલઃ' વિશેષણુ આ બાવને સ્પષ્ટ કરવાને માટે સમજવું જોઈએ.

શૌનકને શી વાતનો અજ પો હતો? શી વસ્તુ એના જેવા મંપન્ન મુખી સદ્ગૃહસ્થને પણ ખૂટતી હતી? હજી એ શાને માટે ઝંખતો હતો? તેના પ્રશ્નમાંથી સમજાય છે કે, આ બધું જે જગત દેખાય છે, તે શું છે? — એ એને સમજતુ છે. એ સમજ્યા વગર એને પૂરૂ પાકુ જ્ઞાન એન પડતુ નથી.

ત્યારના યુગમાં એ પણ એને ખબર છે કે, કશુંક એવું છે કે જે જાણી લઈએ તો બધું જાણી લીધાનો સંતોષ મળે છે. આતું કાંઈક તરન કે વસ્તુ છે એ વિષે એને શંકા નથી. એના સમાજમાં એ તો એક પ્રચલિત માન્યતા જેવું હશે એમ લાગે છે. અંગિરસને એ એવા પ્રશ્ન નથી કરતો કે, આ બધું શું છે? આ બધા સંસારનો વ્યવહાર તો એ પામી ગયેલો છે; તે જ પૂરતું એનું જીવન જુઓ તો તેમાં એ પારંગત છે — તે 'મહાશાલ' છે પણ તેનાથી એને સંતોષ નથી; બધેકે એમ કહેવું જોઈએ કે, તે જીવન હાંસલ કરતાં જ એને મૂર્ત રૂપે અને અંતરમાંથી સવાલ જાઠ્યો છે. એ વ્યવહારમાં પણ ધણું ધણું જાણવાનું હોય છે, સમજવાનું મળે છે; પણ તે જાણ કે જ્ઞાન મેળવવામાં એનો અંત નથી દેખાતો. એવી તો અનેક વિદ્યાઓ તેને ખબર હશે; તે વિના તે સફળ ગૃહસ્થાઈ કેમ મેળવી શકે? પણ એ પુરુષાર્થમાંથી જ તે માણસને એની મર્યાદા પણ દેખાઈ જાય છે; અને તે એ કે, તે બધી વિદ્યાઓ એવી નથી કે જે મનુષ્યહૃદયમાં જાણે અછીપ હોય એવી લાગતી જ્ઞાનની તરસને શાંત કરી શકે. કમમાં કમ, શૌનકને, મહાશાલત્વ મળ્યા છતાં, એ જ્ઞાનની શાંતિ તે બધામાંથી મળી નથી પૂર્ણા સંસ્કારે એ જાણે છે કે, આવી કાંઈક વસ્તુ તો જરૂર છે, એમ કહેવાય છે. અંગિરસ પાસે તે છે એવી તેમની ખ્યાતિ સાંભળીને તે એમની પાસે વિધિવત્ આવે છે, અને સવાલ પૂછે છે, હે ભગવાન, કયુ જ્ઞાન એવું છે કે જે મળે પછી કશું જાણવાનું રહે

નહિ ? — માનરચિત્તમા, જાણે અનંત હોય એવી જે જાણુનાની ઇચ્છા છે, અથવા તો અનંત એવો જે જ્ઞાનનો અકાટ વિસ્તાર સામે પાડેલો છે તેને તુલનામા મર્યાદિત અને અર્પ લાગતો એવો માનવ કઈ રીતે પહોંચી વળી શકે ? એને માટે કાઈ કીમિયો છે ખરો ? તે શો છે ?

આ ટૂંકમા આ ઉપનિષદનો બીજ પ્રશ્ન છે અને તે જ આપણો માનરજીવનનોયે મૂળ પ્રશ્ન છે, એને જ અનંત અતૂં પરમ સુખ, કે પરમધામ કે જ્યોત્ષી પાછા પડનાપણુ નથી, કે મનુષ્યહૃદયની પરમ ભૂખ વગેરે કહીને વર્ણુવાય છે મનુષ્યજીવનમા જે જે કાંઈ મેળવના કે આધરા યા જાણુના માગીએ છીએ તે બધાનો જીગમ આ પરમ માનવ-ભૂખમાથી છે તેથી જ ઉપનિષદ રહે છે —

ન વા અરે વત્સુ કામાય પતિ પ્રિયો ભવતિ,
આત્મનસ્તુ કામાય પતિ પ્રિયો ભવતિ ।
ન વા અરે જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ,
આત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ।
ન વા અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રા પ્રિયા ભવન્તિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।
ન વા અરે વિત્તસ્ય કામાય વિત્ત પ્રિય ભવતિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।
ન વા અરે વ્રહ્મણ કામાય વ્રહ્મ પ્રિય ભવતિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।
ન વા અરે સત્રસ્ય કામાય સત્ર પ્રિય ભવતિ
આત્મનસ્તુ કામાય ।
ન વા અરે લોભનાં કામાય લોકા પ્રિયા ભવન્તિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।
ન વા અરે દેવનાં કામાય દેવા પ્રિયા ભવન્તિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।

ન વા અરે મૃતાનાં કામાય મૃતાનિ પ્રિયાણિ ભવન્તિ,
આત્મનસ્તુ કામાય ।

ન વા અરે સત્સ્ય કામાય સર્વે પ્રિય ભવન્તિ,
આત્મનસ્તુ કામાય સર્વે પ્રિય ભવન્તિ ॥

(ઋગ્ ૨ ૪, ૫)

મનુષ્ય અર્થે અને કામને અંગે નાના મોટા અનેક કામો ઉપાડે છે, તેમાં તે અક્ષય-સક્ષય થાય છે કદી પૂરો સક્ષય નથી થતો કારણ કે, પૂરી સક્ષયના જે થતી હોય તો ફરી નવા નવા તુચ્છા ન જોડે, એની તૃપ્તિ મટતી જ નથી પરંતુ જ્યાં સુધી માણસ પોતાને જ વિષે અતર્ક્ય થઈને ચિંતાર નથી કરતો, પોતે શું કામ મથે છે ને આખડે અથડાય છે તેના મૂળમાં જોતગૂંથા નથી જતો, (શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ તો, જડના અને ઉધમાતના બીજ એવા રજસ તમસમાંથી મુક્ત નથી થતો,) ત્યાં સુધી, અભાન પેરે એ વર્થે જાણ છે તેને તૃપ્તિ નથી, સુખ નથી, નિરાત કે શાંતિ નથી એનું શું કારણ, એ જાણે તે ન સમજે, કેમ કે એણે બુદ્ધિથી તે વિચાર્યું નથી, એની ચિત્તશુદ્ધિ આછી હોઈ એટલે ઝીણું કામ તે કરી નથી શકતી પરંતુ એનું કારણ એ છે કે, મૂળે તો પૈત્રી પરમ નિર્વાણની — માથાકૂટ અને અજ પાની સતત પ્રવર્તતી મનોદશામાંથી છૂટવાની — જાણના જ તેને પ્રેરી રહી છે, ગીત કાર આ જ વસ્તુનું વર્ણન કરતા કહે છે કે, તે વિચેતસ્ છે, તેથી તેને દુષ્ટ છે કાર્ષ્ક અને ફરિયાદ કરે છે કાર્ષ્ક, એને પોતની ખમર નથી તે એની અશાઓ મેલે છે તેથી પત્રી મૂળ દુષ્ટના ઉપાય તરીકે જોતા ખોટા એવા કર્મોમાં પડે છે, અને એ બધામાં પ્રેગ્નારી તેની મમજ જોવા જઈએ તો તે પણ દુઃસ્ત ટોતી નથી *

અને આ અધેનર કુગમણીમાં જ-મોજ-મ જાન સાન જાનમાં કે અરા નમા પણ જાણ, અથવા અર્ધ જાણા ને મરણ આશ્રય તેથી વચ્ચે

* મોઘાશા મોઘક્રમ્મણો મોઘજ્ઞના વિચેતસ (ગીતા ૯-૧૨)

આ યાત્રા અટકે, એ રીતે પણ જાય. પણ આ યાત્રા મનુષ્યને માટે સરળચેતી છે; તેના સ્વભાવમાં તે જડેલી છે; મનુષ્યોનાની વિશેષતા જ આ યાત્રા ખેડવાની અમર ભૂખ તેના હૃદયમાં સરળચેતી છે, એ છે. કોઈ મનુષ્ય એના વગરનો હોઈ ન શકે. તેના પર પડળ આવી જાય, પણ તેથી તે નથી એમ ન કહેવાય. તેને વિશે મૂઢતા સંભવે, વ્યગ્રતા સંભવે, વિક્ષેપ આવે. મનુષ્યના વૈયક્તિક તથા સામુદાયિક ધર્મપણા આ જ એક મૂળ યાત્રામાં ફાવવાને અર્થે અર્પિત થયા કરે છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે, 'સર્વમ્ કમં અલિલમ્ પાયં, જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે' [ગીતા ૪-૩૩]. જગતના વ્યવહારમાત્રની ધતિ તેમાંથી 'આપ' ને વધારે સમજવા અર્થે જ છે. આથી જ બ્રહ્મવિદ્યા સર્વવિદ્યાઓની પ્રતિષ્ઠા છે, પરાવરા છે.

શૌનક તેની જીવનયાત્રામાં અને સમજમાં કુટાતો કુટાતો મનુષ્ય-હૃદયની મૂળ ભૂખના નિરાકરણને મેળવવા સુધી પહોંચ્યો છે. "માનસ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, મનુષ્યહૃદયમાં એ મૂળવાસનાઓ છે: આત્મરક્ષાની અને પ્રજોત્પત્તિની (અર્થાત્ પ્રજાતંત્રને અતૂટ આગળ ચલાવવાની). પરંતુ આ બે તો એ મૂળ આત્મજિજ્ઞાસાના સાંસારિક સ્વરૂપના આવિષ્કાર છે. તેથી જ, એ બંને વિષે જેને જરાય ચિંતા નથી એવો શૌનક, છતાં, અતૂટ છે; એટલું જ નહિ, એ બંનેના મૂળમાં જઈને જોઈ શક્યો છે કે, મૂળ ભૂખનું સ્વરૂપ એથી જુદું છે; દુનિયાની પ્રાપ્તિઓ માટેનાં વલ્લખાં તો એનાં ઉપરચોટિયાં ચિહ્નો છે. માનવરોગનું 'ખરું' નિદાન આત્મજિજ્ઞાસા છે. ઉપનિષદો જે માનસશાસ્ત્ર અથવા મનુષ્યહૃદય કે ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરી આપે છે, તે આ હખનું છે.

અને બ્રહ્મનો અધિકારી આ સમજેલાને કહ્યો છે. બ્રહ્મવિદ્યાને સમજવા એ તૈયાર થઈ શકે ને અધિકારી ગુરુ તેને સફળ સમજાવી શકે. આ સમજવું એ તર્કનું કામ નથી; બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જીવનથી જગતથી જોઈએ: જીવન જીવતાં ને તેના સમગ્ર અનુભવોને જગત ભાવે જોનાં તેમાંથી જીગનારી એ મનોદશા છે. તેવાને પછી

અન્ય

તસ્મૈ સઃ હ ઉવાચ (હે શૌનક,) બ્રહ્મવિદઃ યદ્ દ્વે વિદ્યે વેદિતમ્યે
 હિતિ હ સ્મ ઘદન્તિ, (તે) પરા ચ એવ અપરા ચ ॥ *

અર્થ

તેમણે (અંગિરસે) તેને (એટલે કે શૌનકને) કહ્યું,
 (હે શૌનક,) બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ જે કહે છે કે બે વિદ્યાઓ જાણવા
 જેવી છે, તે બે વિદ્યાઓ તે આ — પરા વિદ્યા અને અપરા
 વિદ્યા.[૪]

[શૌનકના પ્રશ્નનો ઉત્તર વિદ્યાક્ષેત્રનું આખું સ્વરૂપ માંડી બતાવીને
 અંગિરસ કહે છે. તે કહે છે:— શ્રુતિની પરંપરામાં જે સાંભળેલું છે તે આ
 તને કહ્યું છે. પરમતત્ત્વ બ્રહ્મને સમજનારાઓ સમગ્ર વિદ્યાને બે ભાગ
 પાડીને સમજાવે છે તેઓ આ બધા સંસારનો કે વિશ્વનો પાર પામેલા
 લોક દતા તેમણે વિદ્યાના બે મોટા ભાગ પાડ્યા છે. તે ભાગો તારો
 પ્રશ્ન સમજાવવાને અંગે પ્રસ્તુત છે. એક વિદ્યા-વિભાગને અપરા વિદ્યા
 કહ્યો છે; બીજા વિદ્યા-વિભાગને પરા વિદ્યા કહ્યો છે. માનવચિત્તાનાં
 જિજ્ઞાસા ને પુરુષાર્થ આ બેનો પાર પામવા અર્થે છે, તેથી
 જાણના જેવું બધું તેમાં આવી જાય છે

બેમાંથી કયું જાણવાથી બધું સમજાઈ કે જણાઈ—મળી જાય, એ
 જાતનો પ્રશ્ન, ખરું જોતાં, શૌનકનો છે. એના સીધા ઉત્તર તરીકે આ
 નથી સમજવાનું કે, બે વિદ્યાઓ જાણવી જોઈએ. આ મંત્રમાં
 શૌનકને એટલું જણાવે છે કે, તારા પ્રશ્નને અંગે બે વિદ્યાઓનો અભ્યાસ
 પ્રસ્તુત છે તે બે વિદ્યાઓ તને શું આપશે તે હવે પછી કહ્યું છે.
 પહેલું એ સમજ કે, આ બધું જે વિશ્વ, તેને વિશે જાણવા માટે

* અથવા એવો અન્ય પણ એસાડી શકાય કે, પરા અને અપરા વિદ્યા
 એમ બે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કહે છે, તે બે વિદ્યાઓ જાણવા જેવી છે—અથવા
 જાણવાને માટે છે (જ્ઞાનક્ષેત્ર કે બધો વિદ્યાવિસ્તાર એમાં આવી જાય છે.)

કુલ વિદ્યા જે છે, તે બે વિભાગમાં કહી બતાવી શકાય, બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બે વિભાગને અપરા વિદ્યા અને પરા વિદ્યા એવા નામથી વર્ણવે છે.

સહેજે પ્રશ્ન જોડે, તો એ બે વિદ્યા શુ છે તે કહો અગિરસ્ પાંડીના શ્લોકમાં તે કહે છે —]

તત્રાવશા ઋગ્વેદો યજુર્વેદ. સામવેદોઽથર્વવેદઃ

શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્ત છદ્મો જ્યોતિષમિતિ ।

અથ પરા યયા તદ્ અક્ષરમધિગમ્યતે ॥ ૨-૧-૫ ॥

પદાર્થ

તત્ર=તે બેમાં અપરા=અપરા વિદ્યા (આ પ્રમાણે છે .—) ઋગ્વેદઃ= ઋગ્વેદ, યજુર્વેદઃ=યજુર્વેદ, સામવેદઃ=સામવેદ, અથર્વવેદઃ=અથર્વવેદ, શિક્ષા=(વેદોના) ઉચ્ચારણ વગેરેનું શાસ્ત્ર, કલ્પ=(પરાઈ) કર્મ કેમ કરનાં તેની રીત બતાવતું શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ=બ્યાકરણશાસ્ત્ર, નિરુક્ત=(વૈદિક) શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બતાવતું શાસ્ત્ર, છદ્મઃ=છંદવિદ્યા, જ્યોતિષમ્=જ્યોતિષ શાસ્ત્ર હિતિ=એ પ્રમાણે અથ=હવે પરા=પરાવિદ્યા (તે આ —) યયા=જેના વડે તદ્=તે (અર્થાત્ હવે પાંડી તરફ જેનું વર્ણન આવે છે તે,) અક્ષરમ્=અવિનાશી (એવું બ્રહ્મ) અધિગમ્યતે=પ્રમાય છે

અ.વ.૫

તત્ર, અપરા (વિદ્યા) ઋગ્વેદઃ યજુર્વેદઃ અથર્વવેદઃ, શિક્ષા કલ્પઃ, વ્યાકરણ નિરુક્તમ્ છદ્મઃ જ્યોતિષમ્ હિતિ, અથ પરા (યા) યયા તદ્ અક્ષરમ્ અધિગમ્યતે ॥

અર્થ

તે (જે)માંની અપરા (કહેવાતી વિદ્યા) આ છે — ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ; શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, જ્યોતિષ. (એટલે કે ચાર વેદ અને છ વેદાંગો.)

અને હવે (બીજી) પરા (કહેવાતી વિદ્યા) આ છે—
જેનાથી અક્ષર એવું તે (પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ) પમાય છે. [૫]

[અપરા વિદ્યા એટલે જ્ઞાનનો બધો અંશસ્થ વિસ્તાર, કે જે ભણી શકાય છે. તે કાળે એમાં જે સમાવું કે સમજાવું તે ગણાવીને એમ મૂલ્યમું છે કે, એવો બધો જ્ઞાનવિસ્તાર તે અપરા વિદ્યા. આજે જોવા મળતાં નવાં નવાં વિદ્યાનામો એમાં આવી જાય છે.

ચાર વેદો અને તેમને યથાર્થ સમજવાને માટે જરૂરી વિદ્યાઓ તે એનાં છ વેદાંગો, એમ પ્રાચીન શિક્ષણનો એકમ બનતો વેદાંગોમાં શિક્ષા એટલે વેદોનું ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર ખરેખર તેનું યથાર્થ ઉચ્ચારણ એ ભાષાનો પ્રાણ છે; જ્યારે અંથો મોઢે જ રખાતા ત્યારે તો એ સવિશેષ મહત્ત્વનું ગણાય. વેદોના ઉચ્ચાર માટે, તેથી, તેનું શાસ્ત્ર જ રચાયું હતું; તેનું નામ શિક્ષા.

કવ્ય—વેદોક્ત યજ્ઞ યાદિ કર્મો કેમ કરવાં તેનો વિધિ બનાવતી વિદ્યા.

વ્યાકરણ—વેદોની ભાષા સમજવા માટેનું વ્યાકરણશાસ્ત્ર. અને શબ્દોના સ્વરૂપ સમજવા માટેનું અલ્પભૂતિશાસ્ત્ર તે નિરૂક્ત. આ બે મળી વેદના અર્થ સમજાવી શકે.

છંદ—શિક્ષા પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરતી વખતે તેને માત્રામેળથી ગાવાના છંદો તે છંદવિદ્યા.

અને વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓ ક્યારે કરવી એ જાણવા માટેની વિદ્યા તે યજોતિષ—ખગોળવિદ્યા.

આમ દુનિયાનું સમગ્ર જ્ઞાન—તેના લોકિક અર્થમાં—તે અપરા વિદ્યા યદ્ય એટલે કે, ભણતરના લિન્ન લિન્ન બધા વિષયોનો સમુદાય. સમગ્ર જિજ્ઞાસા શમરા માટે બે વિદ્યાઓ જે જાણવાની છે તેમની એક આ.

અને બીજીનું નામ 'પરા'. જ્ઞાન ખોલે એવું અહીં એ છે કે, તેનું સ્વરૂપ કે વ્યખ્યા સમજાવવા કોઈ અંધનું નામ નથી આપ્યું. માત્ર

તેનું ફળ કે પ્રયોજન કશું છે કે, આ વિશ્વનું ‘અક્ષર’* — અવિનાશી એવું જે સત્ય તત્ત્વ, કે જે તેના આધારરૂપે રહેલું છે, તે જેના વડે મેળવી શકાય કે પામી શકાય, તેને પરા વિદ્યા કહે છે.

એટલે, ‘અપરા’નો તો અર્થ સીધો સામે જોઈ શકાય છે: વેદ-વેદાંગની વિદ્યાઓ. ‘પરા’ને માટે એવું નથી. તેનો વિષય ‘અક્ષર’ છે. આ શું? એ કયો પદાર્થ? — એમ સહેજે સવાલ થાય પછીનો મંત્ર એ અક્ષરતત્ત્વને વર્ણવશે.

તે જેના પહેલા એક વસ્તુ અહીં જોવાની રહે છે: શું ‘અક્ષર’ બ્રાહ્મત અર્થાં વેદોમાં નથી? ત્યાં જો હોય તો પછી ‘પરા’ એવો જુદો વિદ્યાનવિભાગ કહેવો શું કામ? આનો જવાબ એ બે ભાગની વ્યાખ્યામાંથી જ મળે છે, યા શોધવો જોઈએ. પદાર્થનું શબ્દ-જ્ઞાન અને અર્થ-જ્ઞાન જુદાં છે. જેમ, ભૂગોળ-ખગોળની ચોપડી દ્વારા થતું જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ જઈને જોતું એમાં ભેદ છે એમ. વેદ-વેદાંગો શબ્દજ્ઞાનનો સંગ્રહ છે; તેનું નયું પાડિત્ય સંભવી શકે, કે જેને માટે ઈશોપનિષદ કહે છે — ‘એ તો વળી વધુ ધોર અધકાર છે.’ (મંત્ર ૯). તેનોય સાક્ષાત્ અર્થ જાણવા માટે જીવનથી પુરુષાર્થ કરવો પડે. આમ, અપરા વિદ્યા અને પરા વિદ્યા શબ્દ અને અર્થ બ્રાહ્મત છૂટી થઈ શકે છે ‘અક્ષર’નું શબ્દજ્ઞાન જરૂર અપરા વિદ્યામાં આવે છે. જેમ કે વેદના ઉપનિષદમથો તે પણ શબ્દ તરીકે અપરા વિદ્યા છે. પરા વિદ્યા તો સીધા સાક્ષાત્કારને જ કહી છે. એટલે પરા અપરા બે ભાગો, સ્વવેદ ને સામવેદ જેમ જુદા છે, એ દુએ પાડેલા ભાગ નથી એક ભાગ જે ઇદ્રિયગોચર જ્ઞાનનો કે શબ્દજ્ઞાનનો વિષય છે તે અપરા વિદ્યા; અને પદાર્થભાવમાં ‘અક્ષર’ રહેલો એવો જે આ વિશ્વનો સાચો અર્થ કે વસ્તુ છે, તેને પામી જતું એ પરા વિદ્યા. આમ બે ભાગ પાડવામાં વિરોધ નથી.

આ પ્રશ્નના જ જાણે દાખલા તરીકે હોય એમ, પછીનો મંત્ર ‘અક્ષર’ નું સ્વરૂપ કહે છે. પણ તે પરા વિદ્યા નથી, અપરા જ છે;

* આનો અર્થ પછીના મંત્રમાં આવે છે

કેમ કે એના શબ્દો જાણ્યે તે 'અક્ષર'નું જ્ઞાન નથી થતું; તેને વિષે માહિતી જણુ તો મળે છે. તો એનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ? — આ પ્રશ્ન તરત ઊઠે. પણ તે અહીં અત્યારે ન ચર્ચાતાં પ્રથમ એ 'અક્ષર' શું છે તેનું શબ્દજ્ઞાન પણ કહેવું જોઈએ, કે જોથી તે પૂરતી બુદ્ધિની નિરાસા રામે. એમ શબ્દોથી કહેવાનું પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ શી રીતે થાય, એ પ્રશ્ન આગળ ઉપર આવશે.]

૪

અક્ષરનું સ્વરૂપ

પષાદદેશ્યમપ્રાણમગોત્રમવર્ણમ્

અચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્ ।

નિરયં વિશુ સર્વગત સુસૂક્ષ્મં

તદવ્યય યદ્ ભૂતયોનિ પરિપશ્યન્તિ હીરા : ॥ ૧-૧-૬ ॥

પદાર્થ

યદ્ = જે તદ્ = તે અદેશ્યમ્ = (જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ન પામી શકાય તેવું)
 અદેશ્ય-અગોત્ર, અપ્રાણમ્ = (કર્મેન્દ્રિયો વડે ઝાલી ન શકાય તેવું) અપ્રાણ —
 નિરાકાર, અગોત્ર = (કોઈ ગોત્રમાંથી જેની ઉત્પત્તિ નથી તેવું) અગોત્ર —
 અજન્મા, અવર્ણમ્ = વર્ણરહિત (આકાર કે રૂપરંગ વિનાનું), અચક્ષુઃશ્રોત્રં =
 આંખ કાન (વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો) વિનાનું, (હૃદયો રૂપી મર્યાદિત સાધનો
 વિના જ જે સર્વ જ છે); તદ્ = તે અપાણિપાદ = હાથ પગ (વગેરે
 કર્મેન્દ્રિયો) વિનાનું, નિરયં = નિત્ય, સનાતન, વિશુ = સર્વવ્યાપી, સર્વગત =
 સર્વમાં રહેલું, સુસૂક્ષ્મં = અતિસૂક્ષ્મ; તદ્ = તે અવ્યયમ્ = જેમાં ઓછા-
 વધાપણું થતું નથી તેવું — દેરક્ષર રહિત; યદ્ = કે જે ભૂતયોનિ સર્વ ભૂત
 કે પદાર્થમાત્રનું જન્મસ્થાન (છે, તેને) પરિપશ્યન્તિ = પરિપૂર્ણતાથી

જુએ છે—સાક્ષાત્કાર કરે છે, ધીરાઃ = ધીર પુરુષો (બુદ્ધિશાળી, વિવેકશાળી).

અન્યથા

યદ તદ્ અદ્રેશ્યમ્, અગ્રાહ્યમ્, અગોત્રમ્, અર્વામ્, અચ્ચુઃશ્રોત્રમ્, તદ્ અપાણિપાદમ્, નિત્યમ્, વિમુમ્, સર્વગતમ્, સુમુક્ષમમ્ તદ્ અમ્યયમ્, યદ્ ભૂતયોનિમ્ ધીરાઃ પરિપશ્યન્તિ ॥

અર્થ

(‘અક્ષર’ એવું) જે તે (તત્ત્વ), તે (જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ન પામી શકાય એવું) ‘અદ્રેશ્ય’ કે અગોચર, (કર્મેન્દ્રિયો વડે ન ઝાલી શકાય એવું) અગ્રાહ્ય કે નિરાકાર, (સ્વયંસત્તાક હોવાથી કોઈ જોત્રમાંથી જેની ઉત્પત્તિ નથી એવું) અગોત્ર કે અજન્મા, (ઐટલે આપોઆપ) વર્ણથી રહિત, આંખ કાન (વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો) વિનાનું, (તથા) હાથપગ (આદિ-કર્મેન્દ્રિયો) વિનાનું છે;

(આવા પ્રકારનું તે તત્ત્વ) નિત્ય કે સનાતન છે, વિભુ કે સર્વવ્યાપક છે, સર્વમાં રહેનારું અતિસૂક્ષ્મ અચ્ચલ અવ્યય છે;

તથા (તે જ એ તત્ત્વ કે) જે ભૂત કે પદાર્થમાત્રનું જન્મસ્થાન છે.

ધીર પુરુષો એને પરિપૂર્ણતાથી જુએ છે—તેનો સાક્ષાત્કાર પામે છે. [૬]

[આમ, અગિરસે શૌનકને હવે ઉત્તર આખ્યો કે, ઇન્દ્રિયોથી ગ્રોહ એવા વિષયોને સ્પર્શતી ચર્ચતી અપરા વિદ્યા છે; ‘અક્ષર’ને પણ તે શબ્દ દ્વારા સ્પર્શે છે. પરંતુ તેનાથી જિજ્ઞાસાની આખરી નિવૃત્તિ નથી થતી. તેની નિવૃત્તિ માટે, તે ઉપરાંત અને ખાસ કરીને,

પરા વિદ્યા ગાંધી જોઈએ. એટલે કે, અતિસૂક્ષ્મ ને પદાર્થમાત્રનું આંતર્યામી ને સર્વવ્યાપક એવું સનાતન અક્ષર તત્ત્વ જે છે, તેને પામવું જોઈએ.

છદ્રિયો જ્યાં કામ ન દે, તેને શી રીતે પામી શકાય? — આવો પ્રશ્ન સહેજે થાય.

એનો એક જ જવાબ હોઈ શકે અને તે એ કે, પામી શકાય છે; ધીર પુરુષો તેને પામી શકે છે; આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવની છે.

તે ઉપરાંત તેમાં વેદ કે આત્મ પ્રમાણ હોઈ શકે. મનુષ્યની બુદ્ધિ અહીં વ્યાગળ શ્રદ્ધા પર અવલબીને ચાલે છે; એથી ખીજી ગતિ જ નથી. ‘મલ્ય જેવું કોઈ બ્રહ્મ કે કોઈ ખીજા નામવાળું તત્ત્વ છે?’ — આ એક સવાલ. અને ‘હોય તો, તેને પામી શકાય?’ — આ બીજો સવાલ. ખીજી રીતે કહો તો, ‘ધૃશ્વર છે? તેનાં દર્શન થઈ શકે?’ એ જ પ્રશ્ન આ થયો.

આ પ્રશ્નો તર્કગમ્ય નથી, કે જ્યારે છદ્રિયોનું પ્રમાણ આપીને તેમને ઉકેલ મેળવી લેવાય. ઉપમા અને અનુમાન વડે, કદાચ એ પ્રશ્નોનું શ્રદ્ધાજનક આકલન સંભવી શકે. જેમ કે, આવું કોઈક તત્ત્વ હોવું જોઈએ, નહિ તો મનુષ્યહૃદય માટે આરો જ નથી, — એવો જો જીવંત અનુભવ થાય, તો જ આ પ્રકારની શ્રદ્ધા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા બંધાય. નહિ તો, અરોય-કે શન્ય- વાદનું કોઈક તર્કશુદ્ધ લાગતું નિદાન બુદ્ધિ ગોઠવી લે છે. અથવા તો પછી અમુક જગ્યાં ભરેલી કે તામ્રમ સમજથી ચાલવામાં આવે છે. આમ સામાન્ય રીતે લોકોનું ચાલે છે. ખરું જોતાં એમાં પ્રજા કે ચિત્તશુદ્ધિની, અથવા કહો કે જીવનના ઊંડા અનુભવની, જિજ્ઞાસુ મૂળ કારણ હોય છે. શોનક કે બુદ્ધ, અર્જુન, મીરાં, કબીર, વિવેકાનંદ વગેરે જેના પરમ જીવનચીરો પેકે, પોતાની મૂલ્ય પોતાને પૂરી પરખાયેલી નથી હોતી. એટલે સામાન્ય રીતે લોકો, જનપથે અગ્નિપથે, મૂઢતામાં, કશાકને આરો માનીને કે શાહમૃગ પેકે પ્રશ્ન પર ઢાંકણ મૂકીને ઊઘે છે. અગ્નિશાસા ઉત્પન્ન થવાની ચિત્તદશા જીવનના અવલંબનનો

ખરો ભાવ ન મળતા તે ખોળવાની એક પ્રકારની ભૂખ કે ખોજ છે. સામાન્ય રીતે મળતા કે મનાતા અવલબનો ખરા જીવન વિષે જાગૃત થયેલા બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને અનુભવે ભાગેલાં લૂપ્તા ભાગે છે તેવાને પ્રથમ કોડે ને તેને કહી શકાય કે, ન ભાગે, ન તૂટે એવું અવલબન છે.

એ અવલબનનું સ્વરૂપ પેલી જિજ્ઞાસાથી જ એની મેળે નક્કી થાય છે 'જે જાણુ તે જાણ', તેથી જે બધું છે એમ માન્યું છે તે તો આજ છે ને કાલે નથી. માટે એ અવલબન જો હોય તો તેણે નિત્ય હોવું જોઈએ. એટલે પછી આપોઆપ તે અજન્મા હોય તો પછી તે કોઈ ખાસ સ્થાનમાં વસતું તો ન જ હોઈ શકે, નહિ તો તે વસ્તુવિશેષ બની મરણ્યધર્મી થઈ જાય એટલે તે વિભુ, સર્વગત તો આપોઆપ હોવું જોઈએ તો જ તે 'અવ્યય' - નાશ ન પામે એવું હોઈ શકે ને હોય જ આમ એ અક્ષર અવલબનના ગુણો હૃદયની મૂળ ભૂખ પરથી જ તારવી શકાય. આ મંત્રમાં એ ગુણો જ ગણાવ્યા છે. એટલે સુધી તો શુદ્ધિ-વ્યાપાર ચાલે. પછી? પછી સવાલ તો રહે જ કે તેને પામી શકાય? તેનો એક જ ઉત્તર આવે કે, આવું અવલબન મનુષ્ય હાસ્ય કરી શકે છે * ખરું પૂછો તો, એ જ સાચું અવલબન છે પણ તેવો મનુષ્યને અનુભવ નથી. તે તેણે જ્ઞાન અને જીવન પૂર્વક ધીરતા ધાગણ કરીને મેળવવો જોઈએ અહીં, એમ નથી કે કશુંક પહેલા નહોતું ને પછીથી આણવાનું કે આવવાનું છે, હકીકતે રહેલી વસ્તુની ખબર

* કયાથી લાનીને એ હાસ્ય કરી શકે? આ વિચારવા જેવું છે કોઈ અમુક જગ્યાએ જે નથી, તે જો હોઈ શકે તો ખરે જ હોય, યા તો હોય જ નહિ ન હોવાનો તો મવાવ નથી, કેમ કે આખા જીવનના રોમેરોમથી જેની ભૂખ લાગે તે ન હોય એમ કહેવું સા કામનું? હા, આમ ભૂખ લાગવી એ શક્ય છે? - એમ પૂછી શકાય તેનો ઉત્તર શૌનક પોતે છે, તે આપણે જ્યાં મંત્રમાં જોયું; જગનના અનેક સાધકો તેના દાખલા છે તે માનવા જ રહ્યા

એટલે પાછો પ્રશ્ન શ્રદ્ધા ઉપર જ નયો છેવટે જ્ઞાનમાત્રનો જન્મ જિજ્ઞાસામાં જ છે, ને તે શ્રદ્ધાથી જ આગળ ચાલે છે હા ત નચિકેતાને ખરો જીવન ખૂટવાનો પ્રશ્ન જ આવ્યો ત્યારે 'શ્રદ્ધા ત આવિવેદ' જુઓ (૬૬૦)

નથી, એની જે અપિઘાની અજ્ઞાનદશા, તેમાંથી ધીર પ્રયત્નો કરીને નીકળવાનું છે અને ધીર પુરુષો એમ કરી શકે છે

આ મત્રમાં અક્ષરને 'ભૂતયોનિ' કહ્યું છે અપરા અને પરા પિઘાઓના મિપયો - જે આ બધું દૃશ્ય અને પરમ અક્ષર તત્ત્વ, - તે બેનો સમઘ બતાવનાર તે પ્રિશેષણ છે એ જ અક્ષર તત્ત્વમાંથી આ બધું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. જો એ જ એક તત્ત્વ અક્ષર છે, તો તે જ આ બધા પદાર્થમાત્રની જનની હોઈ શકે છે, એ અનુમાનથી પણ માનવું જોઈએ

નજર સામે જણાતા આ વિશ્વનો અને તેમ ન જણાતા (છતા જીવનની ક્ષણે ક્ષણુમાં ને રોમે રોમમાં પોતાની હયાતી પોકારતા એના) અક્ષર તત્ત્વનો સબધ હવે સમજાવે છે ઉપમાંથી જ તે થઈ શકે તે આપીને અગિરસુ એ સમજાવે છે —]

૫

સૃષ્ટિની તેમાંથી ઉત્પત્તિ

યથોર્જનામિ સૃજતે મૂહતઃ ચ

યથા પૃથિવ્યામોષધય સમવન્તિ ।

યથા સત્ત પુરુષાત્ કેશલોમાનિ

તથાઽક્ષરાત્ સમવતીહ વિશ્વમ્* ॥ ૧૧૭ ॥

પદાર્થ

યથા = જેવી રીતે ઋર્જનામિ. = કર્યગિયો સૃજતે = સરજે છે
મૂહતે ચ = અને (પોતામાં) ખેચી લે છે, યથા = જેવી રીતે પૃથિવ્યામ્ =
ધરતીમાં ઓષધયઃ = વનસ્પતિઓ સમવન્તિ = બને છે, યથા = જેવી

* મરખાવો જુદા ૨-૧-૨૦ -

મ યથોર્જનામિ તતુનોચેદ યથાઽન્મે શુદ્ધા વિસ્ફુલ્ગા ચ્યુચરન્તિ ઇવમેવા
સ્માદત્તન મયે પ્રાગા મ્વે લોમ મ્વે દેવા મર્વાણિ મૂનાનિ ચ્યુચરન્તિ ।

રીતે સતઃ = હયાત-જીવતા પુરુષાત્ = પુરુષમાથી કેશલોમાનિ = વાળ અને રોમાનથી (ઉત્પન્ન થાય છે), તથા = તે પ્રમાણે અક્ષરાત્ = અક્ષરમાથી સમવતિ = પેદા થાય છે રૂઢ = અહીં (આ સંસારમંડળમાં) વિશ્વ = (આ) સમસ્ત બધું (જગત)

અન્ય

[હે શૌનક,] યથા ઈર્ણનાભિઃ સૂક્ષ્મે ગૃહ્યતે ચ, યથા પૃથિવ્યામ્ ઓપધ્યય સમવન્તિ, યથા સત્. પુરુષાત્ કેશલોમાનિ (સમવન્તિ), તથા અક્ષરાત્ રૂઢ વિશ્વમ્ સમવતિ ।

અર્થ

(હે શૌનક, અક્ષર તત્ત્વ ‘ભૂતયોનિ’ કેવી રીતે છે, તે તને ઉપમાથી બતાવું:-)

જેમ કરોળિયો (કશી ખીજ સાધનસામગ્રી વગર, પોતામાંથી તાંતણા) સરજે છે અને (પોતામાં) ખેંચી લે છે; (અથવા) જેમ ધરતીમાં બધી વનસ્પતિ ઊગે છે — (માટીમાંથી તે બધી ફૂટે છે);

(અથવા) હયાત કે જીવતા માણસમાંથી વાળ અને રોમા-વલી (કશા ખીજ કારણ-કરણની જરૂર વિના સ્વતઃ) થાય છે;

તે પ્રમાણે, (હે શૌનક, વગર ખીજ કશા નિમિત્તે) અહીંયાં (એટલે કે આ સંસાર જે બધો આપણને દેખાય છે તેમાં,) (આ) સમસ્ત બધું (જગત) (એ) અક્ષરમાંથી પેદા થાય છે. [૭]

[આ મનમાં ખામ-એ કહેવું છે કે, અતર એવું સ્વસત્તાએ હયાતી બોગસત્ત્વ મનાવન તત્ત્વ, તે જ એક છે, તેમાંથી જ આ આખો સમાગ ફૂટે છે, તેમ યથાને માટે એ ઉપરાંત ખીજનું કશું કાગળ જોઈતું નથી. તે મમગત્ત્વ જે ઉપમાઓ આપી છે, તેમને પૂર્ણપિમા

ગણુની નહિ; ઉપલી મનઝગ સ્પષ્ટ કરવા પૂરતી જ એ માનવાની છે. જેમ જીવતા શરીરનો ધર્મ જ છે કે વાળ તેમાંથી જીગે, તેમ અક્ષરમાંથી સંસાર દેખાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રો આ વસ્તુનો જુદામાં એવો એવો તર્કશુદ્ધ સિદ્ધાંત સ્થાપવા મથે છે ઉત્પત્તિના નિરનિરાળા વાદો આ કાયડો સમજાવવા માટે છે. ઉપનિષદો એ મગજભારીમાં પડતાં નથી; તેમને એની ગરજ નથી. તેઓ એટલું જ માત્ર સ્પષ્ટતાથી અને ભારપૂર્વક કહે છે કે, એક અદ્વિતીય એવું જે અક્ષર, તેમાંથી જ આ બધો દશ્યનો ખેડ છે; દશ્યની સત્તા કે આધારભૂમિ યા પ્રતિજ્ઞા એ જ એક સત્યમા છે.

લિખ લિખ પદાર્થો અને તેઓમાં ઓતપ્રોત રહેલો કાર્યકારણભાવ જોઈને, આપણને સહેજે મૂંઝવણ થશે કે, આમ થાય શી રીતે? ધરતીને પાણી અને ખેડખાતર મળે તો વનસ્પતિ જીગે; કરોળિયો આદાર પામી જીવતો હોય તો જાગું રમે; તેમ જ મનુષ્યનું પણ. તે દખે આ અક્ષરમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ શી રીતે—કેવા ક્રમથી સમજવી? પછીનો મંત્ર આ પ્રકારનું વિવરણ કરે છે.]

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આ ક્રમે થાય છે—

તપસા ચીવતે વ્રહ્મ તતોઽન્નમભિજાયતે ।

અન્નાત્પ્રાણો મનઃ સત્ય લોકાઃ કર્મસુ ચામૃતમ્ * ॥૧-૧-૮॥

પદાર્થ^૯

[જે અક્ષર તત્ત્વ છે, તેમાંથી] તપસા = તપ વડે ચીવતે = ધન બને છે—સાકારતાને પામે છે વ્રહ્મ = જગતની મહાત્મ મૂળધાતુ (સાકાર બ્રહ્મ); તતઃ = (અને પછી) તે (બ્રહ્મધાતુ)માંથી અન્નમ્ = અન્ન (જડત્વનું આદિરૂપ) અભિજાયતે = પેદા થાય છે. અન્નાત્ = અન્નમાંથી

* સરખાવો મંત્ર ૧ :-

પ્રજાકામો વૈ પ્રજાપતિઃ । સ ત્વોઽનપ્યત ।

મિથુનમુત્પાદયને રયિ ચ પ્રાણ ચ ।

[રયિ. અન્નમ્ (સંકરશ્યામ)]

પ્રાણઃ = પ્રાણ, મનઃ = મન, સત્ય = (ઇંદ્રિયો દ્વારા પ્રતીત થતા) બધા સત્ પદાર્થો, લોકાઃ = (તેમના બનેલા - ચૌદ) લોકો (અને તેમનો બ્યવહાર, એટલે કે જીવોના કર્મો), કર્મસુ ચ = અને કર્મોમાં અમૃતમ્ = અમૃત (એવી જે તેમની કૃપાથી સકિં કે અનંતતા)

અન્યથા

બ્રહ્મ તત્ત્વ ચીયતે, તતઃ યન્નમ્ અધિજાયતે । અન્નાત્ પ્રાણઃ, મનઃ, સાયમ્, લોકાઃ, કર્મસુ અમૃતમ્ ચ ॥

અર્થ

[ભૂતયોનિ એવું જે અક્ષર તત્ત્વ તે વિભુ કે સર્વગત ને નિરાકાર છે; તેમાંથી] બ્રહ્મ (ધાતુ) તપ વડે ધન બને છે — માકારતાને પામે છે,

(આપી મૂળરૂપ ને તપઞ્ન્ય જે સાકારતા તે જ આ જગતની મહાન મૂળધાતુ છે.) તેમાંથી અન્ન પેદા થાય છે.

(એ કર્મે* પછી) અન્નમાંથી પ્રાણ, મન, (તેને ઇંદ્રિયો વડે પ્રતીત થતું એવું) સત્ય કે બધા પદાર્થો, (તેમના બનેલા બધા ચૌદ) લોકો (અને તેમનો બ્યવહાર, એટલે કે જીવોનાં કર્મો), અને કર્મોમાં અમૃત એવી જે તેમની

* આ ક્રમ વિશે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. અહીંયાં એ બંધનું ન લેઈએ કે, કૃત્ત્વનિને. ક્રમ બુદ્ધિએ બે. જોતો અને ચોક્કસ છે તે રીતે ને તે અર્થમાં જ તે ક્રમ છે. તેન આધુનિક વિકાસવાદ કાળક્રમ કહે છે, તેમ નહિ એવો કાલમાં ક્રમ અદેશ્ય છે, એમ કોઈ ન કહી શકે. બુદ્ધિ-બ્યાપારના કાલના પ્રમાણે વર્તીને સંશોધન કરના એમ પ્રતીત થાય છે, એટલું જ.

અહીંયાં ને પત્તુ ધ્યાનમાં લેવું લેઈએ કે, બ્રહ્મ, અન્ન, પ્રાણ, મન, સત્ય, લોક, કર્મ ઇતિ મુખ્ય મુદ્દાનાં તત્ત્વો કે સિદ્ધાંતો ત્યારની દિલગીરીએ તારણ્યાં છે, તેમને આપાદે વિચાર કરવામાં આવે છે જગતનાં આ પાપારૂપ તત્ત્વો, આર્થ વિચારકોને તેમના સંશોધનથી તથામીને, નહીં થયાં છે.

ફળદાયી શક્તિ કે અનંતતા, (એ બધું એ કર્મે) પેદા થાય છે. [૮]

[આખો દૃશ્ય વ્યવહાર અક્ષરમાંથી શી રીતે પ્રગટ્યો તે મમગ્નવચા માટે, 'તપ' ને મૂળમાં રહેલું બતાવ્યું છે. આ તપમાંથી પછી અન્ન પેદા થાય છે. આ તપ અને અન્ન એટલે કયા પદાર્થો? સર્વસાધારણ નજરે જુઓ તો આ બધા દેખાતા જગતના બે મોટા ભાગ પાડી બતાવાય છે—જડ અને ચેતન. પદાર્થવિજ્ઞાન પણ પરમાણુના સ્વરૂપના પૃથક્કરણમાં આને જ મળતા બે ભાગ પર પહોંચ્યું છે. એવું કાર્ધિક જણાય છે કે, પરમાણુની જે માટી અથવા તેનો જડ માલ (mass 'માસ'), તે એક એવા કાર્ધ શક્તિકેન્દ્રને વળગ્યો રહે છે કે જેનું લક્ષણ માલ જેવું જડ નથી, પણ ચેતન એવું શક્તિરૂપ છે. જીવતાં કહેવાતાં શરીરો કે પદાર્થોમાં પણ એમ જ જેવા મળે છે. શરીરને પીંખી પીંખીને જેતાં છતાં તેમાં ક્યાય તેનો જીવ નથી મળતો; તેથી જ શરીર શરીર છે અને જીવ જીવ છે. આમ ત્યારે દૃશ્યમાત્રના બીજરૂપે બે ભાગમાં બનાવી શકાય એવું પૃથક્કરણ મળે છે. એકનું લક્ષણ જડતા છે; બીજનું લક્ષણ ચેતના છે. આ ગત્રમાં આ જ બેને 'તપ' અને 'અન્ન' કહ્યાં છે. 'તપ' એ આખા વિશ્વનું ચેતન-બળ છે, જે વડે આ સમગ્ર સંસારનું 'ભૂતધોનિ' રૂપ જે તત્ત્વ અક્ષર (કે નિરાકાર બ્રહ્મ), તેમાંથી પદાર્થપણું પ્રગટ થવાની મૂળ ભૂમિકા (સૃષ્ટિનું સમાન અને એકરસ મૂળ દ્રવ્ય જે સાકાર બ્રહ્મ તે) થાય છે. આને 'તપસા ચીયતે બ્રહ્મ' શબ્દોથી સૂચવે છે. જેમ કાર્ધ પણ કાર્યના મૂળમાં સદૃશ્ય કે જ્ઞાનનો ચેતનવ્યાપાર હોય છે, તેમ જ આ સંસાર-કાર્યનો ચેતનવ્યાપાર તે 'તપ' છે. તપનો મામાન્ય અર્થ પણ એ જ છે:—કાર્ધ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે, તેના સંકલ્પપૂર્વક, કરાવું અનુશાન. આપણા નાના મોટા તપ-કર્મથી નાનાં મોટાં કાર્યો સધાય છે; અક્ષર પણ એ જ રીતે મૃષ્ટિકાર્યનું 'તપ' કરે છે, જે દ્વારા સૃષ્ટિની મૂળ-ભૂમિકારૂપ સાકાર બ્રહ્મ રચાય છે.

કહેનાર કહી શકે છે કે, આ તો સાવ સામાન્ય વાત ચર્ચા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આવી જ સાદી વાત છે? આ તો આપણા જ વ્યવહારમાથી ખોજેલો કાયદો થયો.

હા, એમ જ છે પણ એનો જવાબ એ છે કે, એથી બીજી રીતે માનવબુદ્ધિ કરી પણ ન શકે માત્ર અહીં જે ખાસ કહેવાનું છે તે એ કે, સામાન્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં આપણે અનેકતા માનીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ અહીં આગળ ત્રણપિને વિશેષ એટલું કહેવું છે કે, એક જ વસ્તુ છે અને તે અક્ષર કે અક્ષ. તો આ બધું શું છે? — એ પ્રશ્ન આ બધું વિશ્વ જોતા જોઈ છે. ઉપનિષદકાર કહે છે કે, આ બધું પણ એ જ અક્ષનો ખેલ છે. (જેવો કે, કરોળિયાનું જળું એ કરોળિયાનો ખેલ છે તેમ.)

પણ આપણે એ માની શકના નથી. હંમેશા બીજું કંઈક બાહ્ય કારણ જોઈને દેવાયેલી બુદ્ધિ તે ક્રિયા કાણે કરી, શાની ઉપર — શી વસ્તુમાંથી કરી, એમ જ પૂછે છે. અહીં આ મંત્ર કહે છે કે, મૂળ અક્ષરમાં એવું ત્રિધાપણું નથી. છતાં ઉત્પત્તિને બુદ્ધિઆણ કરવા માટે, એક વસ્તુ ગૃહીત લીધી અને તે 'તપ'તત્ત્વ. આ તપ એટલે ચેતના, ચિત્શક્તિ, જ્ઞાન. પદાર્થમાત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જોઈએ તો તેમાં સત્-પણું — હોવાપણું છે; ઉપરાંત તેમાં એક પ્રકારનો ચેતનવ્યાપાર છે, તેથી જ તેનું ધારણ થાય છે કે તેનો સંધાન બન્યો રહે છે. આ તત્ત્વ તે ચિત્-પણું કહેવાયું છે.*

અક્ષર એ સત્ છે; તેનો જ ચિત્-અંશ તે તપ કે ક્રિયાકાર્ય-માત્રમાં રહેલી જ્ઞાનરૂપી ભૂમિકા છે.

આ તપમાંથી અન્ન પ્રગટે છે. એટલે કે, જગત્તનું આદિરૂપ સ્ફુરે છે. પછીનો ક્રમ સીધો છે. એ અન્નમાથી પ્રાણસકિત જનમે છે. એટલે કે, શરીરોની જીવનક્રિયાની મૂળ સંકેત પ્રગટે છે. એનો જ આધિષ્ઠાત્ર

* 'ત્રીનું' જ્ઞાન-તત્ત્વ અહીં હાકલ; જે ત્રણ મૂળને અક્ષર કે અક્ષરનું સ્વરૂપ 'સચ્ચિદાનંદ' છે એમ પણ તે ઘરથી જ ઉપનિષદોમાં વર્ણવાય છે.

ચિત્ત કે મન છે પછી તે મન હયાત એવા સત્પદ્ધર્થોને જુએ છે. તે બધામાંથી ચૌદ લોક ઘડાય છે, તેમનો વ્યવહાર ચાલે છે, અને એ વ્યવહારમાં જે ભાગફેડ થયા કરવી ને એમ સનત ચાલ્યા કરવાનો જે અમૃત એવો કર્મનો કાયદો, તે પણ એમાંથી જ પ્રગટ થાય છે

કહેવાય છે કે, વિવિધતામાં એકતા જોવાથી મનબુદ્ધિને શાતતા ને સમતા મળે છે આ મત્ર આ સમગ્ર દૃશ્યના વૈવિધ્યમાં એક અક્ષરની એકતા બતાવવા માટે એક ભવ્ય કલ્પના આપણને આપે છે તે અર્થે તપ, અજ, પ્રાણ, મન, અને કર્મનો કાયદો, એ પાચને સત્ય એવા પદાર્થોના અનેવા ચૌદ લોકના મૂળ વિધાયક સિદ્ધાન્ત-તત્ત્વો તરીકે વર્ણવે છે નિરાનો દ્વારા જેમ આજે આપણે તેના વિશાળ ક્ષેત્રના મૂળમાં રહેલા નિધાયક તત્ત્વો શોધીએ છીએ, તેમ આ નિશ્ચિના નિધાયક તત્ત્વો શોધીને ઉપનિષદ આ મત્રમાં બતાવે છે, એમ સમજવાનું છે

અપરા વિદ્યાઓએ આ બતાવવાનું છે તેમને જાણી ભારે કહેવાય કે જ્યારે તેઓ આ ભવ્ય કલ્પનાને જોવા આપ આપે માત્ર તે વિદ્યાઓની દિગ્ગોળમાં પુરાર્ધ રહેવાથી તો વધારે અધારમાં અથડાઈએ એમ ઈશોપનિષદ કહે છે, જે આપણે આગળ જોયું તે જ અપરા વિદ્યાઓના અભ્યાસની નિષ્પત્તિ, આ મત્રમાં બતાવેલા ક્રમનું આપમેળે આકલ્પન થાય, એ હોવી જોઈએ તો તેમની બધીની પ્રતિગ્રાહ્ય પરા વિદ્યા આપોઆપ પ્રગટે કે અનગત થાય

એટલે શું તે અપરા વિદ્યાઓમાંથી પરાવિદ્યા તરફ જનાય એમ ? શું તે બધી વિદ્યાઓ પરાવિદ્યાના સાધન છે ? ના, એમ કહેવું નો મુશ્કેલ છે, કેમ કે પરાવિદ્યાને કોઈ સાધન હોય તો એ છે કે અદ્વિતને જાણવું * અને અપરા વિદ્યાઓનો વિષય 'અક્ષર' નથી જ્યાં ઈશોપનિષદમાં કહ્યું છે એમ, તે અનિત્ય દ્રવ્યો વડે નિત્યનું પૂજન કરવાનું છે; અથવા

* આત્મા જ આત્માને જાણે છે; એ- જેમને જાણનાર વાળ જોઈએ એતન આથી હોઈ શકે ? — આન કોષ્ટકનિર્દેશ (જુઓ ૭-૧૦) પે ૨

ઈશિમા કહે છે એમ 'અવિદ્યા મૃત્યુ તીર્ત્વા' (શ્લો. ૧૧) — એ અપરાધિદ્યા દ્વારા મરણધર્મી એવું આ જે બધું વિશ્વ તેનો તાગ પામનાનો છે એ તાગ પામનારને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થય છે, તેવા માણસ પછી 'નિદ્યા અમૃતમ્ અશ્રુતે' — પરાવિદ્યા પામીને અમૃત એવા અક્ષરને સ્વાદ આપે છે]

૬

ઉપસંહાર

આમ કહીને છેડે વળી આ બધા કથનનો ઉપસંહાર કરે છે -

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ઃ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

તસ્માદેતદ્ઽબ્રહ્મ નામ રૂપમન્ન ચ જાયતે ॥૧-૧-૧॥

અર્થ

ય. = જે પરમ પુરુષ (એ અક્ષર તત્ત્વ) સર્વજ્ઞ = સર્વજ્ઞ છે (અર્થાત્ જ્ઞાનનું ધામ છે), સર્વવિદ્ઃ = (વિશેષપણે) સર્વને જાણનાર છે (અર્થાત્ વિજ્ઞાનનું ધામ છે), યસ્ય = જેનું (જે પરમ પુરુષનું) જ્ઞાનમય = જ્ઞાનમય તપઃ = તપ (છે), તસ્માદ્ = તે (પરમ પુરુષ) માથી એતદ્ઽ = આ બ્રહ્મ = (સૃષ્ટિનું એકરમ મૂળ દ્રવ્ય એવું સાકાર) બ્રહ્મ, નામ = (વિવિધ) નામ (અને) રૂપમ્ = (વિવિધ) રૂપ, અન્ન ચ = અને અન્ન (અર્થાત્ જડત્વનું આદિરૂપ) જાયતે = પેદા થાય છે

અર્થ

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ઃ, યસ્ય જ્ઞાનમયમ્ તપઃ, તસ્માદ્ એતદ્ઽ બ્રહ્મ, નામ, રૂપમ્, અન્ન ચ જાયતે ॥

અર્થ

(હું જ્ઞાનક, આવું જે અક્ષર તત્ત્વ છે) જે સર્વજ્ઞ છે, સર્વવિદ્ઃ છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ બંને વાળું છે),

જેનું તપ જ્ઞાનમય છે, એવા તે (અક્ષરતત્ત્વ) માંથી (સૃષ્ટિનું) આ (વિશાળ મૂળતત્ત્વ જે સાકાર) બ્રહ્મ (તે) તથા નામ, રૂપ, અને અન્ન પેદા થાય છે. [૯]

[હે શૌનક, તે જે પરમ અક્ષર તત્ત્વ—કે જે પરાવિદ્યાનો વિષય છે—તેને પરમ પુરુષ* પણ કહે છે. તેમાંથી જ તપ વડે સૃષ્ટિનું સમાન અને એકરસ મૂળદ્રવ્ય જે (સાકાર-) બ્રહ્મ તે નીપજે છે. (જુઓ ઉપસો મંત્ર—તપસા ચીયતે બ્રહ્મ). આ તપ એટલે તે પુરુષની ચિત્-શક્તિ કે જ્ઞાનશક્તિ છે, જે એ સાકાર બ્રહ્મના અણુએ અણુમાં—પરમાણુએ પરમાણુમાં વ્યાપેલી છે. તેથી જ એ અક્ષર કે પરમ પુરુષ સર્વવિદ્ છે, સર્વશ છે; અને એ પ્રકારની જ્ઞાનમયતા એ જ એનું તપ છે—એનું જ્ઞાન પોતે જ તપોમય છે.

હે શૌનક, તેને જાણવાથી આ બધું સમજાય છે. તે જ્યાં સુધી નથી જણાતું ત્યાં સુધી ચિત્ત આખરી શાંતિ નથી ભોગવતું; પણ એ સાકાર બ્રહ્મમાંથી પેદા થતાં નામ, રૂપ, તથા અન્ન એ તરવૈમાં માથાં માર્યાં જ કરે છે. એવા પ્રપત્નોનો અંત નથી, કેમ કે અપરા વિદ્યાઓ કે વિજ્ઞાનશાખાઓના સંકલ્પમાં જ એવી નાકાત નથી કે જે માનવહૃદયની મૂળ જિજ્ઞાસાને ખરેખર છિપાવી શકે. તેથી જ તેમને ‘અપરા’ કહી છે; અને એ જિજ્ઞાસા છિપાવે તેને ‘પરા’ વિદ્યા કહી છે. એ વાત ખરી કે, તે કામ અપરા વિદ્યાઓની સામે કે તેમને ઉવેખીને નિરપેક્ષ રીતે નથી થતું; પરાવિદ્યાની ખરી ભૂખ જ અપરા વિદ્યાઓના પ્રામાણિક અને ચિંતનપૂર્ણ અનુશીલનમાંથી થાય છે; એટલે કે, વિજ્ઞાનપૂર્ણ ઇવન ઇવવામાંથી જ પરાવિદ્યાની જિજ્ઞાસા ગાપડે છે;

* આ મંત્રમાં ‘અક્ષરને’ હવે પુરુષવાચક પુંલિંગ વિશેષણથી વર્ણવવામાં આવે છે (વ: સ્વૈચ્છ: છ૦) અને ‘જેનું તપ જ્ઞાનમય છે’ એવી ભાષા વાપરી ગયા મંત્રના ‘તપ’ને વર્ણવ્યું છે.

અને તે ‘અક્ષર’ પુરુષમાંથી પેદા થતા સૃષ્ટિના આદિ પદાર્થને કે (માહાર) બ્રહ્મને યનુ હવે ષડી અક્ષર કહેવામાં આવે છે.

પહેલું મુંડક, ખંડ ૨

પરાધિકાર જ ખરી છે, કેમ કે અપરા વિદ્યાઓનો પાયો તે છે; તો પછી અપરા વિદ્યાઓમાં કઈ નવી એમ કેમ ન સમજવું ? એમાં કાંઈ મારના નકામા નહિ ? અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહેલા નીચેના પ્રશ્ન જોવે જ આવો પ્રશ્ન અહીં જોડી શકે છે અર્જુને પૂછે છે :-

प्रायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तन् किं कर्मणि घोरं मां नियाजरमि केनच ॥

(ગીતા, ૩ ૧)

“ હે જનાર્દન જો અમુક સમજ કે બુદ્ધિ ધારણ કરવાની છે, એ મોટી વાત છે, કેમ તો તેથી જીનરતી વસ્તુ છે, તો પછી મને મુશ્કેલી થોડા કામમાં પડવાનું શું કામ નકામા કહો છો ? ”

એમ જ, જો અક્ષરતત્ત્વ જ સાચી વિદ્યાનો નિષ્પ છે, તો પછી જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિરિધિ નિરયોમાં અટકાયા ઢરતી અનેક અપરા વિદ્યાઓની કડાકૂટમાં પડવાની જરૂર રી ?

૧

અપરા વિદ્યાનું સત્ય

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે રાડ થાય છે અપરા-વિદ્યાક્ષેત્ર એટલે કર્મક્ષેત્ર, તે ખોટું નથી તેનું મર્માસત્ય છે, અને તે ન સમજનાર દુખી થાય છે — ભરસાગર તરવામાં ચૂસવાઈ પડે છે તે સમજનારા ઝડપી કહે છે, હૈ શૌનક,

અને તેના વગર પરાવિદ્યા સમજી પણ નથી શકાતી. આમ પગ અને અપરા વિદ્યાઓ વચ્ચે અત્રુદ જીવનસંબધ રહેલો છે તેમના અલગ નામ પડ્યા ઉપરથી એ બે વચ્ચે સ્તુતિ નિગળાપણુ રખેને કદાપી લેવાય. કારણ કે પગવિદ્યા એ અપરા વિદ્યામાત્રનો આત્મા છે, તેમા રહેલુ તેનુ ખરુ વિદ્યાપણુ છે શુદ્ધિ કે વિચારના આલંબનને મારુ જ આવ્યા બે ભાગે પાડીને વર્ણન કરવામા આવે છે હે સૌનક, એમ તાગ પ્રશ્નનો ઉત્તર પગપૂર્વથી શ્રુતિમા મળતો આવ્યો છે પરા વિદ્યાનુ અનુશીલન કરવુ અને અપગ વિદ્યાનુ કરવુ એ અલગ અલગ પડેલા માર્ગો નથી. જ્યોતિષ કે છદ્દ ભણુસાની પેઠે પરાવિદ્યા એના ભણુતગ્નો વિષય નથી, એટલે પરાવિદ્યાની પાઠશાળા જો દોઢ શકે તો તે તારુ સમગ્ર જીવન અને તેનો વ્યવહાર છે, તેમા તારે જાતે મથીને તે પામવાની છે

અપગ વિદ્યાનો પાઠ તું પાઠ્યો લાગે છે, નહિ તો તને પરમ-તત્ત્વની જિજ્ઞાસા ન જામત. કોઈ વિદ્યા જેને વિષય નથી કરી શકતી, પગંતુ દરેક વિદ્યા જેની દયાતીને લઈને પોતાનાં વિષય મેળવે છે, એવુ જે પરમ અક્ષર તત્ત્વ તે મેં તને કહ્યુ. તે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું ધામ છે, તે પોતાના જ્ઞાનરૂપી તથા વડે, સર્વે વિદ્યાઓના મૂળ વિષયરૂપ એવું આ (સાકાર) ધ્વજ, નામરૂપ કે વિશ્વ, અને તેની મૂળ માટી જે અન્ન તેને મરજે છે આવું જે આ બધાનું એકરૂપ અને સુખમન્વિત દર્શન, એ થાય તે જ જિજ્ઞાસાના કીડનો મળવગાદ અને અજ પો છેડતો વિગમ પામે છે.

એટલે રખે ■ જે જીવનને જોઈને અહીં અગ્યો છે તેને અમત્ય, બ્યર્થ કે નકામુ મમજો. તેને પણ તેની ગીને પોતાનું અન્ય સ્થાન છે.

અવુ તેનું સત્ય ધ્યાન કર્મ ગીનું છે, એ નોખુ પ્રકરણ છે. દવે પડીનો બીજો ખંડ એ મમજાવે છે.]

પહેલું મુંડક, અંક ૨

પગરિધા જ ખરી છે, કેમ કે અપરા વિદ્યાઓનો પાયો તે છે; તો પછી અપરા વિદ્યાઓમા કાઈ નથી એમ કેમ ન સમજવું ? એમા ડાકાં મારના નકામા નહિ ? અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહેલા નીચેના પ્રશ્ન જોવો જ આવો પ્રશ્ન અહીં ઊઠી શકે છે અર્જુન પૂછે છે :-

व्यायमी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयमि केशव ॥

(ગીતા, ૧-૧)

“ હે જનાર્દન, જો અમુક સમજ કે બુદ્ધિ ધારણ કરવાની છે, એ મોટી વાત છે, કર્મ તો તેવી ઊનગતી વસ્તુ છે, તો પછી મને બુદ્ધિ જેવા ઘોર કામમા પડવાનું શું કામ નકામા કહે છે ? ”

એમ જ, જો અદ્વૈતત્વ જ સાચી વિદ્યાનો વિષય છે, તો પછી જ્ઞાનચિન્તાનના વિવિધ વિષયોમા અટનાયા જતી અનેક અપરા વિદ્યાઓની કક્ષાકૂટમા પડવાની જરૂર શી ?

૧

અપરા વિદ્યાનું મત્ત્ય

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે શરૂ થાય છે : અપરા-વિદ્યાઓના એટલે કર્મોનો, તે ખોટું નથી, તેનું મર્યાદાસત્ત્ય છે, અને તે ન સમજનાર દુષ્ટી થાય છે — ભગવાન તરફમા ચૂંચવઈ પડે છે તે સમજનારા ત્રાપિ કહે છે, દૈ સૌનક.

તદ્ એતદ્ સત્યમ્ મત્રેષુ કર્માણિ કવયો
 યાન્યપદ્યસ્તાનિ ત્રેતાયા વહુધા સતતાનિ ।
 તાન્યાચરથ નિયત સત્યકામા,
 એષ વ પન્થા સુકૃતસ્ય* લોકે ॥૧, ૨ ॥

પદ્યથ

તદ્ = તે એતદ્ = આ સત્યમ્ = સત્ય છે — મત્રેષુ = (વેદોના) મત્રોમાં કર્માણિ = કર્મો કવય = નિકાળનારો ઋષિઓએ યાનિ = જે બધા અપદ્યન્ = બાળ્યા, ત્રેતાયા = ત્રણ વેદોમાં (તે મધ્ય) વહુધા = અનેક પ્રકારે સતતાનિ = રસુનાયા છે, પિન્નરેલા છે

તાનિ = તે બધા (કર્મો) આચરથ = તમે મધ્ય આચરો નિયત = નક્કી સત્યકામા = અત્યંત પામના માગનારા હો જાઓ, એષ = એ વ = તમારે મટે પન્થા = માર્ગ (છે), સુકૃતસ્ય = સત્કર્મોના-પુણ્યકર્મોના લોકે = આ લોકમાં

અન્યથ

તદ્ એતદ્ સત્યમ્ — કવય મત્રેષુ યાનિ કર્માણિ અપદ્યન્ તાનિ ત્રેતાયા વહુધા સતતાનિ । (૬) સત્યકામા, તાનિ નિયત આચરથ, લોક વ સુકૃતસ્ય પન્થા એષ ॥

* સ્વકૃતસ્ય એવે પાઠ પાડી ૮/મ ન આશ્રિતમાં છે સ કરાચાર્ય પોતાના બાળ્યમાં સુકૃતસ્ય સ્વયં નિર્વર્ણિતસ્ય એમ લખે છે તેનો એને આધાર છે તૈત્તિરીય ૨-૭-૧ માં સુકૃતનો અર્થ ઉપનિષદ પોતે પાડ્ય તે પ્રમાણે આવે છે — તદાત્માન સ્વયમ્ અવુગત તસ્માન્ તદ્ સુકૃતમુચ્યત इति । જોડે પછી હોંકે નો અર્થ મ કરાચાર્ય 'દ્વિપ્રાપ્તિ' એવો લઈને એમ અર્થ બેસાડે છે કે 'તમારા પોતે મેં કર્યા કર્મોની દ્વિપ્રાપ્તિનો એ માર્ગ છે'

પાડો ૩-૧, માં સુકૃતસ્ય લોકે એ પન્થા આવે છે ત્યાં પા. પૂર્વાપર મ બધામાં લોક સુકૃતસ્ય (સ્વકૃતસ્ય) કન (કર્મકન) પિન્નો (બોગવતા) એવો અર્થ બેસે છે

અર્થ

(લોકોને જે બાણમાં છે,) તે આ સત્ય છે :—
 ત્રિકાળદર્શી* ઋષિઓએ (વેદોના) મંત્રોમાં જે કર્મો લખ્યાં,
 તે (ળધાં) વ્રણ વેદોમાં અનેક પ્રકારે વર્ણવાયેલાં છે. (સત્યને
 પામવા માગનારા) હે સત્યકામ જનો, તે (કર્મો) નક્કી
 તમે કરો, (કારણ કે) લોકમાં* (એટલે કે આ સૃષ્ટિમાં)
 તમારે માટે સુકૃત કે પુણ્યકર્મનો માર્ગ એ છે. [૧]

[ખંડ ૧, મંત્ર ૫ માં જણાવ્યું કે, પેતાનાં ઉપાગો સદિન ચાર
 વેદો અપરાં વિદ્યા છે પરાવિદ્યાના વિષય—અક્ષર—માંથી વિશ્વ ઉત્પન્ન
 થાય છે, અને તેમાંથી આ વિશ્વને ધરનાર જે કર્મોની અંદરનું અમૃત
 તત્ત્વ તે ઉત્પન્ન થાય છે. (જુઓ ૧-૧-૮, . . . કર્મણુ ચામૃતમ્.)
 અપરા વિદ્યાઓનો આ વિષય છે; અને ઋષિ શરમાં જ કહે છે કે,
 “તે સત્ય છે” અને પછી આગળ એના વિવરણમાં જાય છે

શૌનકને તે કહે છે કે, ઋષિઓએ — દૃષ્ટાઓએ આ સૃષ્ટિમાં ક્યાં
 કર્મો કરવાં સક્ષમ લોકના સારાને માટે છે એ જોયું, તે તેના મંત્રો
 પ્રગટ કર્યાં; મંત્રોમાં વર્ણવેલાં તે કર્મો વેદોમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવા જોવા
 મળે છે. પરાવિદ્યા કે સત્યને પામવા ઇચ્છનાગઓએ તેમને છોડવાનાં
 નથી; બલકે નક્કી તે કરવાનાં છે. કાગળ એ કે, આ લોકમાં અવનગનાર
 દરેક મનુષ્ય કાંઈકે કાર્ય કરવાનો તો ખરો જ, તો પછી તેણે કરવું
 જોઈએ સત્ કે પુણ્ય કર્મ; અને એનો રસ્તો આ વેદોના કર્મો બનાવે
 છે કેમ કે, મત્કર્મ ક્યાં છે તે એમાં વર્ણવ્યું છે વેદવેદાંગની અપરા
 વિદ્યાઓ આ ઉપયોગની છે, તે દ્વારાં તમારે માટે ‘કિં કર્મ, કિં અકર્મ’,
 કયું કાર્ય કરવા જેવું છે અને કયું નથી કરવા જેવું, તે અમગ્નય છે.

* આ લોક કે અર લોક જે માનો તેથી આને વાંચા નથી. લોક = આ
 સૃષ્ટિ, કે જેમાં બધા લોક આવી ગયા છે.

એ યાદ રાખવા જેવું છે કે, મનુષ્યને માટે અહીં ‘સત્યકામ’ એવો પર્યાય કે વિશેષણ વાપર્યું છે. મનુષ્યમાત્ર — તેના ઘડતરે કે સ્વભાવે કરીને જ — જિજ્ઞાસુ છે એ સાચી વસ્તુ જાણવા માગે છે, જેથી તે શાન્તિ, મુખ અને કલ્યાણ પામી શકે. આ કામના મનુષ્યને સદૃજ છે. સત્યનિષ્ઠા એ મનુષ્યને માટે સ્વભાવનિષ્ઠ વસ્તુ છે. માત્ર તે સત્ય જ્યુ એ સમજવામાં જ ભૂલો થયા કરે છે એટલે, ‘સત્યકામ’ = મનુષ્ય, એમ સમજી લેવાનું છે.

‘एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके’ નો ખીજો અન્યથ પણ કેટલાક બેસાડે છે, જોકે તેથી મત્રના ભાવાર્થમાં ફરક નથી પડતો; માત્ર અનેક લોકની જૂની કલ્પનાના ચોક્કસમાં અર્થ આવે છે એટલું જ. એ અન્યથ આમ અપાય છે — સુકૃતસ્ય લોકે વઃ પન્થાઃ एषः — સારાં કર્મોં કર્યેં જે ઉત્તમ લોક મળે તે લોકમાં જન્વાને માટે તમારો માર્ગ આ છે. વેદાક્ત કર્મોં કરવાથી તમારી ઉત્તમ લોકમાં સદ્ગતિ થશે.

આમ પૌરાણિક લોક પગલાપામાં પણ કહેવાય છે તો એક જ વસ્તુ કે, જગતમાં મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરવા જોઈએ તો જે કોઈ લોક હશે ત્યાં જાય — અહીં કે અહીંથી ગયા બાદ જ્યાં જવાનું હશે ત્યાં — સારું જ થશે એટલે પ્રશ્ન મુખ્ય એ છે કે, પુણ્યકર્મ ક્યાં ? મંત્ર ઉત્તર આપે છે. વેદશાસ્ત્રમાં તે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, અપરા વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરવાથી ને જાણારો અને આજ્ઞા કરે છે કે, જો તમને મત્યપ્રાપ્તિની પરવા હોય તો તમારે નક્કીથી સન્કર્મ આચરવાં જોઈએ, એ સત્ય વાત સમજો]

કર્મ ઘટલે યજ્ઞકર્મ

આ સન્કર્મ કેમ કરવાં એ હવે પછીના ત્રણ મંત્રમાં કહે છે. એમનો અર્થ દેશકાવની મર્યાદામાં અમજવો જોઈએ એટલે કે, એ કર્મના બાહ્ય આચરણનું રૂપ તે તે સમય અને સમાજની આવશ્યકતા ધડે છે પરંતુ તેમાં રહેલું અમૃત તત્ત્વ (કર્મસુ અમૃતમ્) સનાતન છે તે તત્ત્વ ‘યજ્ઞ’ શબ્દ દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિમાં કહ્યું છે. વેદકાળમાં આ યજ્ઞ-

[એટલે કે, અગ્નિહોત્ર * યજ્ઞ જરોજર કરવો જોઈએ આનો વ્યાપક અર્થ સમજવાનો છે જે કાળમા જીવનના મૂળરૂપ એવી યજ્ઞભાવનાનું પ્રતીક અગ્નિહોત્ર હતું, તે કાળની આ વાણી છે જેમ આજે ગાંધીજી તેમના સૂત્રચત્રને વિષે વ્યાપક સૂચકતા બતાવે છે, તેવી જ જીવનવ્યાપી અર્થ-ગંભીર સૂચકતા આ અગ્નિહોત્રમાથી સમજીએ, તો જ આ વાણીનો સત્યાર્થપ્રકાર થઈ શકે વિગટ સમાજ પુરુષાડપી યજ્ઞને—અથવા કહો કે સમગ્ર સૃષ્ટિને ધ્યાનનાર યજ્ઞપુરુષને (સન્નયજ્ઞં ત્રે વિષ્ણુઃ) —ફરેકે આહુતિ આપવી જોઈએ એટલે કે, દરેકે પોતાના વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક એના બધા જીવનધર્મો પાળીને, જગતનું ધારણુ ઢરનાર મહાન યજ્ઞચક્રમા પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. આ મહાન યજ્ઞચક્રનું પ્રતીક સૂર્ય ને અગ્નિ છે, કે જે સાક્ષાત્ આપણું જીવનને ધારે છે તેને આહુતિ આપવી, એ જીવનનાં સત્કર્મોના પ્રતીકકાર્ય રૂપે છે અપરા વિદ્યાઓ આ કર્મો જરોજર કરવાનું શીખવનારી વિદ્યાઓ છે તેથી જ અપરા વિદ્યાઓ એટલે કે સુકૃત, એટલે કે યજ્ઞકર્મ, એમ એક પછી એક પગથિયાવાર ટૂંકમાં આ મંત્રો અર્થ કરી આપે છે.

આ આહુતિદાન એક ચિહ્ન કે પ્રતીક છે, સંભવ છે કે, તે કાળના આપણા પૂર્વજોના જીવનમાં એ રીતે યજ્ઞ કરવામાં અમુક ઉપાડો ફાયદો ને તે કરવાની જરૂર પડ્યું હોય, કે જેના વગર લોકસંમત કે

* વેદોક્ત ક્રોમા ઇત્યાદિ યજ્ઞોને નિત્યચક્ર કલા છે, અર્થાત્ જે દરેક જાગ્રુ કરના જોઈએ. તેમા મોથી મુખ્ય અગ્નિહોત્ર છે તે દિવસમા સન, ગસાજ એન બે વાર કરવાનો હોય છે તે કરની વેગા પ્રથમ ત્રી (આન્યમાન) હોમવામા આવે છે, અને અતે પાંચ ધી હોમવામાં આવે છે વચનાજામાં ચક્ર વગેરે બીજી બધું હોમવામા આવે છે તેથી મંત્રમા કહ્યું છે કે, રાજ્ય તમા અને અતે અપાના બે આન્યમાનો (ધીના હોમ)ની વચ્ચે બાપ્રીની ચીત્રેની આહુતિઓ આપવી

આ અગ્નિહોત્ર કર્મ કપગત બીજાં પાંચ ઇટવાંક કર્મો શુદ્ધિએ અવશ્ય કરવાના હોય છે, તે પછીના મંત્રમાં જણાવ્યા છે.

સમુદાય-જીવન નથી ન શકતું હોય. એવી દશામાં યજ્ઞને જીવનધર્મનું પ્રતીક બનાવવાનું સહેજે સહેજે. તેથી જ તે કર્મનો આત્મા તો વિધિસર આચરેલું સુદૃઢમય જીવન છે, જે દરે પછીના મંત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે.]

૨

યજ્ઞમય જીવન

ઋષિ કહે છે:—હે શોનક, આ યજ્ઞકર્મ પણ ગમે તેમ ન આચરી શકાય; તે અદ્વાયી પૂર્ણ હોવું જોઈએ ને તે ઉપરાંત એ વિધિયુક્ત થવું જોઈએ. નહિ તો અગતિ જ થાય.

યસ્યાગ્નિહોત્રમદર્શમર્ષૌર્ગમાસમ્ ।

અચાતુર્માસ્યમનાગ્રયણમતિથિર્વર્જિત ॥

અહુતમવૈશ્વદેવમવિધિના હુતમ્ ।

ભાવસમાસ્તસ્ય લોકાન્ દિનસિ ॥ ૧-૨ ૩ ॥

પદાર્થ

યસ્ય = જેનું અગ્નિહોત્રમ્ = અગ્નિહોત્ર કર્મ અદર્શમ્ = દર્શ (એટલે કે અમાવાસ્યાએ કરાવતું યજ્ઞકર્મ, — તે) વિનાનું, અર્ષૌર્ગમાસમ્ = પૂતમને દિવસે કરાતા યજ્ઞકર્મ વિનાનું, અચાતુર્માસ્યમ્ = ચાર-ચાર મહિને (એમ ચાર માં ત્રણ ચાર) કરાતા યજ્ઞકર્મ વિનાનું, અનાગ્રયણમ્ = નવું અન્ન (તે પાકે ત્યારે તેને ખાવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં) પ્રથમ હોમના માટેના યજ્ઞકર્મ વિનાનું, અતિથિર્વર્જિતમ્ = અતિથિએના વિનાનું, ચ = અને અહુતમ્ = (નતે વિધિપૂર્વક, યોગ્યપણે) જેમાં હોમ કરવામાં આવતો ન હોય તેવું, અવૈશ્વદેવમ્ = બધા દેવો માટેના બલિકર્મ વિનાનું, તથા અવિધિના = વિધિ-પૂર્વક નહીં એવી રીતે હુતમ્ = (જેમાં) હોમ અપાયો હોય તેવું [હોય છે, તેનું તેનું અગ્નિહોત્ર કર્મ] આષ્ટમાન્ = સાતેય (આત્મા સુધીના-સુધ્યાં) તસ્ય = તેના (આવે અગ્નિહોત્ર કરનારના) લોકાન્ = લોકોનો (શૂર, બુદ્ધ, સ્વ, જન, મદ, તપ, સત્ય એ સાત લોકોનો — કે જે યથા-યોગ્ય કર્મ કરવાથી તેને મળે, તેમનો) અથવા (પોતાની આગલી ત્રણ

પેઢી પાછી નહીં પેઢી અને પોતાની જાન એમ સાત પેઢીને પોતે કરે ના સુકૃતના કૃત્રિ પદોચ્ચતા હોનાથી તે સાત) પેઢીને દિનસ્તિ = નાશ કરે છે

અ.વય

યસ્ય અગ્નિદ્વોગમ્ અદશમ્, અગ્નિગમાસમ્, અચાતુર્માસ્યમ્, અનામ્રયગમ્, અતિથિયર્જિતમ્ ચ, અદુતમ્, અવેશ્વદેવમ્, અવિધિના દુતમ્, તસ્ય આસપ્તમાન્ લોકાન્ દિનસ્તિ ।

અર્થ

જેનો અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ* દર્શ, પૌર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, તથા આગ્રયણ (નામે યજ્ઞો) રહિત હોય, તથા અતિથિ વગરનો હોય, હોમ વગરનો હોય, વેશ્વદેવ કુર્મ રહિત હોય, અવિધિથી અપાતા હોમવાળો હોય, તેવો અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ તે યજ્ઞમાનના માતેય લોકોનો નાશ કરે છે (અથવા તેની સાતે પેઢીની દુર્ગતિ કરે છે) [૩]

[દર્શ અને પૌર્ણમાસ એ બે યજ્ઞ કર્મો અનુક્રમે અમાસાગ્યા અને પૂનમને નિમ્ને કરાના કર્મો છે પૌર્ણમાસમાં અગ્નિ અને મોમને આપ્તિ આપવામાં આવે છે, અને દર્શમાં અગ્નિ તથા મુદને આપવામાં આવે છે નર્ગનો પ્રિધિ એ નિમ્ન અને ત્યાં પૌર્ણમાસનો એક દિવસમાં પણ પૂરો થય ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો સતુઓની ફેરવની વખતે કરાના યજ્ઞો છે રમતની શરૂઆતમાં વર્ણની શરૂઆતમાં અને શરૂની શરૂઆતમાં, એમ રમવામાં નહીં ના તે કરાય છે પદોમાં

* અગ્નિદ્વોગમ્ આગ્ર યજ્ઞ વિધાન મુદમાં જ છે કોળી (૨-૫) છાંડો ૫-૨૪ (૧ ૨-૫) વચેરે કેમણે આગર અગ્નિદોત્રની જ વાન છે અને તેના આગર અગ્નિદોત્રને જ તેમજ વજાળા છે તેજીમાં (૧-૫-૧) ૫૧ સત્ત્વ તપ અગ્નિદોત્ર, સ્વા યાચ પ્રવચન એ બધાનો ઉચ્ચેષ્ઠ કરી છેવટે સત્ત્વ તપ અને સ્વાધ્યાય પ્રવચનને જ અનુમેધા છે

મરુતો અને વિશ્વેદેવોને તથા દ્યૌ અને પૃથ્વીને આહુતિઓ અપાય છે. ખીન્નમાં ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, મરુતો વગેરે દેવોને આહુતિ અપાય છે. ત્રીજામાં વાર્ષિક મદ્યપિતૃયજ્ઞ, અને રુદ્રને અંબક હોમ એ મુખ્ય ભાગ ભગ્નવે છે,

આમયણુ યત્ત એ નવાં ફળ કે પાક પોતે વાપરવાનું શરૂ કરતા પહેલાં કરવાના હોમરૂપ છે. સામાન્ય રીતે શરદ ઋતુમાં ત્રીદિ અને વસંતમાં જળ્ય હોમાય છે.

આ યજ્ઞોનુ સ્વરૂપ અને રહસ્ય સમજવાથી જણાશે કે, તે બધા મળીને જીવનની વૈધિકિક તથા સામાજિક બધી જગ્યાનદારીઓનું વ્યવસ્થિત અને ધર્મપૂર્વક પાલન ચાહે છે. આખું જીવન યજ્ઞમય હોવું જોઈએ, નહિ તો સદ્ગતિ થતી નથી—માણસ આ સંસારમાંથી ખરો સુખી નથી થતો. યજ્ઞવિદ્યાની પ્રાપ્તિનો તો પછી સચાસ જ ક્યાં રહ્યો !

યજ્ઞનું ફલ સદ્ગતિ

જે કાળમાં હોમદત્તન ને સમિધ વડે યજ્ઞ કરવા એ એક વ્યાપક લોકમાનસમાં ખરોખર ખેસી ગયેલી ખીના હતી, — કે જોને વિશે કોઈને શંકા જ ન હોય, — તે કાળના લોકની વાણીનું જોમ અને ઉમંગકા પ્રગટ કરના દવે પછીના ત્રણ મંત્રો યજ્ઞનું ફળ બહુલોક છે, એમ જાણાવે છે. જોઓ યથાવિધિ યજ્ઞ ન કરે તેની અવગણ્યા વધુ પડે, જોઓ તે યથાયોગ્ય કરે તેનું વર્ણન દવે કરે છે.]

ઋગિ કહે છે, હે શૌનક, આ યજ્ઞ મોટી વસ્તુ છે; તે તું સમજ. એનો અગ્નિ વિશ્વની કેવી વ્યાપક અને પ્રજાગ દેવતા છે !

ફાલી કરાણી ચ મનોઘવા ચ

મુલોદિતા યા ચ મુપૂર્ણવર્ણા ।

સ્ફુલ્લિગિની વિશ્વરત્ની ચ દેવી

દેહાવમાના દત્તિ સપ્ત ત્રિદાઃ ॥ ૧-૨-૪ ॥

પદાર્થ

કાલી = કાલી — કાળા રંગની (આ બધા અગ્નિની સાત જિહ્વાઓનાં નામ છે), કરાલી ચ = અને વળી કરાલી — (લયાનક રાતા રંગની), મનોજા ચ = અને મનોજા (મન જેવા વેગવાળી), મુલોહિતા = મુલોહિતા (અનિગળ લાલ રંગની), યા ચ મુધૂમ્વર્ણા = અને જે મુધૂમ્વર્ણા (ગાઢ ધૂમાડા જેવા રંગની કહેવાય છે તે), સ્ફુલિન્નિ = સ્ફુલિન્નિ (તણખાઓવાળી), વિશ્વરુચી ચ = અને વિશ્વરુચી (અનેકરંગી પ્રકારવાળા) [કે જે] દેવી = ચમકતી (હોય છે તે, — એમ) લેલાયમાનાઃ = લહેકતી — ફાડા ભારતી રતિ = આ પ્રમાણે સપ્ત = સાત જિહ્વા = છબો (અગ્નિની છે).

અન્યથા

કાલી, કરાલી ચ, મનોજા ચ, યા ચ મુલોહિતા, મુધૂમ્વર્ણા, સ્ફુલિન્નિ, વિશ્વરુચી* ત્ર દેવી — રતિ સપ્ત જિહ્વાઃ (યજ્ઞ-પુરુષસ્ય — યજ્ઞાન્નેઃ) લેલાયમાનાઃ ॥

અર્થ

કાલી અને કરાલી, મનોજા અને મુલોહિતા, તથા જે મુધૂમ્વર્ણા (કહેવાય છે તે, અને વળી) સ્ફુલિન્નિ, તથા ચમકતી એવી વિશ્વરુચી — તેઓ (યજ્ઞપુરુષ કે યજ્ઞાગ્નિની) લહેકતી સાત છબો (કે સાત પ્રકારની જ્વાળા કે જ્યોતિઓ) છે. [૪]

[આ સાત છબો વડે,^૧ યજ્ઞો વિશ્વવ્યાપી અગ્નિ આ વિશ્વમાં

* ‘રુચી’ એવો પાઠ પણ મળે છે

૧. યજુર્વેદ- વાજસનેયી સદિવા ૧૭-૩૬મા અગ્નિને સાત છબો વાળો ક્ષણ છે પણ તે સાત છબોનાં નામ તો મુંડકમાં અગ્નિ પદેથી વાગ મળે છે અગ્નિને બીજો દેખાતો ચપ્પ છબોવાળો પણ ક્ષણ છે.

તેને મનન — પ્રતિજ્ઞા — અપાતી આદુનિ ચાખે છે, અને તે દ્વારા વિશ્વનું ધારણ કરે છે. મંત્રણ છે કે, સનન અગ્નિને સાદાત્ કન્નાગ તે કાળના અતિન્તેએ એનું કેટલુંક વિજ્ઞાન પણ સહેજે જાણ્યું હોય, એમણે તે યોજ્યું પણ હોય અને તેના પશ્ચિમમાં ગંભીરી જુદી જુદી માત્રા પ્રમાણે અગ્નિની જ્યોત જે જુદા જુદા રંગ અને વેગ તથા તાદ્રશ્ય ૬૦ ધર્મો પ્રગટ કરે છે, તે એમણે નોંધ્યા હોય આ સાત ગિહ્યઓની કલ્પનાના મૂળમાં આવું વિજ્ઞાન દર્શન હોય મંત્રનો ભાવ થઈ અમજવાને માટે આમાં જોડે જ્યાં જરૂર નથી, ભાગ્યે જઈ મકામ એમ પણ હોય]

એ સાત ગિહ્યઓને તૃપ્ત કરવી જોઈએ —

યજ્ઞેષુ યજ્ઞરતે ભ્રાજમાનેષુ

યથાકાલં ચાદુતયો દ્યાદદાયન્ ।

તન્નયમ્મયેતા સૂર્યસ્ય રશ્મયો

યત્ર દેવાનાં પતિરેકોઽધિવાસ ॥ ૧-૨-૫ ॥

પદાર્થ

યજ્ઞેષુ = એ (સાત જગ્યાએ) મા યઃ = જે (વિધિપૂર્વક ૬ મેળા અગ્નિદોન નિ યજ્ઞકર્મો કરતા) ચરતે = હવન ચાલતો હોય છે, ભ્રાજમાનેષુ = પ્રકાશિત, તેજસ્વી (એવા જગ્યાએ), (તે યજ્ઞમાનને) યથાકાલ = યોગ્ય વખત આવ્યે (મન્ત્ર સમયે) ચ = (વાકાપૂર્વે માટે) આદુતયઃ = (તેણે હવનમાં આપેલી અને અદ્યપે મચિત થયેલી) આદુનિએ દિ = અગ્નિ, આદદાયન્ = વર્ષ જનની (બનીને અર્થાત્ તે આદુનિઓ તે યજ્ઞમાનને સર્પિને) જ = તેને નયન્તિ = દેતી જાય છે જતાઃ = આ (આદુનિઓ) સૂર્યસ્ય = મૂર્ખના રશ્મયઃ = કિરણો (બનીને કે તે માર્ગે), યત્ર = જ્યાં દેવાનાં પતિઃ = દેવતા પતિ દેવઃ = એક - મુખ્ય (દેવતા મુખ્ય પતિ = દેવધિદેવ. સ્વ) અધિવાસ = કાયમના રહેઠાણી (છે, ત્યાં)

અન્યથા

ય. ચ ઇતેષુ બ્રાજ્માનેષુ (જ્વાલામેદેષુ) ચરતે, તં યથાકાલં હિ
 ઇતા. આહુતયઃ સૂર્યસ્ય રસ્મયઃ (ભૂત્વા - રસ્મિદ્વારૈઃ) યત્ર દેવાનામ્ એકઃ
 પતિઃ અધિવાસઃ (તત્ર) નયન્તિ ॥

અર્થ

અને જે (યજ્માન) એ ચમકતી (સાત) જ્વાળા-
 ઓમાં (આહુતિઓ આપતો) જીવન ગુભરે છે, તેને
 (યોગ્યકાળે—મરણ આવ્યે) લઈને, તે આહુતિઓ સૂર્યનાં
 કિરણો (ગનીને અથવા તે કિરણો દ્વારા) જ્યાં (સર્વે) .
 દેવોના એક પતિ — દેવાધિદેવ (બ્રહ્મા) કાયમના રહેવાસી
 છે, ત્યાં દોરી જાય છે. [૫]

[આ પછીના મંત્રમાં આહુતિઓ સૂર્યનાં કિરણો દ્વારા તેને લઈ
 જાય છે એમ અપ્પ કહ્યું છે. ઊદાગ્યોપનિષદની પંચામિત્રિષ્ટા
 (૫-૪-૧ છં) માં જણાવ્યા પ્રમાણે એ આહુતિઓ એટલે તે જ્યાંને
 પરિણામે બંધાતા અદૃષ્ટ સદિત જીવ જ મળવાનો છે, તેઓ તેને પોતાની
 સાથે સૂર્યનાં કિરણો દ્વારા — તે રસ્તે લઈ જાય છે. ઊદાગ્યોપનિષદમાં
 (૮-૬) જણાવ્યું છે તેમ, હૃદયની નાડીઓનો સૂર્યનાં કિરણો સાથે
 કાયમ સંબંધ છે. એટલે શરીરમાંથી નીકળેલો જીવ તે કિરણોને માર્ગે
 ઉપર જાય છે અને લોકના દ્વારરૂપ આદિત્ય — સૂર્યમાં જઈ પહોંચે છે. *

બૃહદારણ્યક ૫-૧૦-૧ માં જણાવ્યું છે કે, આદિત્યમાં તે આવી
 પહોંચતાં, પછી તેમાંથી આગળ જનાર માટે એક છિદ્ર જેવું દાર પ્રવૃત્તું.

* ક્યં યા ણા દ્વદશ્ય નાદયઃ . . . આદિત્યસ્ય રસનયઃ . . . તા માનુ
 નાતેષુ મૃત્યાઃ । મય યથૈવદશ્યાદ્દતીરદુદ્ધાન્નયથૈતૈરેવ રસિન્નિર્મૂર્ધન વ્રતનં . . .
 આદિત્યઃ વદન્તિ વત્સ વૈ વન્તુ લેઃકલ્પન્ ।

મુંડક ઉપનિષદે જે રીતે આ કર્મોનું પ્રકરણ ઉપાડ્યું છે, તે રીતે જ્ઞેતા, તેને મતે આ ત્રેનાતા કર્મોથી છેવટે (અલે કર્મે કર્મે) મુક્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે આ કર્મોની પરિણામે રક્ષિત વર્ગે દ્વારા બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થતો વર્ણવે છે

પરંતુ એ વસ્તુ અભિપ્રેત હોવા છતાં, મુંડકને એકલી કર્મવિદ્યા— કર્મપ્રગયણુનાનું પ્રતિપાદન છટ નથી, તેથી તે તરત જ સાતમા મંત્રમાં યજુર્ષી હોડીઓને અદ્દ કહીને વખોડી કાઢે છે, અને તે હોડીઓ વડે પહોચાતા શ્રેયને પણ ફરી ફરી જન્મમરણના ભયવાળું નિરૂપે છે. આમ એક બાજુ ત્રેનામા વર્ણવેલાં કર્મોના સત્યને સ્વીકારવા છતાં, સામે તેટલી જ તીવ્રતાથી અને તેની સાથેસાથ, તે તેનાં ભયસ્થાનો અને તેની ‘અવગતા’ નિરૂપે છે. આ બાબતમાં ઈશોપનિષદના પેઞ્જા (૬-૧૧) શ્લોકો યાદ કરવા જેવા છે. તેમા પણ કર્મોની ‘અવિદ્યા’ (અહીં મુંડકમાં અપરાધિત્રા) કહેવા છતાં, તેના વડે મૃત્યુને તરાવું કહ્યું છે, અને તે પૂરતું તેનું ‘સલ’ સ્વીકાર્યું છે તેથી જ તે કર્મો વિનાની વિદ્યાને ત્યાં વળી વડુ અધકારમાં લઈ જતી કહી છે. પરંતુ, આટલું સ્વીકારવા છતાં, તે ઉપનિષદ નરી કર્મપ્રગયણુનાને ‘અવ તમ’ માં લઈ જનારી જ કહે છે અને એને મળતા જ્યાંયથી જ મુંડક પણ હવે પછીના શ્લોકોમાં એ કર્મઅત્યની નિંદા શરૂ કરે છે. પરંતુ અપરા વિદ્યાની અરમપગમ પૂરકતા તથા એમાંથી માત્ર એકના મેવનમા ગ્રહેણુ ભયઅત્ન હવે પછીના શ્લોકોમાં બગાડર નિરૂપાપેલાં જ્ઞેના મળને]

જેવા સન્માનથી એ યજ્ઞમાન ત્યાં જાય છે ! ત્સપિ કહે છે —

एवेदीति तमाहुतयः सुवर्धमः

सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

त्रिया वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः

एव वः पुण्यः मुह्नो ब्रह्मलोकः ॥

પદાર્થ

एहि एहि = ‘आवे आवे’ इति = એ પ્રમાણે તમ્ = તે (યજ્ઞમાન) ને આહુતય = આહુતિઓ (કે જે) સુવર્चस = અતિ તેજસ્વી (હોય છે તે આહુતિઓ) सूर्यस्य = સૂર્યના રश्मिभि = ઢિરણો વાટે (કે સૂર્યના ઢિરણો બનીને) यजमान = યજ્ઞમાનને वहन्ति = લઈ જાય છે, प्रियां = પ્રિય (એની) वाचम् = વાણી अभिवदन्य = મેનતી (અને) अर्चयन्त्य = સત્કાર કરતી (કે) एष = આ व = તમારો पुण्य = પુણ્ય परित्र सुकृत = સુકૃતથી भजेनो-भेजवेनो ब्रह्मलोक = બ્રહ્મલોક (કે)

અર્થ

(ત) સુવર્ચસ આહુતય, एहि, एहि एष व पुण्य सुकृत ब्रह्मलोक, इति प्रियां वाचम् अभिवदन्य अर्चयन्त्य, (च), ॥ यजमान सूर्यस्य रश्मिभि वहन्ति ।

અર્થ

એ અતિ તેજસ્વી આહુતિઓ, તે યજ્ઞમાનને, “ આવે આવે, સુકૃતથી ભજેલો તમારો પુણ્ય બ્રહ્મલોક આ છે ”— એવી પ્રિય વાણી બોલી તેનો સત્કાર કરતી, સૂર્યના ઢિરણો વાટે તેને (તે લોકમાં) લઈ જાય છે [૬]

[જેઓ વિધિસર યજ્ઞમાન નથી તેમની ક્ષતિ અગતિ થાય છે તે ૧-૨-૩ મંત્રમાં કહ્યું જે વિધિસર અને યથાકાને યજ્ઞમ્ને કરી છવન ગુજારે છે, તેઓ કેની સદ્ગતિ પામે છે, એ ત્યાગ પડીના ત્રણ મંત્રમાં કહ્યું આ બ્રહ્માડમાં જુગ જુગ અનેક લોકો છે અને મરણ બાદ ત્યા મનુષ્યો જાય છે, એની પ્રાચીન રૂપના અને તેની ભૌગોલિક પરિભ્રામણની ઝઝઝા ન પડીએ તો કહી શકાય કે સગયારી અને સત્કર્મી કે પુણ્ય છવન ગુજારનારો માણસ સારુ ક્ષતિ મેળવે છે, અને એથી જનમે માણસ જનમ પામે છે અને બરોબર અમરપૂર્વક યજ્ઞકર્મ કરનારો પુરુષ, તે કર્મો ત્રણ, એટલું પામી શકે

છે કે, આ સચરાચર સૃષ્ટિપી જે બ્રહ્મ* છે, તે એક તત્ત્વથી બધાયેલું છે, અને તે તત્ત્વ યજ્ઞભાવના કે યજ્ઞકર્મ છે. આથી તે પુરુષ સદગતિએ અને મન પૂર્વક સુકૃત કરે છે

આ યજ્ઞકર્મોની કલ્પના કાળે કાળે જેવી જરૂર જણાતી ગઈ તે તે પ્રમાણે (તેના બાહ્ય રૂપમાં) ફરી છે વેદના આહ્યયુગમાં કાઠ અને બલિથી યજ્ઞ કરવાનું હતું, પુરાણ ઇતિહાસ અને સ્મૃતિ કાળમાં નિત્ય જીવનના પચ મહાયજ્ઞો અને લોકોપયોગી દાનદ્યાધર્મી કાર્યો ઉપર ભાર મુકવા લાગ્યો, અને એની ખટપટમાં રહેવાથી સદગતિ મળે એવી ભાવના બધાઈ [આ કર્મો એટલે ‘છટ્ટાપૂર્ત’ એમ હવે પછી, દૂકમાં, એક મત્રમાં આગળ કશિ કહે જ છે.] આજે એ જૂના યજ્ઞાચારો જીનનાણી રૂપે જોવા મળે છે. પરંતુ તે આપણને સમયાનુકૂળ લાગતા નથી, તેથી તેમાં રૂપાંતર કરીએ છીએ

અપરાધિદ્યાઓનું મેવન આને માટે જરૂરી છે. અને તે કરવું જોઈએ, એમ શરૂમાં જ મંત્ર કહે છે.]

૩

અપરા વિદ્યાની મર્યાદા

શીનકે વ્હી પ્રશ્ન કરી શકે છે, હે ભગવાન, એ વિદ્યાઓને સેવીને હું આવેલો છું મેં મૃકસ્થધર્મમાં અગ્નિહોત્ર ધર્મ પાળવા કાળજી રાખી છે યજ્ઞકર્મ જીનનમાં કર્તવ્યકર્મ છે એ હું સમજ્યો છું, ને તે પ્રમાણે મેં યથાશક્તિ યથામતિ આચરણુ કર્યું છે. તેને સારું મેં વિદ્યાનું પણ અનુશીલન કર્યું છે પણ તેથી મારી જિજ્ઞાસા મરી નથી, બલ્કે, અગ્નિમાં ઘી હોમે એમ તે વધી છે. અને એ વૃદ્ધિ જોઈ મને એમ લાગ્યું થયો છે કે, અરે! આ રીતે તો કદીય તેને તૃપ્ત કરી શકાશે ખરી? તેથી હું આપ પ્રભુ પામે આવ્યો છું. યજ્ઞ દ્વારા પમાતું ફળ

* પરમહત્ત્વથી જુદું સમજવા માટે આને કાર્યવદ્ધ પણ કહેવામાં આવે છે.

મને તૃપ્ત નથી કરી શકે એ જ કર્મ આચર્યા કરવાનું હોય તો તો મને આરો નથી દેખાતો એ આચરણ તો હું હવે યત્નસહજે કર્યા કરીશ પરંતુ મને વિદ્યાસાની શાંતિને માર્ગ જોઈએ એ એ આચરણથી નહિ મને એમ મને લાગે છે -

હે પ્રભુ આપે કશું કે, બે વિદ્યાઓ છે—પરા અને અપરા અપરા વિદ્યાઓનું રહસ્ય મને કાર્ધિક અગત્ય થાય છે કેમ કે અત્યાર બુધીના જીવનનો અનુભવ એમા કાર્ધિક ગમ પાડે છે બીજી જે પરા વિદ્યા આપ કહો છે તે કેમ કરતા મગવાની? શું આ કમોઈ કર્યા કરું એમ આપ કહો છે? એથી મને જાગૃત્તરે તે પરમજ્ઞાન મળી ગયું છે?

હવે શોનના આરા પ્રમતે સતોવાનું કામ છે અપરા વિદ્યાઓને અને યજ્ઞને જીવનમા સ્થાન છે, સમજૂપૂર્વક જીવનનો પૂરો અભ્યાસ થવો જોઈએ કેવળ કાર્ધ નહિ પણ તેનું સાગે પાગ જ્ઞાન પણ હેતુ જોઈએ તો આ જગતનો અનહાર પામી જાય છે પરાવિદ્યા આ જરૂરી કાર્યની અનહારના નથી માગતી બલકે યાદ રાખવું કે જે જોડો એમ કરે છે તેમની પૂરી દુઃખ થાય છે.

* ગીત ૬૨ કહે છે તેમ ‘સ્વેદ વમાસિત વાલ જન વલિનમાવન’

૧ ગદ્યાકરને ક્રિડની આપત્રી દગા આને મળતા જાય છે એમ જોઈ જગામે કરું છે —

આપણા શ્રેષ્ઠ આપત્ર અત્યાત્મ બાદ પાવનારેપનો ખાત્ર મૂકતા થયા અને પ્રતના સમાજજીવનની પ્રગતિ તરફ દુઃખ કરું અત્યાત્મ અને આત્મ જીવન યજ્ઞના આરા અભિમાત્રી આપત્રે ને જગતનામા પુરુષ દેવડો ને જા અને અત્રિત્રીય યજ્ઞ શકે તેનો નમૂનો આપે છે પશુ સનેથી એક પ્રજા તરીકેના જીવન પ્રયે દુઃખ કરવાથી કેવી તેની પત્ની થાય એનો નમૂનો ગાપો આપે છે માત્રા પાર્થિવ માનસિક અને સામાજિક શરીર વાટે પ્રગતિ છે તેના દેહ વગરના આત્મા રહે યજ્ઞ? દેવજ આ મા પાડવા વાળીને આ આપત્રે બૂબ આપણ પ્રાચીન જ્ઞાન આજ નદોડ પગના કાગમા ને કપડા કલા પ્રમાણે પ્રયયુ પત્રિમના રાજકીય અને વૈજનિક

સ સારમા મુખ્ય શાંતિનો લોકમાર્ગ આ નગર નહિ લાભી શકાય અને તે નગર, જીવનના પરમ પ્રશ્નના ઉકેલમા પણ આગળ નહિ વધી શકાય, એ પણ યાદ રાખવાનું છે પરંતુ ખાસ સમજવાનું એ છે કે, એ જ બસ નથી સાધકે સમારનું પોતાનું આ કાર્ય કરીને આગળ વધવાનું છે અને શોનક એ વિષે પૂછવા આવ્યો છે હવે પછી ઋષિ તેને એ કહે છે —

હે શોનક, અપરા વિદ્યા સત્ય છે એ ખરું પરંતુ તે મર્યાદા-સત્ય છે, પરમ સત્ય નથી પરમ સત્યની સરખામણીએ તે વિદ્યાએ જીવ્યો જીવે છે તે તેમનું કાર્ય કરી ચૂકે છે, પરંતુ સામે પાર તે ન જઈ શકે, એ તને જે લાગે છે એ બરોબર છે કારણ કે, તે નાવો એ દરિયામાં ટંકી ન શકે તે જગતની ભુક્તિ અપાવે, મુક્તિનો માર્ગ એથી આગળ ને ભૂંડો છે

હે શોનક, તારી મૂઝાણ સારી છે, તું અધિકારી છે. અપરા વિદ્યાઓનો તું પાર પામ્યો છે તેમની તાકાતનો વ્યાસ તને તારા યજ્ઞમય જીવનથી જડી ગયો છે એટલે તને સારી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા જાગી છે પરાવિદ્યાનો પ્રારભ અહીંથી થય છે, કેમ કે આ જગતનું જાણુ જાણુનાથી તેનું મૂળ જે છે તે નથી જણાતું જેમ આગગાડીમાં બેઠેનો ઉતાર તેનાથી નિરપેક્ષ ગતિ ન કરી શકે, તેરી આ વાત છે અને માનવહૃદયની મૂળ કાલા આ સત્યને — જગતથી નિરપેક્ષ જે છે અને તેના આદિરૂપ છે તેને — પામવાની છે જંઓ નિષ્ઠ પૂર્વક સુકૃતમય જીવન છવે છે, એટલે કે અપરા વિદ્યાનો તાગ પામે છે તેઓને,

સુવાગ માયે અથગમણુમા આનતા જે આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનની આ હરેખાયેથી બાજુ વિષે આપો જ્ઞાન બન્યા છીએ”

(“રોચ રીકલી” તા ૩૦ ૬-૪૬ માથી)

આપ નિ પ્રાચીન સમજ બેઠેને ભેગા નીને પોતાની ખાસ આ-આમિકતાને ખીવવાની હતી આ હપનિષદ તેનું પ્રમાણ છે તે સ્પષ્ટ કહે છે —

તાનિ આચરણ નિવન મ્લકરામા ।

‘સત્યની પન્નાવાળા હે મનુષ્યો, તમે જરૂર એ મોર્ચે રૂપ’

આપોઆપ માનન સાથે જડાયેલી આ જિજ્ઞાસા હૃદયમાં અપ્રત્યગ્રાપ્ય થાય છે બીજા લોકમાં તે માગીમાં મળેલી સોનાની કાચી ધાતુ પેડે સ્પષ્ટ શુદ્ધ રૂપે નથી હોતી પરંતુ આ કે તે રૂપે છતાં કોઈ ને કોઈ 'અમર આશા' રૂપે એ જ હોય છે હે સૌનકે આ અમર આશાનું શુદ્ધ કુદનરૂપ આ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કે આત્મજ્ઞાન છે, તે આપણે આગળ જોયું છે -

તપ અને શ્રદ્ધા ઇંદ્ર દ્વારા અમર આશાની કાચી માગીને તપવી તપની જે મનુષ્ય તેના કુદનરૂપ આ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા તાલી કાઢે છે, તેને મેં જ્યાં તે યજ્ઞર્મોથી તૃપ્તિ નથી થતી તારી પેડે જતી સંભૂતિએ, તે નિતાત સુખી નથી થઈ શકે તો કારણ કે

અઘ્વા હ્યેત અઘ્વા યજ્ઞરૂપા

અષ્ટાદશોક્તમધર યેષુ કર્મ ।

અતઃશ્ચેયો યેઽમિનદત્તિ મૃદા

જરામૃત્યુ તે પુનરેનાપિ યન્તિ ॥

॥ ૧-૨-૭ ॥

અર્થઃ*

અઘ્વા = નાવો હોડીઓ હિ = ખરેખર એવે = આ મધી અઘ્વા = અઘ્વ (છે) યજ્ઞરૂપા = યજ્ઞોદ્ધી અષ્ટાદશ-ઉક્ત = 'અષ્ટાદશ મહેનાઈ' (કે અ' ૨ શાસ્ત્રોમાં થઈને કહેતું) અવર = બેનરતુ કે બીજી (એતુ) યેષુ = જેમાં કર્મ = કર્મ (કરનાનું હોય છે) અતઃ = એ (યજ્ઞકર્મ) એવ = એવરકર (છે એમ) ય = જે અમિનદત્તિ = રખાણે છે મૃદા = મૃદ લોકો જરામૃત્યુ = જરા અને મૃત્યુને તે = તેઓ પુન એવ અપિ = ફરીથી પણ યન્તિ = પામે છે

* અહીં મહાસૂત્રના શાસ્ત્રા મેં સૂત્ર થા કરના જેવા છે

મધનો મહાજિજ્ઞાસા । નમોઽસ્ય વન ॥

મર માનો બૃહદારણ્યક ૨ ૪ ૫ (જુઓ પાન ૧૫)

અન્યથા

યતુ અષ્ટાદશ-ઉત્તમ્ અવર કમ (ત) હિ એતે યજ્ઞરૂપા પ્લવા અદ્દા
(સન્તિ) (તથાપિ) ચે મૂઢા એતદ્ ગ્રેય (હતિ) અભિનન્દન્તિ, તે પુન
એવ અપિ જરામૃત્યુ યન્તિ ॥

અર્થ

(અદાર) ‘અષ્ટાદશ’ કહેવાતુ અવર ડમ્ (ડરવાનુ)
જેમા રહેલુ છે, એવી યજ્ઞોડ્ધી એ નાવો ખરેખર અદ્દા
છે—(ડૂખી બાય એવી ડાણી છે) (છતા) જે મૂઢ લોકો,
એ ગ્રેયન્ડર છે એમ તેને (એ અવર કમને) વળાણે છે,
—(એમ્લે, તે જ કયાં કરવા અને તેમા જ પરમ સિદ્ધિ
છે, એમ માની વતે છે)—તેઓ (એ ડાણી નાવોથી
લવસાગર તરવાને બદલે) ફરી ફરી જરા અને મૃત્યુ પામે
છે (જન્મોજન્મ વારવાર ડૂખ્યા કરે છે)

અહીં 'પરાવિદ્યા' નું વિશેષણ પરાવરામ્ (૧-૨-૩) યાદ કરના જેવું છે. પરાવિદ્યા એવી છે કે જે અજ્ઞ અને પાશંદેહને પોતા માં મનાવે છે. લુપ્તો તે મનનો અર્થ અને શબ્દગ્રીપ

અ મનમાં જરામૃત્યુની પરપરા, એટલે કે પુનર્જન્મ અને તેમાંથી મુક્તિ એટલે મેક્ષ, એ વિચાર ગ્રન્થ થયો છે. પરાવિદ્યાથી આ સાધનાનું છે, તે વડે મૃત્યુ તરી જાય છે, અને અમૃતને પહોંચાય છે, એની કંપના આર્થ મરુતિમાં ધણે જૂનેથી છે યાદ કરો કે, દહનોડનું મુખ એ જે જીવનની ધનિ હોત, તો શૌનક પાસે એ તો સિદ્ધ હતું પણ, જીવનની દતિ એ નથી, એનો પાગ પામવાને માટે જીવનની જરૂર તથા અનુભવોની હપીકન નેડે જ તે મધાની પરિવર્તનશીલતા, આશાગમન અને મરણ દ્વારા અત દેખાય છે, તે મધી જરમી હપીકતો પણ વિચારમાં સાથે લેરી જોઈએ મુખ કે રાતિનો વિચાર જનારો કદી આમાંથી જટકી શકતો નથી એ હપીકતો કાર્ડ કાર્ડએ ખામુખા જિમી કરેથી નથી માનવ શુદ્ધિ અને હપને એ અનુભવ દાખો ગમી નથી શકતો આ વિચારને કરોપનિદ્રામાં બરોમર સ્પષ્ટ થયો છે, અને તેને સંપરાય શબ્દથી વ્યાખ્યા છે અહીં તે વસ્તુનું વિવરણ નથી કર્યું પરંતુ, આર્થ પ્રગતિની એક ૩૬ સમજ તરીકે ગણીને આનંદમાં આવ્યું છે અને એમ જ આજ સુધી પણ છે પ્રાકૃત નેદ, મેક્ષ = જનમમરણના ફેરામાંથી છુટકારો, એવો સદો સીધો અર્થ માને છે એની પાળા, આ ગૂઢ ગર્બીર જતા કદી ન જૂતી કે હવેખી શકાય એની આપગયદષ્ટિ રહેથી છે જીવનનો વિચાર મગણની ભૂમિદામાં, અને મરણની તૈયારી જીવનની ભૂમિકાથી કરની નેર્મએ તો જ જીવનનો જે કાયડો મરણ પડગથી દકાયો છે, તે બકથી શકે ઝકનિ હહે છે, અજર કર્મ નડે આ પડદો વૂટો નથી, બન્ડે પડે કાયમ આલ્યા કરે છે

પણ જગત સામાન્યપણે એમ નથી માનતું જગતના અજર કર્મેના ક્ષણ એના તો ઉપગથી મીઠા વાગે છે કે, તેના સ્વાદના માર્પા

* ૨૨૨ "અવિદ્યા મૃત્યુ નીત્યાં વિદ્યા અમૃતમશ્નુત" — ઈરાગ ૮

અનવય

યંતુ અષ્ટાદશ-ઉક્તમ્ અવર કર્મ (તે) હિ એતે યજ્ઞસ્તુ પ્લવા, અદ્દા (સન્તિ) (તયાપિ) યે સૂઢા એતદ્ એય (હિતિ) અભિનન્દન્તિ, તે પુન એવ અપિ જરામૃત્યુ યન્તિ ॥

અર્થ

(અદાર) 'અષ્ટાદશ' કહેવાતુ અવર કર્મ (કરવાતુ) નિમા રહેલુ છે, એવી યજ્ઞોક્તિ એ નાવો ખરેખર અદ્દા છે—(ફૂળી લાય એવી કાણી છે.) (છતા) જે મૂઢ લોકો, એ શ્રેયઃકર છે એમ તેને (એ અવર કર્મને) વખાણે છે, —(એટલે, તે જ કયાં કરવાં અને તેમા જ પરમ સિદ્ધિ છે, એમ માની વર્તે છે)—તેઓ (એ કાણી નાવોથી ભવમાગર તરવાને બદલે) ફરી ફરી જરા અને મૃત્યુ પામે છે. (જન્મોજન્મ વારવાર ફૂળ્યા કરે છે.)

['અષ્ટાદશ'—યજ્ઞકર્મની ફિતસૂત્રી પ્રમાણે કર્મમાત્રના વાચક રામ્દ તેની સૂચકતા એ પરથી છે કે, યજ્ઞ કરનામા ૧૮ જણુ ભોધિએ ૧૬ સ્તિએ અને યજ્ઞમાન ૬પતી અથવા મુખ્ય યજ્ઞો ૧૮ ગણે છે તે પૃથ્વી હોય પરતુ અપરા વિદ્યાના નિરપના વાચક તરીકે જોતા, યજ્ઞ વેદોના ધર્મશાસ્ત્ર સદિના, અને સૂક્ત એમ કુલ (૪૫૩) ૧૨ + ૬ વેદાગ = ૧૮ થય છે, અને તે અર્થે કથા છે, એમ માનતુ મરણ છે તો 'અષ્ટાદશોક્તમ્' = અપરા વિદ્યાના આ અદ્દા અ ગોમા કહેલુ (અવર કર્મ), એવો અર્થ પણ કરી શકાય

'અવર કર્મ'—ગીતામા પણ આ પ્રયોગ મળે છે અવર = નિવરતુ, નીચતુ (૨) ભુદુ, બી-દુ, કાવતુ—એવો અર્થ થય છે એથી ચડિયાતુ કે પહેલુ તે જ એટલે કે, કર્મના અર્થે જે પ્રનામ નામ્યા છે—એક અવર, અને બીજો તે ઉપરથી કૃપાતે 'પર'

અહીં 'પરાવિદ્યા' નું વિશેષણ પરાવ્રામ્ (૧-૧-૨) યાદ કરવા જેવું છે. પરાવિદ્યા એવી છે કે જે અવર અને પર જોડેને પોતામાં સમાવે છે. જુઓ તે મંત્રનો અર્થ અને શબ્દરીપ.

આ મંત્રમાં જરામૃત્યુની પરપરા, એટલે કે પુનર્જન્મ અને તેમાંથી મુક્તિ એટલે મોક્ષ, એ વિચાર રજૂ થયો છે. પરાવિદ્યાથી આ સાધવાનું છે; તે વડે મૃત્યુ તરી જવાય છે, અને અમૃતને પહોંચાય છે, એવી કલ્પના આર્ય સંસ્કૃતિમાં ઘણે જૂનેથી છે યાદ કરો કે, દહલોકનું સુખ એ જો જીવનની હતિ હોત, તો શૌનક પાસે એ તો સિદ્ધ હતું. પણ, જીવનની હતિ એ નથી; એનો પાર પામવાને માટે જીવનની જરૂર તથા અનુભવોની હકીકત જોડે જ તે બધાની પરિવર્તનશીલતા, આવાગમન, અને મરણ દ્વારા અત દેખાય છે; તે બધી કારખી હકીકતો પણ વિચારમાં સાથે લેવી જોઈએ. સુખ કે શાંતિનો વિચાર કરનારે કદી આમાંથી છટકી શકતો નથી. એ હકીકતો કાંઈ કાંઈએ ખામુખા ઊભી કરેલી નથી માનવ બુદ્ધિ અને હૃદયને એ અનુભવ દાખ્યો ટળી નથી શકતો. આ વિચારને કલોપનિપદમાં બરોબર સ્પષ્ટ કર્યો છે, અને તેને સંપ્રસાય શબ્દથી કહ્યો છે. અહીં તે વસ્તુનું વિવરણ નથી કર્યું. પરંતુ, આર્ય પ્રગતી એક રહ સમજ તરીકે ગણીને ચાલવામાં આવ્યું છે અને એમ જ આજ સુધી પણ છે. પ્રાકૃત લોક, મોક્ષ = જનમમરણના ફેરામાંથી છુટકારો, એવો સાદો સીધો અર્થ માને છે. એની પાછળ, આ ગૂઢ ગંભીર છતાં કદી ન જૂઠી કે ઉવેખી શકાય એવી સાંપ્રગયન્દ્રિ રહેલી છે જીવનનો વિચાર મરણની ભૂમિકામાં, અને મરણની તૈયારી જીવનની ભૂમિકાથી કરવી જોઈએ, તો જ જીવનનો જે કાપડો મરણ પાડણથી ઢંકાયો છે, તે ઊકડી શકે. ત્રસિ કહે છે, અવર કર્મ વડે આ પાડો તૂટતો નથી, બદલે પાડો કાયમ ચાલ્યા કરે છે.

પણ, જગત સામાન્યપણે એમ નથી માનતું જગનનાં અવર કર્મોનાં ફળ એવાં તો ઉપરથી મીઠા લાગે છે કે, તેના સ્વાદના માર્યા

* સરગ "અવિચર મૃત્યુ તીર્થાં વિચર્યા અમૃતમશ્નુતે" — ઈશો ૮

લોક સંસારના ફેરા ખાયા જ કરે છે. એટલું જ નહિ, એ જ ખરોખર છે, એમ કહેનારી દિવસફીઓ ટીપનારા લણેલા લોકો પણ પાક્યા જ કરે છે આથી તો પેલો મૂઢ સ્વાદ શ્રેય છે એમ બુદ્ધિમાં પણ ઊતરે છે આવો બુદ્ધિબોદ સનાતન ચાલ્યા કરે છે જોરદાર વાણી વડે ઋષિ શૌનકને એ વસ્તુથી પણ ચેતવે છે.]

ઋષિ કહે છે, હે શૌનક,

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ

સ્થયં ધીરાઃ પંડિતંમન્યમાનાઃ ।

જહન્યમાના. પરિયન્તિ મૂઢા

અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥૧

॥ ૧-૨-૮ ॥

અવિદ્યાયાં મહુધા વર્તમાના

થયં કૃતાર્થાં હત્યભિમન્યન્તિ માલાઃ ।

યત્ કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્

તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચ્યવન્તે ॥

॥ ૧-૨-૯ ॥

દૃષ્ટાપૂર્તે મન્યમાના ચરિષ્ઠં

નાન્વચ્છેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ ।

નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેઽનુભૂત્વા

દ્વમં લોકં હીનતરં વા વિજ્ઞન્તિ ॥૨

॥ ૧-૨-૧૦ ॥

* આ ૫ શ્લોક ૬૬૦ ૧-૨-૫માં માત્ર એક રાખેલા ફેર સાથે (જહન્યમાના. ને બન્ધે જહન્યમાનાઃ) મળે છે.

+ સરખાવો ઊદો ૫-૧૦-૩ :—

અથ યે દ્વમે ગ્રામ દૃષ્ટાપૂર્તે દત્તમિત્યુગમને.

તન્મિન્ યાવત્ સ્વત્તમુષ્કિત્તાઽગ્નિર્મવાધ્વાન પુનર્નિવર્તન્તે ।

પ્રશ્નોપ ૧-૬ :—

તથા વૈ તદિદ્રષ્ટાપૂર્વ કૃતમિત્યુગમને. . . ને જ્વ પુનરાવર્તન્તે ।

પદાર્થ

અવિદ્યાયાં = અવિદ્યામા (અજ્ઞાનમા) અન્તરે = વચ્ચેનાચ્ચ વર્તમાના
 = રહેતા (રહેનાગ) સ્વયં = પોતે — પોતાની મેજે (પોતાને) ધીરા =
 શુદ્ધિમાન, સમજી પડિત મયમાના = (અને) પડિત માનતા જહ્ન્યમાના =
 હણુના, (એવા તે લેકા) પરિચિન્તિ = ભમ્યા કરે છે મૂઢા = (તે)
 મૂઢો — મૂર્ખાઓ અન્વેન = આધગા વડે એવ = જ નીચમાના = દોરાતા
 યયા = જોવા અન્ધા = આધગા

અવિદ્યાયાં = અવિદ્યામા (અજ્ઞાનમા) વહુવા = અનેક ગીતે
 ચર્ચમાના = રહેનારા, વય = અમે વૃત્તાયાં = કૃતાર્થ (થયા છીએ) હનિ =
 એમ, એ પ્રમાણે અભિમન્યન્તિ = અભિમાન ધરે છે યત્ = જેથી કરીને,
 (તેમ જ વગી) કર્મિણ = (એ) કર્માધ લેખ ન પ્રવેદયન્તિ = સમજતા
 નથી રાગાત્ = ગગના માર્યા, તેન = તેથી કરીને આતુરા = દુ ખી થના
 ક્ષીણલોકા = (પુણ્યને લઈને મળેના) જેમના પુણ્ય ભોક્ષ ક્ષીણ થના
 છે (તેના મનીને, અર્થાત્ તેમનો પુણ્યભોગનો વાચ ભોગનાઈ રહેતા)
 વ્યવતે = (તેઓ ત્યાથી) નીચે પડે છે

દષ્ટાપૂર્તે = દષ્ટાપૂર્તને (દષ્ટ = ધનનાગાદિક ડમ, અને પૂર્ત =
 દાનદયાના પરોપકારી કર્મો, એ બનેનો સમુદાય) તેને મન્યમાના
 = માનનારા વરિષ્ઠ = સર્વશ્રેષ્ઠ (એવું માનનાગ તેઓ) ન = નથી
 અન્યત્ = બીજી કાર્મ જેવ = શ્રેયઃકર (એવું) વેદયન્તે = સમજે
 છે પ્રમૂઢા = (તે) મૂઢ — મૂર્ખ લેકા નાકસ્ય = સર્ગના પુત્રે = તગ
 ઉપર (કે જે) સુકૃતે = પુણ્યકર્મથી મળેલુ લેખ છે (તેના ઉપર)
 અનુમૂલ્યા = (કર્મદળ) અનુભવીને (તે) હમ લોક = આ લોકમાં
 હનિતઃ વા = અથવા તેથી પછી હીન પોદમા વિશન્તિ = પ્રવેશ કરે છે

અન્યથા

(એવમ્ તે) અવિદ્યાયામ્ અન્તરે વર્તમાના, સ્વયં ધીરા પડિત-
 મન્યમાના । (પરંતુ) યયા અન્વેન એવ નીચમાના. અન્ધા (પરિચિન્તિ
 (તથા) જહ્ન્યમાના મૂઢા (તે) પરિચિન્તિ ॥

(અપિ ચ) વધુષા અવિદ્યાર્થ વર્નમાના (તે) વાલા, વય કૃતાર્થઃ
 इति अभिमन्यन्ति । यत् (ते) कर्मिण रागात् न प्रदेयन्ति, तेन आतुरा.
 क्षीणलोका च्यवन्ते ॥

(એવ) દષ્ટાપૂર્ત વરિષ્ઠ મન્યમાનાઃ (તે) પ્રમુદ્ધાઃ, ન અન્યન્ શ્રયઃ
 (इति) वेदयन्ते । (तेन तत्र एव रमन्ते) । सुकृते नाकस्य श्रेष्ठे अनुभूत्वा,
 (ते) इमं लोकं हीनतरं वा विजन्ति ॥

અર્થ

(આમ) અવિદ્યા, એટલે કે અજ્ઞાન યા અણુસમજમાં
 (તેઓ) વર્તે છે; (છતાં) અમે ધીર એટલે કે સમજુ અને
 જ્ઞાનવાન પંડિત છીએ, એમ પોતે પોતાની મેળે માને છે.
 (બાકી, ખરું જોતાં), આંધળા વડે જ દોરાતા આંધળાની
 પેઠે તે મૂઢ (મૂર્ખ) લોકો (રાગ-ચોકથી) હણાતા પીડાતા
 (આ સંસારમાં) લગ્યા કરે છે. (તેઓ શાંતિને પામતા
 નથી. — તેમનાં જરા-મરણ મટતાં નથી.) [૮]

અનેક રીતે અવિદ્યા કે અજ્ઞાનમાં વર્તતા તે નાદાન
 — બાલિશ લોકો, (તેમની બાલિશતામાં), અમે તો કૃતાર્થ
 થયા છીએ — (અમે જીવન સફળ કર્યું છે) — એમ
 અભિમાન ધરે છે ! (એવા) એ કર્મોંધ લોકો, તેમના રાગના
 માયા, (ખરી વાત) સમજતા નથી. તેથી કરીને દુઃખી
 થતા તેઓ, (આમ કયાં કરાતાં યજ્ઞરૂપી પોતાનાં પુણ્યને
 લઈને તેઓને મળેલા) પુણ્યલોકનો વાસ પૂરો થયે, ત્યાંથી
 નીચે પડે છે — (પાછા સંસારમાં આવે છે; તેમનો જનમ-
 મરણનો ફેરો ટળતો નથી.) [૯]

(આમ, આ એમનાં) ઇદ્યાપૂર્ત — એટલે કે યજ્ઞયાગાદિ
 તથા જ્ઞાનદયાનાં પરોપકારી કર્મો — એમને મર્વશ્રેષ્ઠ માનનારા

(તે) મૂઠ — મૂખ લોકો તેનાથી ચડિયાતુ કે શ્રેયસ્કર બીજી કશું નથી, એમ સમજે છે. (તેથી તેમા જ રત રહે છે, અને) એ પુણ્યકર્મોથી મળતા ઉત્તમોત્તમ લોક — સ્વર્ગના તળ ઉપર અનુભવીને, તેઓ (પાછા) આ મનુષ્યલોકમા કે તેથીય હીન લોકમા પ્રવેશ કરે છે — અવતરે છે [૧૦]

[આમ સખત અને સ્પષ્ટ શબ્દોમા સ્પષ્ટ અપરા વિદ્યાનું જે મોટામા મોટું ભયસ્થાન છે, તે રિધે જણાવે છે મર્મવેધી, જોમભરેના તાતા તીર જેવી આ ગણી સાહિત્યશક્તિનોયે નમૂનો છે એનો જ ભાન કહેના માટે ગીતાકારે જે એએક સ્લોક મૂક્યા છે તેમા પણ આ જ જોશ, આ જ તીક્ષ્ણ સચોટતા આવ્યા છે —

વાર્ત્તિમાં પુણિર્તાં ધાત્ર પ્રજ્ઞદન્ત્યવિપશ્ચિત ।

વેદવાદરતા પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ ઘાદિન ॥

કામાત્માન સ્વર્ગપરા જન્મકર્મપલ્પદામ્ ।

ત્રિયાવિશેષવદુલ્લામ્ ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ તયાપ્પદ્ધતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ સમાધૌ ન વિવીચને ॥

(અ. ૨-૪૨-૪)

“અપણુદ્ધિ જનો પાર્થ, કામ સ્વર્ગ પરાપણુ

વેદવાદ રિધે મગ્ન, આની જે ડર્મકાંક્ષની

જન્મ કર્મ ફોજો દેતી ભોગ ઐશ્વર્ય સાધતી

વાણીને ખીનની બોલે ‘આથી અન્ય કશું નથી’

ભોગ ઐશ્વર્યમા ચોટ્યા, હસાર્ધ બુદ્ધિ તે વડે —

તેમની બુદ્ધિની નિષ્ઠા દરે નહીં સમાધિમા ’ — ગીતાધ્વનિ

ગીતાકાર વિશેષમા એ સ્પષ્ટ કરે છે કે, તેઓ શા માટે શાંતિ નથી મેળવી શકતા તેનું કારણ એ છે કે, તેઓની મૂળ વાસના ભોગ અને

ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ — સ્વર્ગલોકમાં જતુ ને મહાજતુ, એ હોય છે તેઓ ખરેખર ગિરામુ હજી બન્યા નથી તેઓ કામાત્મા કે ‘કામજમી’ લોક છે, અને તેથી મીઠી મીઠી વાણી વડે વાતો કરે છે અને પોતાને તથા પોતાના જ જેવા બીજાને છેતરે છે આવા લોકોને ગીતાકાર વેદવાદરત કહે છે, જેને ઉપનિષદ અપરા વિદ્યાથી મૂઢ બનેલા કહે છે.

યજ્ઞની જ પરિભાષામાં ગીતાકાર પણ (૧-૨૦, ૨૧) આ ભાવ વ્યક્ત કરે છે, અને ત્યાં આ લોકને ત્રૈવિદ્યા કહ્યા * છે. —

ત્રૈવિદ્યા માં માંમપાઃ પૂતપાપા

યશ્શરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તૈ પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમ્

અશ્રન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥

તૈ ત મુક્ત્વા સ્વર્ગલોક વિશાલ

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ ।

एव प्रवीर्धमनुप्रपन्ना

गतागत कामकामा दम्भन्ते ॥

“પી ભોમ નિષ્પાપ થઈ ત્રિવેદી

યજ્ઞો વડે સ્વર્ગનિવાસ માગે;

ને ભોગવી પુણ્ય સુરેન્દ્ર લોક,

ત્યાં દેવતા વૈભવ દિવ્ય માણે.

તે ભોગવી સ્વર્ગ વિશાળ એતું,

પુણ્યો ખૂટ્યે મર્ત્ય વિશે પ્રવેશે,

મકામ તે વૈદિક કર્મભાગી,

આ રીત ફેર લવના ફરે છે.” — ગીતાપ્રનિ-૧, ૨૦-૧

* ઉપનિષદ વેદોને ‘ત્રૈવિદ્ય’ કહે છે ને ગીતા એમનું વર્ણન કરે છે — ‘ત્રૈપુણ્યવિવિદ્ય’ વેદો. (અ. ૩-૬૫) — વેદોનો વિષય પ્રકૃતિની અવગ્રહિતિનો વિચાર કરવાનો છે તેથી જ જઈ તેના પાંચ આદિત્યનું વિશેષ વિચાર કરવાનો નથી. કે જે માત્ર પરાવિદ્યાનું છે, એમ ઉપનિષદ કહે છે ।

નક્કી આ યજ્ઞકર્મો તો કરવાનાં છે; પણ પરમપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ તે 'અવર કર્મ' છે. તેનું, કારણ ગીતાકાર સ્પષ્ટ કરે છે — આ કર્મો કરનારાઓ 'કામકામી' બને છે; તેઓ કર્મની જ એક આરામી ફિલસૂફી ધરી કાઢે છે અને તેમાં જડ બની જઈ ગંદાઈ જાય છે — આગળ વધી શકના નથી. તેઓ આ 'ત્રયીધર્મ' માં જ મરી જાય છે.

દૃષ્ટાપૂર્ત — યજ્ઞકર્મનો સાર આ રાજમાં આવી જાય છે. ઉપનિષદકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે, એ પૂરતું નથી; છતાં તે કરવાનું તો છે જ. કોની જેમ ? ગીતાકાર અભ્યુત્તને એમ જ કહે છે :—

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં, કાર્યમેવ તત્ ॥

‘યજ્ઞદાન-તપો’ કરનાં કર્મો ન ત્યાજ્યાં ધટે અવશ્ય કરવાં.’

કારણ કે, તે કર્મો મનુષ્યને પાવન કરનારાં છે :

પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

તે વડે મનુષ્યજીવન પુણ્ય-પવિત્ર બને છે; અને તે વગર તો મુક્તિ નથી એટલું જ નહીં, સાચી ભુક્તિ પણ નથી. ઉપનિષદકારને ખાસ કહેવાનું છે તે એ કે, કેવળ ભોમ ઐશ્વર્યની વાસના ધરીને, માત્ર લોકૈષ્ણ્યાથી પ્રસાદિને અને તેમાં જ જીવનની દીનિ છે માનીને ચાલવાનું નથી. કેમ કે, સાશ્વત જીવનની નજરે, એમાં સતત મરણ છે; તરબોળાપાય એ નથી. તેથી જ યજ્ઞાદિ વડે પુણ્યભોક મળે છે છતાં તે લોકો આતુર — દુઃખી છે; એમની ભુક્તિમાં તૃપ્તિ કે આત્મસંતોષનું તત્ત્વ નથી હોતું. તેઓ એમ નથી કહી શકના, ‘નાનવાત્મમવાત્સવ્યમ્’

— એવું કંઈ નથી કે જે મને મળ્યું નથી ને તેથી મારે મેળવવાનું બાકી છે. જીવનનું પરમ સાક્ષ્ય આ છે. અને આપણે જોયું કે, શૌનક એ જ વસ્તુનો માર્ગ શરૂમાં પૂછે છે —

કસ્મિન્નુ મગ્નો વિજાતે સર્વમિદ વિજાત ભવતિ ?

હવે ઉપનિષદકાર તેના સીધા ઉત્તર પર આવે છે. તેની પૂર્વ-ભૂમિકારૂપે અપરા વિદ્યાઓનું મર્મગ્રાહી અનુરીક્ષન કરવું, એ કહીને હવે તે પરાવિદ્યામાં કેમ કરતાં પ્રયાણ થઈ શકે છે, તેનું વિવરણ કરે છે.]

પરાવિદ્યા-પરાયણ જીવન

શૌનક પૂછે છે — હે પ્રભુ જો યજ્ઞાદિ અનર કર્મો અદદ નાવો
 હોય તો શુ કરવું ? દદ નાન ત્યારે કઈ, કે જેમા બેભીને નરી શકાય ?
 ઋષિ તેનો જવાબ આપે છે હે શૌનક દષ્ટાપૂર્ત કર્મેનિ સ્થાન
 છે પણ તે કાઈ આપણુ પરમ પરાયણ નથી જ્ઞા તેને તેમ મમજનારા
 કામાત્મા કે કામકામી લોકોને માટે એ નાવો અદદ ધર્મગ્રહે ટે માટે
 એ નકામાત્મપણુ અથવા કામકામિતા જે છે, તે એ નાનમા કાણુ
 પાડનારી મુરગ અથવા કોસ છે એ યજ્ઞકર્મો વસ્તુતાએ નિર્દોષ છે,
 એમા કામાત્મ શુદ્ધિ કરની અને એ જ શ્રેય છે માનીને અભિમાનમા
 મૂદ મતી આધગા ધર્મ ચક્રચૂર ધર્મને વર્તવું એ મલ્હદો છે તેમ
 કરનારા પારવાર જન્મે મરે છે પગલુ,

તપ શ્રદ્ધે ચે હુવશસન્ત્યરણ્યે

શાન્તા વિદ્વાસો ભૈક્ષચર્યાં ચરન્ત* ।

સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજા પ્રયાન્તિ

યથામૃત સ પુરુષો દ્વત્યયાત્મા ॥ *

॥ ૧૨-૧૧ ॥

* સરખાવો: ઇતિ૦ ૫-૧૦-૧,૨ અથ વ હમ ગ્રામ શ્વ પૂર્વે દત્તમિત્યુપાન્ત
 અયેનમશ્વાન પુનર્નિવર્તને । એ ચમડરણ્ય શ્વદા તપ કુવુસાતે ન અર્ચિય
 મભિસમર્ચિ આદિત્વમ્ તપુરુષો અમાનવ ન પ્નાન્ પ્રજા ગનદાયેવ
 દેવયાન પથા इति ।

મરખાવો: વૃદ્ધા૦ ૬-૨-૨૫ એ ગામી અરણ્યે શ્વદા રત્યુપાન્તે તેડ્ચિરભિ
 સમવન્તિ આદિત્વમ્ તાન્ પુરુષો માનસ પ્ત્ય બ્રહ્મલોકાન્ગમયન્તિ ।
 ને તેડુ અપ્રકેકેપુ પથ પરાવતો વપન્તિ તર્ષા ન પુનરાવૃત્તિ ।

મરખાવો: પ્રશ્ન૦ ૧-૯ તરના બ્રહ્મચર્યેણ શ્વદયા વિષયાદ્માનમવિવ્ય
 આદિત્વમભિજય ને પ્નન્ વૈ પ્રાણાનામાવતનમેનદમૃતમ્ અમયમ્ પ્ત્ય પરાયણન્
 પ્નસ્માન્ પુનરાવતન્તે ।

પદાર્થ

તપ ધ્વે = તપ અને શ્રદ્ધાને યે = જેઓ હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે)
 ઉપવસન્તિ = સમીપ સખીને કે રહીને નસે છે અરણ્યે = અરણ્યમાં, વનમાં
 શાંતા = શાંત ચિત્તવાળા નિદ્વાંસ = નિદ્વાન કે સમજણા લોકો મૈશ્વર્યો ચરન્ત
 = ભિક્ષાવૃત્તિને આચરતા (આ ત્રણેનો યે - જેઓ સાથે સબધ છે અર્થાત્
 જે આના લોકો છે), સૂર્યદ્વારેણ = સૂર્યદ્વાર વડે તે = તેઓ વિરજા = રજ કે
 પાપરિકાગ મિનાના, શુદ્ધ (થઈને) (તત્ત્વ =) ત્યા પ્રયાન્તિ = પહોંચે છે,
 જન્ય છે યત્ત = જ્યાં અમૃત = અમર સ = તે પુરુષ = પુરુષ, આત્મા હિ
 (વાક્યપૂર્તિ માટે) અવ્યયાત્મા = અમર, અનિકારી

અ.વય

[પરતુ] યે હિ જ્ઞાન્તા, નિદ્વાંસ, મૈશ્વર્યો ચન્ત અરણ્યે તપ ધ્વે
 ઉપવસન્તિ, તે વિરજા * યત્ત સ અમૃત અવ્યયાત્મા હિ પુરુષ, (તત્ત્વ)
 સૂર્યદ્વારેણ પ્રયાન્તિ ।

અર્થ

(પરતુ) જે શાંત ચિત્તવાળા અને વિદ્વાન કે સમજણા
 લોકો, ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરતા અરણ્યમાં તપ-અને શ્રદ્ધા-
 પૂર્વક જીવન ગાળતા રહે છે, તેઓ કર્મ-રજથી રહિત,
 એટલે કે નિષ્પાપ ને નિર્મળ થઈ, એ અમર તથા અનિકારી
 એવો જે પુરુષ છે તેને, સૂર્યદ્વારથી, પહોંચે છે. [૧૧]

[છટ્ટાપૂર્તના કર્મોમાં રત લોકોને શાંતિ નથી, કેમ કે તેઓ સમજણા
 નથી તેઓની વક્ષ્યોરાશી મટતી નથી તેઓ પરાવિદ્યામાં પ્રવેશ જ
 પામ્યા નથી જે ત્રીધર્મની અપરા વિદ્યામાં જ સ્થાયી રહે અને
 રહેનામાં માને, તેનું જીવન થાય પણ શુ ?

એટલે, પરાવિદ્યામાં પ્રવેશ કરવાને માટે વિદ્વાન થવું જોઈએ —
 એ સમજવું જોઈએ કે, ત્રીધર્મનું જગત માનવ જીવનની આખર

* પાપત - વિરાગ (જુમ)

નથી એ સમજનારો પગી આપોઆપ ચિતથી શાત થના લાગે છે — તેનો અજ પો દળે છે — દગના લાગે છે પરિણામે તેની જીવનપદ્ધતિમા આપોઆપ ફરક પડે છે જીવનમા તપ અને શ્રદ્ધાને સ્થાન મળે છે, ભોગ અને અનિચારી નાસ્તિકતા રહેતી નથી ઐશ્વર્ય અને વૈદિયણામા તેને સાર્થકતા લાગતુ નથી, અને તે નમ્રતા ધરી એકાગ્રી અપરિચ્છી બને છે દૂકમા, પ્રવૃત્તિપરાયણતાના ગજસનો ત્યાગ કરી, તે નિદ્ધાન માણસ નિર્જાતિપરાયણતાની શાત સાસ્ત્રિકતા તરફ રળે છે

તે કરે છે શુ? ઉપનિસદ્ગર દૂકમા કહે છે કે, તે તપ અને શ્રદ્ધાનુ સેવન કરે છે અહીંયા તપ અને શ્રદ્ધાનો નિરાળ અર્થ છે એ બે વસ્તુઓ મનુષ્યના આતર જીવનની નિમૂતિઓ છે પરાનિદા આતર જીવનમા ઊડે ઊતરીને તપાસી જોના અને સમજનામાની જાતે જ મેગનનાની વસ્તુ છે તેને માટે સતત ન પરીક્ષણ ચિતન, અને મનન કરનાનુ હોય છે તે કામ ત્રયોનુ વાચન નથી, તેથીય પર છે તે સર્વનિદાની પ્રતિજ્ઞાને જોનાનુ કામ છે (અહીં જુઓ મત્ર ૧-૧-૧ સર્વનિદાપ્રતિજ્ઞામ્ વ્રહ્મવિદ્યામ્) બહારથી જોતા જેનુ ક્યાય સ્થાન કે અસ્તિત્વ નથી જણાતુ કેવળ તત્ત્વ દ્વારા જના ચારો નથી, ત્યા પછુ કામ કરનારી જે માનવચિત્તનિમૂતિ તે શ્રદ્ધા છે અને તે જે કહે તે મુજબ જનાનો જીવનમાર્ગ એ તપ છે તેથી જ, અતરના ઊગણમા ઊતરનાને માટે તપ અને શ્રદ્ધા કામ દે છે, અને પરાનિદાનો ઉપાગ્રક તપ અને શ્રદ્ધાનો અભ્યાસ કરે છે

તેની બાહ્ય જીવનપદ્ધતિ કેની હશે? તપિ કહે છે — અરણ્ય વાસ અને લિદ્ધાથી નિર્નાલ — દૂકમા સન્યાસાશ્રમ હિદુધર્મમા બહુ પૂર્વકાળથી સન્યાસનો મહિમા માન્યો છે એટલે સુધી કે, સન્યાસીનો વેગ ક્ષેવો એ જાણે પરાનિદા પરાયણતાનુ એક વક્ષણ મનાઈ ગયુ! સાધનાજીવનને માટે સન્યાસગ્રહણની એક સામાજિક રૂઢિ જાણે થઈ ગઈ! એટલે સુધી કે, શ્રમણ સમૂહના જુદા મહાવીર કાળમા એમ જ કાયદો જાણે બન્યો કે, સન્યાસી કે બાના બન્યા નગર મોક્ષ નથી

અને એવો જ આગ્રહ શંકરાચાર્યે પણ રાખ્યો અને પોતાનાં લખાણો તથા વિવેચનોમાં અતિ ભારપૂર્વક તે ઉતાર્યો પરાવિદ્યાની સાધના માટેના આ બાલ સાધન ઉપર આવો ભાર ફાલ, જડતા અને તામસ તરફ ખેંચી જાય, એ ઉગ્રાકું છે એટલે, એનો અર્થ સંન્યાસની ભિક્ષાવૃત્તિ અને અરણ્યવાસ ન કરતાં, તેનો ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ, એ વાત સાચી માયી છે કે, પરાવિદ્યાના પેટાળમાં જીતરના માગનારની જીવન-પદ્ધતિ જુદી થતી જોઈએ, તેમાં સંન્યાસીની નિવૃત્તિ કે નૈષ્કર્મ્ય-શુદ્ધિ હોવી જોઈએ પણ, તે ઉપરથી તેનો બહારનો વેશ બાંધાવતું એ જ હોવો જોઈએ, એમ ઋષિના ડહોવાનું તાત્પર્ય ન સમજી શકાય બાલ વેશ એ દેશ કાળ અને સમાજ પ્રમાણે ફરતી રહેનારી ચીજ છે. તેમાં સદાકાળને માટે એક જ જાતનો આગ્રહ રાખવો એ, ગુરુસ્થાન ખૂન કરી મરડાને આત્મા તરીકે પૂજના જેવું, જડ તામસીપણું ગણાય.

આથી જ ગીતાકાર જ્યાં ઉપનિષદોના આ મંતવ્યનું દોહન કરે છે ત્યાં તે સંન્યાસના બાલ લક્ષણ પર ભાર ન મુકતા તેના સૂક્ષ્મ રહસ્યને સ્પષ્ટ કરે છે અપરા વિદ્યાનાં કર્મો કરના સાધક જ્યારે તેની પાસે જાય, ત્યારે શ્રમ તેનો સાથી બને છે (ગીતા અં ૬-૪); એટલે તે 'વિવિત્તસેવી, લલ્પાગો, યત્નવાકાયમાનસ, નિત્ય ધ્યાનયોગવત્, ચૈરાગ્ય સમુપાશ્રિત' (અં ૧૮-૫૨, ૩) થઈ જાય બને છે, અને આમ થનાર વ્રજામૂયાય કલ્પને — અનભાવને પામના તરફ જાય છે ગીતાકારે આ પ્રમાણે ઉપનિષદના આ મંત્રને, પોતાની ઉમદા પદ્ધતિ વડે, સમજાવ્યો છે. તેમ જ અં ૧૩-૭ થી ૧૩ શ્લોકોમાં જ્યાં જ્ઞાનની બ્યાખ્યા ગીતાકાર આપે છે તે પણ જુઓ; તે કામકામીથી જુદો એવો જે મેક્ષકામી — અન્નજિજ્ઞાસુ, તે ઓ પુરુષાર્થ કરે, તેની રહેણીકરણી અને તેનો અભ્યાસ મનોવૃત્તિ વગેરે કેવા હોય, એ થતું સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપનિષદો જ્યાં સંન્યાસ કહે છે ત્યાં આ રીતે અર્થ સમજવો જોઈએ જે ધડીએ વૈરાગ્ય આવે તે જ ધડીએ સંન્યાસી થવું — યદહરેષ

વિરજેત્ તદ્દરેવ પ્રવ્રજેત્ — એનો અર્થ પણ એ જ છે કે, કામકામીપણું ગમે તે ક્ષણે છોડાય તો છોડવાનું છે; કેમ કે તેથી છદ્ધ તથા પર લોકમાં કયાંય બંધુ નથી થનાર સમાજમાં સૌએ બાવા બનીને ભગવાં પહેરવાનો એ આદેશ નથી એ તો બ્રહ્મદુ એમ કહે છે કે, સંસારી = કામકામી, કામાત્મા એવો અર્થ કરવો, એ બરોબર સમજ નથી; સાચો ભોગ કે તેનો સ્વાદ ત્યાગ અને વૈરાગ્યમાં છે. તેથી જ ઈશોપનિષદ કહે છે, તેન ત્યક્તેન મુક્તીયાઃ । ભોગની લહેજત લેવા ત્યાગની ભૂખ જોઈએ, નહિ તો ભોગનું અણર્જુ જીવનરસને ઝેર કરી દેશે

આવા પુરુષની ગતિ ક્ષીણલોક થઈ ફરી સંસારના ફેગમાં ફરવાની નથી પરંતુ તે માણસ, પરાવિદ્યાના વિયયત્ત્વ જે અવ્યય અમૃત પુરુષ કે આત્મા, તે જોના તરફ વળે છે. ગીનાની ભાષામાં, તે પ્રલમ્બયાય કલ્પને — એ માણસ પરાવિદ્યા પામવાને વ્ધે પળે છે.

ઉપનિષદની ભાષા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે, આવા અમૃત અવિકારી પુરુષનું કોઈક સ્થાન ગગનમાં છે અને ત્યાં માણસ જાય છે. અનેક પ્રકારના લોકની પેઠે જ આ અક્ષરધામ સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું ભૌગોલિક ભાષામાં વર્ણન છે, એટલું જ. જોકે, શાસ્ત્રોએ આ ભૂગોળ-પરિભાષાને ખૂબ લંબાવીને શૌકિક ખ્યાલ તો એવો જ કરી મૂક્યો છે કે, દુનિયાના દેશો પેઠે આ વિરાટ સૃષ્ટિમાં આવા જુદા જુદા લોકો હશે. પરંતુ, આત્માનો તો કોઈ એવો લોક પણ નથી. સત્યરાયર આપું વિરાટ એનું ધામ છે શાત બનેલો વિદ્વાન સાધક એને જોના સમજવા લાયક બને છે.

આનો માર્ગ સૂર્યદારેણ કલ્લો છે. સૂર્યનો લોક પણ મનાય છે, અને કહેવામાં આવે છે કે, મરણ બાદ જ્ઞાની તે લોકમાં થઈને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. આને રૂપકની ભાષા જ માનવી જોઈએ તે એટલું જ બતાવે છે કે, શાંત સંન્યાસપરાયણ સાધક શ્રદ્ધાપૂર્વક તપ મૂર્યના તાપમાં અને પ્રકાશમાં રહે છે ધ્યાન, ચિંતન મનન અને તપોમય

સન્યાસજીવનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશમા તે આગળ નધે છે, પરિણામે તે પુરુષ અત્મતત્ત્વને પામના લાભક બને છે ૫]

આમ કામકામી કે કામાત્માઓથી જુદા એના જ્ઞાન નિદાન સાવકાની જુગી ભાત પડે છે તે જણાવ્યું એ રીતે પરાવિદ્યા માટેનું શમ સાધન બનાવ્યું અને તે સધનની બુધિમારૂપી જીવન સન્યાસ કે નિવૃત્તિ પરાયણ હોય એમ જ્યુ તે પછી તેણે ‘સૂર્યદ્વાર થી પ્રાણ પ્રવાહ રહે છે હવે પગીના મનમા આ જ્ઞાનસૂર્યની ઉપાસના કેમ કરવી, તે કહે છે તેને માટે પરપરીણ રીત ગુરુશરણ છે તે કહે છે

ગુરુશરણ કે પ્રપત્તિ

રૂપિ જડે છે હે શૌનક તે જ્ઞાત નિદાન પુરુષનું નામ બ્રાહ્મણ —
બ્રહ્મપરાયણ — છે

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો

નિવેદમાયાનાસ્યકૃત કૃતેન ।

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્

સમિત્પાણિ ધોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

પદાર્થ

પરીક્ષ્ય = બારીકાઈ થી તપાસી કાઢીને (તેમને) તાગ બેઈ મઢીને
લોકાન્ = (બધા-ચોટ) લાખને આખી સૃષ્ટિને કર્મચિતાન્ = કર્મો વડે
રચાના (તે કને સાથે મળે છે) બ્રાહ્મણ = બ્રાહ્મણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ પુરુષ
નિવેદમ્ = નિવેદને વૈરાગ્યને આયાત = પામે પદોત્તરે (જેમ કે -)
ન અસ્તિ = થતો નથી મળતો નથી અકૃત = કરાથી મગધેનો નહીં
એવો અજન્મા પુરુષ કે આત્મા અથવા બ્રહ્મનો કે કૃતેન = માર્ગ પણ
કર્પાથી કર્મ વડે તદ્વિજ્ઞાનાર્થં = તેના જ્ઞાન માટે તેને જાણવાને સારુ
સ = તે બ્રાહ્મણ ગુરુમ્ એવ = ગુરુ પાસે જ અભિગચ્છેત્ = જાવ પહોંચે

૭ પ્રશ્નોપનિષદમા આ સ્થળે સંબોધા જણાવ્યું છે —

તપમા જ્ઞાનચર્યેણ શ્રદ્ધવા વિગ્યા આમ નમન્તિ ચ આત્મિયમભિનયન્ત ।

તદ્ અમૃતમ્ અમયમ્ પ્વત્ પગાયમ્ પ્વત્સાન પુનરાવર્તન્તે ।

(શરભે જન-જરો) સમિત્પાણિ = હાથમાં સમિધનાળો - શિષ્યભાન
વાળો (મનીને) આનિયમ્ = શ્રુતિ-શાસ્ત્રાદિ જાણનાર વેદજ્ઞ (ગુરુ ગુ
વિશેષણ) બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ = અભિનિષ્ઠ અભિનિષ્ઠ (એના ગુરુ પાસે)

અનન્ય

બ્રાહ્મણ કર્મચિત્તાન્ લોકાન્ પરિવ્ય, નિર્વદમ્ આયાત્ (યત્) કૃતેન
અદૃત ન અસ્તિ । તદ્ વિજ્ઞાનાયમ્ સ સમિત્પાણિ જ્ઞાનય બ્રહ્મનિષ્ઠમ્
ગુરુમ્ એવ અભિગચ્છેત્ ॥

અર્થ

(હે શૈનક, શાત અને વિદ્વાન એવો તે) બ્રાહ્મણ,
કર્મો વડે રચાયેલા આ બધા લોકોને બારીકાઈથી તપાસી
ઠાઠીને, એવા નિર્વેદને પામશે કે, કર્શુચ કરવાથી તે અદૃત
એવું બ્રહ્મતત્ત્વ નહિ સાપડે. તેને જાણવાને માટે, તે બ્રાહ્મણ
સમિત્પાણિ બની, વેદજ્ઞ અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુ પાસે જ
જશે [૧૨]

[બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા અહીં ધ્યાનપાત્ર છે આ દુનિયા કર્મનું
જાળુ છે, કર્મ દ્વારા કર્મ મરણ ચાલ્યા કરે છે જેનું પરિણામ આ
લોકો છે એનારી એને મતો નથી કેમ કે તે એમ પામી ગયો છે કે,
કશય મરનાથી તો તેના પરિણામરૂપ કાર્ય નીજપણે, અને તે કાર્ય
પોતે કારણરૂપ મનીને પાછું નવું કર્મ નિપજાવે એથી કરીને,
એમાંથી કાર્ સતે ની આશા ન રાખી શકાય

આટલું જાન તો મર્યાદા છે તેનામાત્રથી મનુષ્ય બ્રાહ્મણ નથી
થતો હિપગ્ના નમરાત્મક કે અમાનસાયક જ્ઞાનથી આગળ નથી જતારે
મનુષ્ય એની ત્રદા ગમે કે, આ બધા કર્મચિત્ત લોકની પાસે અને
એની પ્રતિદર્શને કારણે છે, અને તેને પામનાથી સતે ન મળવે છે, —
આમ થાય ત્યારે તે મનુષ્ય બ્રાહ્મણ થાય છે તેથી તેની વ્યાખ્યામાં
એ વાત કરી છે (૧) કર્મચિત્ત જેનું પરીણામ એની પાસે છે
એટલે કે, અપગ વિદ્યાઓની મર્યાદા તે પામ્યો છે, (૨) એ લોકના
બાગરૂપ જે કર્મ, તે વડે કર્મથી પર એનું જે અદૃત તત્ત્વ, તે ન જ

પામી શકાય; કેમ કે (૧) પરીક્ષણમાંથી તે પામ્યો છે કે કર્મની સાંકળ સતત અટૂટ છે; જે અહીં એવું કહેવાનું આદિ-કારણ પણ કાંઈક કરવાથી તેના કાર્યરૂપે મળતું હોય, તો તે અહીં એક પરિણામ જ હશે; તેમાંથી પણ કાર્યો જ આપ્યા કરવાનાં. તેથી (૨) અહીંથી એટલું જાણ્યું છે — પેલા પરીક્ષણના ફળરૂપે — કે, કૃતેન અમૃતઃ નાસ્તિ । * પરાવિદ્યા પામવાને માટે કોઈ કર્મ કરવાનું તો ન હોય. આથી કરીને (૩) તે નિર્વેદને પામે છે. જગતને વિષે તેને સમજપૂર્વક વૈરાગ્ય જન્મે છે.

ત્યારે પછી એક જ કાર્ય કરવાનું બાકી રહે છે — જે અહીંમાં નિષ્ઠ છે, શાસ્ત્રોનો સાર પામ્યો છે, એવા પુરુષનું શરણ લેવું જોઈએ. આવું ગુરુશરણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સર્વત્ર માન્ય રખાયું છે. તપ અને શ્રદ્ધા-પરાયણ સાદુ અરણ્ય-જીવન ગયા મંત્રમાં કહ્યું; તેને જ ખીજી રીતે વિશદ કરીને આગળ કહ્યું કે, અહીંની જેને પરણા હોય તે માણસ ગુરુ પાસે પહોંચે શાસ્ત્રો આથી વધુ કહેતાં નથી. ગુરુશરણ એક મોટો અધ્યાત્મ-જીવન-પ્રવેશનો વિધિ છે. તેથી જ, તે દરેક ધર્મની દીક્ષાનો એક ઉપચાર કે જીવન-સંસ્કાર બન્યો છે : ભાષામાં ‘નગરું’ [નગરુ] હોવું એક ભારે ભાજન ને ગાળ થઈ પડી છે ખિસ્તીની જલદીક્ષા ધર્મ-ગુરુનું શરણ છે; કલમો પઢી મુન્નન કરાવવી એ દક્ષિણમની દીક્ષા ને પેગંબરનું શરણ છે; વૈષ્ણવોનો ગુરુશરણવિધિ ‘અહમંબધ’ જ કહેવાય છે.

ગુરુ ન મળે તો ! પણ એવું બની જ ન શકે. શરણ લેવું એમાં જ ગુરુની ભાવના થઈ જાય છે, અને એ ભાવના ગુરુને સર્જે છે. એ દ્વારા શોધનારને છેવટે અંતર્ધામી ગુરુ તો મળી જ રહેલો છે. કેમ કે, યોગમૂળ કહે છે એમ, અંતર્ધામી ધર્મિય ગુરુઓનો ગુરુ છે અને તેના પ્રણિધાનથી કામ સરે છે.]

એમ શરણરૂપ ગુરુ કાંઈ કરે છે કે કહે છે કે કરાવે છે, તેથી શિષ્યને પરાવિદ્યા મળી જાય છે ? આ સવાલ બેઠો એવો છે. કરવું કરાવવું કે કહેવું એ પણ એક કૃત કે કાર્ય છે; એટલે તે વડે તો કેમ જ પરમ

* સદ્બ્રાવેશ ગીતા — સર્વ કર્માર્થિભ્યઃ વર્થે જગતે પલિમાવ્યતે ॥ (અ= ૪-૩૩)

મગી જઈ શકે ? નાસ્ત્યકૃત કૃતન ॥ આ પ્રતિ થી એ ગૂ રહ્ય છે ત્યા આગળ અધ્યાત્મની પરમ ગૂ નિધા રહ થાય છે એનું વિવરણ આપી ન શકાય એ વસ્તુ તો જ્ઞાને જ્ઞેના જ્ઞાણની છે તેથી સ્મિ આટલું જ્ઞાન કરીને આ અડન ઉપસારમાટ્ટ જી દર્શિને હી દે છે -

૫

ઉપરના હાર

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપમનાય સમ્યક્
પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

યેનાશ્વર પુરુષ વદ સત્ય

પ્રોવાચ તા તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

પદ્યાર્થ

તસ્મૈ = (શિષ્ય જ્ઞાનીને આવેના) તે (બ્રાહ્મણ)ને સ વિદ્વાન્
= તે વિદ્વાન - જ્ઞાની (શુરુ) ઉપમનાય = આવેના (તે બ્રાહ્મણ)ને
સમ્યક્ = સરોસર ચે અનાપૂર્વક (ઉપરના મ નમા કલા એના શુણ્ણ અને
લાયકાત સાથે શરણે આવેના) પ્રશાન્તચિત્તાય = શાન્તચિત્તવાળા
(તે બ્રાહ્મણ)ને શમાન્વિતાય = શમસધનવાળા (તે બ્રાહ્મણ)ને
યેન = જેને નક્ષિતે જે નડે અગર = અહા અન્ય અરિનાશી
(પુરુષને સાથે સમધ છે) પુરુષ = પુરુષને આત્માને વદ = જાણે છે
સત્ય = સત્ય (પુરુષને સાથે સમધ છે) પ્રવાચ = મહે છે ઉપદેશ છે
(શુરુ) તાં = તે (બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સમધ છે) તત્ત્વત = તત્ત્વત ,
પદ્યાર્થ રીતે બ્રહ્મવિદ્યામ્ = બ્રહ્મવિદ્યા (મહે છે)

અનવય

(એવ) સમ્યક્ ઉપમનાય શમાન્વિતાય પ્રશાન્તચિત્તાય તસ્મૈ ॥
વિદ્વાન્ તત્ત્વત તાં બ્રહ્મવિદ્યામ્ પ્રવાચ, યન અશ્વર કલ્ય પુરુષ વેદ ।

અર્થ

(એમ) યોગ્યતાપૂર્વક શુરુ પામે આવેલા અને શમ-
સાધનવાળા હોવાથી શાન્ત ચિત્તવાળા તે બ્રાહ્મણને, તે

વિદ્વાન બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુ તત્ત્વતઃ તે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે, જેને લઈને પછી સત્ય એવા અક્ષર પુરુષ કે પરમાત્માનું જ્ઞાન તે બ્રાહ્મણને થાય છે. [૧૩]

[શૌનક આમ જ અગિરા ઋષિ પાસે આવ્યો છે, અને પ્રશ્ન પૂછે છે. તેના જવાબમાં આ અધ્યાય તેને કહ્યો છે. તેમાં ખરું જોનાં ઋષિ શૌનક જેના આચાર્ય શિષ્યની મનોદશા પૃથક્ કરી બતાવે છે, અને જે જ્ઞાનનો તે ગિરિસાસુ છે તેના વિસ્તારને પણ દૂરકર્મા વર્ણવીને જણાવે છે કે, શિષ્ય શું ચાહે છે. એટલે કે, ઋષિ શૌનક આગળ એના જ જીવન અનુભવને આરસીમાં દેખાડે છે, કે જેથી એને આ વિશ્વનો વ્યવહાર તેની પરમ ભૂમિકામાં સમજાય. અને આવી સમજ મેળવનારો જ મૂળ પ્રશ્ન શૌનકે કર્યો છે — કસ્મિન્નુ વિજાતે સર્વમિદ વિજાત મયતિ? ઋષિ એને સ્પષ્ટ કરીને કહે છે કે, આ બધું કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, એનું મૂળ આદિ-કારણ શું છે — (ખંડ ૧). અને પછી આગળ વધે છે ને જણાવે છે કે, લોકમાં જન્મ્યા એટલે કર્મ યજ્ઞભાવનાથી કરવાનાં જ છે, પરંતુ તે કાસાત્મા બનીને નહિ, પણ શાન્ત, નિષ્કામ ઉપરતિયુક્ત બનીને. તેના પુરુષને જ્ઞાનસૂચક દેખાય છે અને તેના પ્રકાશમાં તે આગળ વધે છે. તેને જણાય છે કે, કર્મ કે કાર્યના પરિણામરૂપી આ બધા વડે અકૃત એવું તેનું મૂળ જણાઈ શકે નહીં. તેથી પણ તે સહેજે કર્મોમાં રાગ રાખી શકતો નથી, તેમાં તેને કશો અર્થ નથી દેખાતો. આવી દશામાં આવેલો પુરુષ ગુરુમંત્ર લેવાને લાયક અને છે; એટલે તે ગુરુ પાસે જાય. ગુરુ તેને તે આદિકારણની વાત કહે છે, તેથી, જેમ એકબાતર ઇંધી તૈયાર બૂમિમાં બીજ એની મેળે બીગે છે તેમ, શિષ્યને એ વાત સમજાઈ જાય છે.]

આ પ્રમાણે, ગુરુશિષ્યના એક સત્રમાં ઋષિએ જે બયાન કર્યું તેનો પહેલો અધ્યાય પૂરો થાય છે. ફરી પાછું સત્ર શરૂ થાય છે, તેમાં એ જ પરમ સિયનું આગળ વિવેચન ચાલે છે, તેનો બીજો અધ્યાય — બીજું મુકક હવે જોઈએ.

ખીજી મુડક, ખંડ ૧

સપિ કહે છે, હે શૌનક વેદોક્તા કર્મો સત્ય છે ને તેમને આચરના જોઈએ એ એક રીત મે અગાઉ તને કહી હતી તેના પાન પામીને, સમિતપાણિ થઈ, તુ મારી પાસે આ-ચો છે, છતાં તારે એ વસ્તુ માદ રાખનાની છે, માટે મે તને કહી કે ડર્મચિત આ લોકમાં એ જ આપણે માટે પુણ્ય-માર્ગ છે

પરંતુ, એ જીનજીનામણી પણ છે ને કાર્ત એને જ પરમ અપન - આખરી રસ્તો માની, એમાં જ મધુ અ ની ગધુ સમજી, તેમાં રચો પ-ચો રહે, તો એ જાળ મની જાન કે તે એ જાળ તોડી છે, અને મને હવે પરમ પ્રશ્ન કરે છે એટલે હવે તને પેના પહેના સસ જેતુ જ — તેથી ન વધારે મેં કહ્યું, એતુ ખીજી સસ કદ છુ તે સાલગ

૧

અક્ષરમાંથી સૃષ્ટિ

તદેતદ્, સત્ય - યથા સુદીતાત્ પાવકાત્

વિસ્ફુલ્લિંગા સદ્સ્રશ પ્રમવન્તે સરૂપા ૧૪

તથાઽબ્રરાદિવિધા સોમ્ય માવા

પ્રજાવન્તે તત્ર ચૈવાપિ ચન્તિ ॥ ૨-૧-૧ ॥

પદાથ

તદ્ એતદ્ = તે આ સત્યમ્ = સાચુ (છે) યથા = જેમ સુદીતાત્ = બરેમર મગગેના, ભડભડ મગના પાવકાત્ = અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્લિંગા =

* સરખાનેઃ બૃહદ્ ૧૦ ૨-૧-૨૦ યથાઽન્ને ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલ્લિંગા ન્યુચરન્તિ ઇન્દ્રમેવાસ્માદાત્મન સર્વે પ્રાણા સર્વે હોવા સર્વે દેવા સર્વાણિ ભૂતાણિ ન્યુચરન્તિ ।

તણુખા સહસ્ત્રશઃ = હજારોની સંખ્યામાં પ્રમવન્તે = પેદા થાય છે, નીકળે છે સર્વપાઃ = તે અગ્નિના રૂપના, તેના જ (‘તણુખા’ માથે અવધ છે) તથા = તેમ અક્ષરાત્ = અક્ષર એના બ્રહ્મમાંથી, કાર્યબ્રહ્મમાંથી (યાદ કરો ૧-૧-૮ તથા ૧-૧-૯) વિવિધાઃ = વિવિધ, નાના પ્રકારના સોમ્ય = હે સોમ્ય, બેટા ! માવા. = લાવો, પદાર્થો પ્રજાયન્તે = જન્મે છે, ઉત્પન્ન થાય છે તત્ર ચ = અને ત્યાં એવ = જ અપિ = પણ, વળી પાછા યન્તિ = જાય છે, સમાય છે, લય પામે છે.

અન્યથા

તત્ એતદ્ સત્યમઃ— યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાત્ સર્વપા વિસ્ફુલ્ગિનાઃ સહસ્ત્રશઃ પ્રમવન્તે, તથા, (હિ) સોમ્ય, અક્ષરાત્ વિવિધાઃ ભાવાઃ પ્રજાયન્તે, તત્ર એચ ચ યન્તિ અપિ ॥

અર્થ

તે આ વાત સત્ય છે:— જેમ બરોબર સળગેલા અગ્નિમાંથી તેના જ રૂપના તણુખાઓ હજારોની સંખ્યામાં પેદા થાય છે, તેમ, હે સોમ્ય, અક્ષર તત્ત્વમાંથી (આ સૃષ્ટિના) નાના પ્રકારના બધા પદાર્થો જન્મે છે, અને પહેંચે છે પણ પાછા તે જ બ્રહ્મતત્ત્વમાં. [૧]

[હે શૌનક, પદાર્થમાનનો આ ધર્મ છે. તે એક અક્ષરતત્ત્વમાં આવાગમન ક્યાં કરે છે. એમની આ પ્રકારની ઘટમાળ ક્રમેય અનિમિત્તે અમૃત લાવનાળી નથી એ ઘટમાળ અનંતકાળ સર્વાં કરે, તેથી જ તે આખી ઘટનાને સચાર કહે છે તેથી ઉપરાત અથવા તો એ અક્ષરથી જુદા પ્રકારની કશી સત્તા તેમને નથી તે બધાનો સ્થાપી લાવ કે આદિ-કારણ એક અદ્વિતીય એવું અક્ષર તત્ત્વ છે બધા પદાર્થો એ જ એક મૂળ તત્ત્વના રૂણુગા છે, અને તેથી એના જેવા જ એકરૂપ છે, જોકે નામરૂપે જુજવા દેખાય છે ખરા છતાં તે જુદાઈ નથી; તે એક જ તત્ત્વ છે બધા પદાર્થોની મૂળ માટી એ જ એક મહાલાવ છે, અને તે અક્ષર છે—તેનો નાશ નથી.

આ સ્થળે સહેજે શૌનક જેનાને સનાન બિરે છે ‘હે ભગવાન, આપ આ કંઈ છો એ અમુક રીતે પનામા બિતરે એવી વાત છે રોજ આખ આગળ જોઈએ છીએ કે, પદાર્થમાત્રની ઘડબાગ થયા જ રહે છે જાણે કે એ મધ્યાની મૂળ માત્રી એક જ હોય! એ મૂળ માત્રી જરૂર અમર છે — નાશરત નથી પણ સદાકાળ રહેનારી છે એમ માનીએ તો આપોઆપ એવ પેના પદાર્થો જેવો જ એક સસારી પદાર્થ જ થઈ ગયો! એને તેની મૂળ માત્રી પાત્રી જુદી કંઈપણ જોઈએ એવી અનવસ્થામા પડનાની સી જરૂર? એવે પદાર્થમાત્રના મૂળ કારણ રૂપે અક્ષર એવી એક અન્યાકૃત નિરાકર છતાં આકાર પામ્યા કરતી એવી મૂળ માત્રી કે ભૌતિક કારણ છે, એમ સમજતા વાગ નથી લાગતી

પરંતુ જમ બિરે છે તે એથી આગળ વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં આ ભૌતિક કારણ તો જડ અચેતન હશે ને? પરંતુ વિચિત્ર પદાર્થો રૂપે એ ચેતન દેખાય છે અને એમન મા તો જુદાઈ ચોડી છે જ જેમ કે, મારુ આ શરીર કે મારા આ સદાધ્યાયી અથવા તો સામેનાં આડ પાંડા પણ પખી ઇંડ, ગરીબાવે જોતા મૂળ એક અન્યાકૃત એવા અતરતત્ત્વમાથી છે, કેમ કે મરણ પામતાની સાથે બધા એક માત્રીમા મળી જઈ વિનીન થતા જોઈએ છીએ પરંતુ હાનતાચાલતા જીવોરૂપે એ તમા એક તો નથી જ દેખતા આમ ચેતનમા લાગતી જુદાઈનો ભેદ જો છે!]

૨

અક્ષર - પુરુષ

આવી શક્ય આપણને આભાવિષ્યજે બિરે એવી છે તેથી કપિ પત્રી આરતા બીજા મનમા એનો જ જાણે જન્મ આપે કે એમ આ બે પ્રોક થઈને* પનારિધાના વિષયનું વર્ણન દૃકમા આપે છે

* આમ જ પૂત્ર ૧૧-૮ તથા ૯ પ્રોકો જુઓ

ઋષિ કહે છે, હે શૌનક, સચરાચરમાં વ્યાપેલું જણાતું એ પરમ ચેતન પણ એકરમ છે, જેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે તેવો એ જ છે.

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષ સવાદ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમના શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥ ૨-૧-૨ ॥

પદાર્થ

દિવ્ય = દિવ્ય, દૈવી, તેજસ્વિ હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે) અમૂર્ત = નિરાકાર પુરુષ = પુરુષ, આત્મા (યાદ કરો ૧-૧-૯) સવાદ્યામ્યન્તરઃ = અક્ષર-બહાર બધે રહેલો, સર્વવ્યાપક હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે) અજ = અજ-આ, જ-મરદિત અપ્રાણ = જે પ્રાણ નથી એવો, પ્રાણથી જુદો-તેથી પર (અથવા શરીરોમાં પ્રાણયુક્ત દેખાતો હોવા છતાં ખરી રીતે પ્રાણઆપાર વિનાનો) હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે) અમના = જે મન નથી એવો; મનથી જુદો-તેથી પર (અથવા મનવાળો દેખાતો હોવા છતાં મનના વ્યાપારોથી રહિત) શુભ્ર = સ્વચ્છ, પવિત્ર, નિર્લેપ હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે) હ્યક્ષરાત્ = (આકાર બહાર -) અક્ષર કરતાં પરતઃ પરઃ = પરથી પર, ક્યાં પર (અથવા) પરત્વ = (કેવળ મનમાં કહેલું જે) પરમ અક્ષર તત્ત્વ તેના કરતાં પરઃ = પર (અસ્તિ) = છે.

અનુવચ

પુરુષ, દિવ્ય હિ અમૂર્તઃ, સવાદ્યામ્યન્તરઃ હિ અજઃ, અપ્રાણઃ હિ અમનાઃ, શુભ્ર હિ, અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥

અર્થ

પુરુષ દિવ્ય તેજસ્વિ છે; તે અમૂર્ત કે નિરાકાર છે; એટલે પદાર્થમાત્રની અંદર તથા બહાર બધે રહેલો. સર્વવ્યાપી છે, તે અજ છે — એને જન્મવા મરવાનું નથી. તે મન નથી; તે શુભ્ર એવો સદા પવિત્ર — નિર્મળ નિર્લેપ છે. અક્ષર એવું જે પરમ તત્ત્વ, તેના કરતાં પર એ છે. [૨]

[અ. ૧-૧-૬૭ મંત્રે બરોબર આ બે મંત્રોની વાત બીજા રૂપક ને લાગામા મ્હે છે ત્યા એક જ અક્ષર તત્ત્વની વાત કરી છે અહીં બીજા શ્લોકમા પુનઃ કરી તેને અક્ષરાત્ પસ્ત પર કહ્યો તેથી જાણે કોઈ બીજા સત્ત્વની વાત હોય એવો ભાસ છે, પણ એ ભાસ જ છે

જગતના પદાર્થો એટલે પદ્મભૂત, મન, પ્રાણ ઇત્યે સઘાત આ સઘાતનો ચૂન લાગ તો માગીમાથી આવે છે અને માટીમા મળે છે, એરી રીતની એમની એકતા હમણી છે વિજ્ઞાન, બહુ બહુ તો, એ જ જુએ કે — જોઈ શકે કે એનો પાયો એ છે કે, રચૂન તત્ત્વ છે અને તેમાથી રક્તિ નીપજે છે કે પ્રકટે છે, એની ધડભાગ અને પરિવર્તન થાય કે, તે પ્રક્રિયા થયામા શક્તિનો પ્રયો છે તે સિદ્ધાત ખોળી વાળીને વિજ્ઞાન એક મહામય જ મન્યુ છે આ સિદ્ધાતને જોઈ ભોગ અને અંશર અધના નો ભૌતિક આરામનુ જીવનને રણુ જીએ ચડાન્યા જ્ઞાની સમાજિક જીવનશિલ્પી આગળ ચાલી છે આ શિલ્પશીલા પાનામા મ્હેતુ જે જીવનદર્શન, તે મ્હેતુ અવગત થાય છે એ દર્શન તો જીવનને થયુ છે જરૂર કહે છે, એ અપા વિજ્ઞાનો વિરત છે, એરી અત્મસતોર કે આત્મભૂતિ થા સમાધાન શક્ય નથી એ મેળવના માટે તો જીવનમા નવુ રામન (Discipline), નરી સમજ, નરી જુદી ધરીને ચાલુ જોઈએ એ શાસન કે સમજ શમ છે, અન્યામયજિ છે એ રામનમા ગ્દીને જોના મમજન કે કે, વિરિધ પદાર્થોના ન્યૂનત્વનુ આદિ રણુ એક અવ્યાકૃત અલગ જાત છે એટલુ જ નહિ, જે ચેનતત્ત્વ જાણાય કે તે પણ એક નિગદાગ અક્ષર છે, અને તે પેરી મૂળ માગીરૂપ અક્ષરવી પણ પાર જાય એનુ ચડિયાતુ છે.

એને પાઠો પ્રજ્ઞ એ જોરે કે, આ અક્ષર પેના અક્ષરથી જુદુ ? ને જુદુ તો એનુ ધ્યાન ક્યા છે?

* જેમ કે અણુમોજ અણુને તોડવામાથી જન્મ્યા

આ મંત્રમાં તેનો જવાબ છે કે, તે જુદું નથી; પેલા અક્ષરના અણુ અણુમાં એ છે. તેને વળી સ્થાન કેવું! તે સ્વાહ્યામ્યન્તર - સચરાચરમાં રહેલ છે. જુદા જુદા પદાર્થોની જુદાઈ તેને લઈને નહિ, પણ તેમના આકાર અને પ્રાણ મન ઇંદ્રિયો વડે છે. એવન એવા અક્ષર અથવા (પુરુષ-વાચક શબ્દોમાં કહું તો) તે પરમ પુરુષને આકાર નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી; તેમાંથી ને તેને લઈને તે બધું હોય તો છે; તે પોતે તો કેવળ સત્તારૂપ સત્ છે.

તો પછી એ અક્ષર કેમ કહેવામાં આવે છે? એનું કારણ કહેનાર આપણામાં છે. આપણું ચિત્તમંત્ર એનું ઘડાયું છે કે, તે પોતાને જૂઠીને તો વિચાર ન જ કરી શકે. સ્થૂળ કે જડના આદિરૂપ અક્ષર અને તેમાં ને તેની પાર સમર રહેલા સૂક્ષ્મ એવનના આદિરૂપ જે અક્ષર કે પુરુષ-આમ એ ભાગ પાડવા દ્વારા એક અદ્વિતીય અક્ષરને સમજવાની જરૂર આપણા ચિત્તમંત્રની એવી ખાસિયતને લઈને છે. તેથી જ પરમજ્ઞાનકાળે ચિત્તનો નિરોધ, મનનો નાશ. સ્વત્યનું શન્યત્વ, પરમાત્મામાં એકના હોય છે, એમ જુદી જુદી રીતે એ જ એક વસ્તુને કે દશાને વર્ણવવાને માટે કહેવામાં આવે છે. આવા ઐક્યના અનુભવ માટે કહ્યું છે કે, તે વણી કે તર્કનો વિષય નથી; તે જ્ઞાનગમ્ય છે, અને 'હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્' દરેકના હૃદયમાં એ રહેલો છે. (જુઓ ગીતા - 'જેય 'તુ' વર્ણન અઠ ૧૩-૧૨ થી ૧૭) આ ગુણતમ અનુભવ છે. બાલ્ય ગુરુ પણ તેને ન આપી શકે દરેકના અંતરમાં વિરાજમાન જે સાચો ગુરુ, તે જ એ આપે છે. આ ગુરુ, એ જ પરમ દિવ્ય અમૃત એવો આ પુરુષ છે, કે જેમાંથી બધું બ્રહ્મ નીપજે છે.]

આનું નિરૂપણ તર્કનો વિષય નથી. બહુ તો કાબ્ય તેને કહી શકે, એટલે ઋષિ આ પરમ ભાવને વર્ણવવા કાવ્યપૂર્ણ મંત્રો એક પછી એક હવે કહેતા જાય છે અને વિરાટની વિશાળ કદવના વડે એ પરમ સત્તનો ઇશારો કરવા મથે છે :—

એમાંથી સૃષ્ટિ થાય છે

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी* ॥

॥ २-१-३ ॥

પદ્ધત્

एतस्मात् = આ. (પુરુષ) માંથી જાયતે = ઉત્પન્ન થાય છે પ્રાણઃ =
પ્રાણ મનઃ = મન, ચિત્ત સંન્દ્રિયાણિ ચ = અને વળી બધી ઇન્દ્રિયો ત્વ =
આકાશ વાયુ. = વાયુ જ્યોતિ = તેજ, અગ્નિ આપ = જળ પૃથિવી =
પૃથ્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી = વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરનારી

અન્ય

एतस्मात् प्राणः, मनः, सर्वेन्द्रियाणि च, ए, वायु, ज्योतिर्, आपः,
विश्वस्य धारिणी पृथिवी जायते ।

અર્થ

આ પુરુષમાંથી પ્રાણ, મન અને બધી ઇન્દ્રિયો, તથા
આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા વિશ્વને ધરનારી પૃથ્વી
(એ પાંચ-ભૂત) ઉત્પન્ન થાય છે. [૩]

[વિવિધ બધા ભાવોનું, પંચીકરણ કરીને કહે છે કે, પાંચ ભૂતો
કે જેનો માળો બનીને બધા ભાવોના જડ દેહ બને છે, તથા તેમાં
ચેતનના પ્રતીકરૂપે નીપજણુ દેખાણુ જે જીવન, તેનાં દ્રવ્યો — એટલે
કે, બધી ઇન્દ્રિયો, તેમનું અધ્યક્ષ મન, અને પ્રાણ કે જીવન, — આ
બધું એ પુરુષમાંથી પેદા થાય છે

સહેજે સવાલ થશે — એ કેવી રીતે? જગતમાં બધી વસ્તુઓ
અમુક પ્રક્રિયાના પરિણામરૂપે અને કાર્યકારણભાવથી સકળાઈને થતી
જોઈએ છીએ. તે જ ટેવથી અહીં પણ આ પ્રશ્ન જોડે છે અને તેના

* સરખાવે પ્રશ્ન ૦ ૬-૪ : = પ્રાગમસૂત્ર, પ્રાણચૈદ્દા ત્વ વાયુ જ્યોતિઃ
આપ પૃથિવોદ્રિય મન. । અન્નનન્નાઃ વાર્ય તથો મવાઃ કર્મ લોરા નેત્રેષુ ચ નામ ચ ।

જવાબમાં ઋષિને કહેવાનું જ એ છે કે, આદિકારણ આગળ એ જાતનો પ્રક્રિયા-પ્રજ્ઞ અસ્થાને છે. દીવો થતાં અંધારું જાય એમાં પ્રક્રિયા કઈ? તેમ જ પગમ ચેતન એવો પુરુષ છે તેથી આ સંસાર-ચક્ર જાગે જ. સંમાગને છેડેથી જામા રહીને વિચારીએ છીએ, તેથી ક્ષણે ક્ષણે પદાર્થોની ધડબાગ થતા કરનાનો ક્ષરભાવ તેના સ્થાયીભાવ તરીકે રહેલો જોઈને, તેની તુચ્છતામાં, એ બધાની પ્રતિદ્રશ્ય જે સનાતન કે અક્ષર ભાવ, તેને ઉપનિષદોમાં અક્ષર કહ્યો; અને તેને વળી પુરુષ પણ કહે છે પરંતુ કેવળ એ જ અક્ષરદૃષ્ટિથી જો વિચાર કરી શકાતો હોય, તો એમ જ કહેવાય કે, તેને દુનિયાના વિવિધ ભાવોની (પ્રાણ, મન, દેહ ઇત્યાદિ) ઉપાધિઓ નથી (જુઓ મત્ર ૨-૧-૨ માં એ જ કથું છે) એ જ વસ્તુને હવે જગતના આરિષ્કાર તરીકે વર્ણવતાં ઋષિ કહે છે કે, એ બધું એ જ એક અક્ષરમાથી છે, કેમ કે તેને ઉત્પન્ન થતા કારણરૂપે ખીન્ને કોઈ પદાર્થ જ નથી — એ જ એકમાત્ર સ્વયંભૂ સત્તા છે]

એ અક્ષર અથવા પગમ પુરુષને આપણા જેના માનવદેહના રૂપકમાં હવે વર્ણવે છે —

૪

સૃષ્ટિ અક્ષર-પુરુષનો વિરાટ દેહ છે

અગ્નિર્મૂર્ધા, ચક્ષુષી ચંદ્રસૂર્યો,

વિદ્યાઃ ઓત્રે, વાગ્ વિવૃતાશ્ચ વેદાઃ ।

વાયુઃ પ્રાણો, હૃદયં વિશ્વમસ્ય,

પદ્મ્યા પૃથિવી, દ્યૌય સર્વમૂતાન્તરાત્મા ॥ +

॥ ૨-૧-૪ ॥

* સરગ ૧૦૦ જીના અં ૮-૪ અધિભૂત કરો ન્ન પુન્યકવિદેવતમ ।

+ ઋગ્વેદ ૧૦-૬૦ (પુરુષસૂક્ત) માં વિરાટ પુરુષનું વર્ણન સરખાવે. —
સદસદીર્ઘા પુન્ય મહત્સાદા મહત્ત્વત્ ।

સ મૂર્ધિ વિશ્વનો વૃત્તા અત્યગ્રિષ્ઠ દન્તુઃ ॥

[ગ્રીપ ચાલુ પૃ ૨૨]

પદાર્થ

(એ પુરુષ) અગ્નિ = અગ્નિ સૂર્યા = મસ્તક (છે), ચતુર્ગી = બે આખો ચંદ્રસૂર્યો = ચંદ્ર અને સૂર્ય (છે), દિશ = દિશાઓ શ્રોત્રે = બે કાન (છે) વાગ્ = વાણી (છે) વિષ્ણુ = વિષ્ણુ થયેના વિસ્તાર પામેના એના ચ = અને વળી ('વાગ ની પહેના જ્ઞાન) વેદા = વેદો જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વિપુલ વિસ્તાર વાયુ = વાયુ પ્રાણ = પ્રાણ (છે), હૃદયમ્ = હૃદય ત્રિશ્વમ્ = આ વિશ્વ (છે), અસ્ય = આ પુરુષના પદ્મ્યામ્ = બે પગમાથી પ્રથિવી = પૃથ્વી (થઈ છે), હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે), એપ્ = એ (પુરુષ) સર્વભૂતાન્તરાત્મા = મર્વે ભૂતનો ભૂતમાનનો, અતગત્મા (છે)

અન્યથા

અસ્ય સૂર્યા અગ્નિ, ચંદ્રસૂર્યો ચતુર્ગી, દિશ શ્રોત્રે, વિષ્ણુ વેદા ચ વાગ્ । વાયુ પ્રાણ, ત્રિશ્વમ્ અસ્ય હૃદય, પદ્મ્યામ્ પૃથિવી । એપ્ હિ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥

પુરુષ પ્વદ મત્ત ચદ્ભૂત વચ્ચ મચ્ચ ।

॥

તત્માત્ વિરહનાયન મિરાનો અધિ પુરુષ ।

મુન રિનમ્પ કૌ ર્ત્ત કૌ ઉહ વાદા જ્ઞેત્રે ॥

ચદ્રમા મનમો જાન ચમ્પો મૂર્ત્તો અનાયન ।

મુનિદિદ્ધ્યામિશ્ચ પ્રાણાદાયુરનાયન ॥

નામ્પા આનીદનરિચ શેખર્ત્તો ચૌ મુમર્ત્તન ।

પદ્મ્યામ્ ભૂમિદિશ શ્રોત્રાત્ ત્ત્ત્ત લોકાનવન્યુવન્ ॥ -

જૈનદેવ કથા ૧-૪ મા પશુ ત્રિગટ પુરુષની ઉત્પત્તિમા મુખ - વાચા - અગ્નિ નાક પ્રાણ - વાયુ આખ - ચતુ - આત્મિય, મન - શ્રોત્ર - દિશા, ત્વચા - લોમ વનરપતિ હૃદય - મન - ચંદ્રમા નાભિ - અમાન - મૃત્યુ શિશ્ન - દેતમ્ - જળ એમ અધિજ્ઞાન - મરુ - દેવના એ ત્રણ વર્ણવ્યા છે, તે પણ મર્યાદાવાળા છે

અર્થ

એ પુરુષનું મસ્તક અગ્નિ છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર એની
એ આખો છે, દશ દિશાઓ એના બે કાન છે, જ્ઞાન વિજ્ઞાનના
વિપુલ વિસ્તારરૂપી વેદો તેની વાચા છે, વાયુ એના પ્રાણ
છે, વિશ્વ એનું હૃદય છે, અને સ્થૂલ એવી જે પૃથ્વી તે એના
એ પગમાથી છે—તે એના પગ છે ખરે, આ પુરુષ એમ
જૂતમાનનો અતરાત્મા છે [૪]

[એથી જ એના બળે, એની સત્તાથી, આ વિશ્વની આખી
સ સાગ્ર પ્રક્રિયા જે આપણે જોઈએ છીએ તે ચાલે છે આ સંસાર યજ્ઞનો
પરમ હોતા એ છે, આ વિશ્વ એનો યજ્ઞ છે તે કેવી રીતે તે જુઓ—

૫

સંસાર-યજ્ઞનો તે હોતા છે

તત્સમાદગ્નિ સમિધો યસ્ય સૂર્ય

સોમાત્ પર્વન્ય ઓપચય પૃથિવ્યામ્ ।

પુમાન્ રેત સિંચતિ યોપિતાયામ્

ઘઘ્ની પ્રજા પુરુષાત્ સંપ્રસૂતા ॥ ૨-૧૫ ॥ *

* ૨૥ મ ત્રમા હોતોપનિષદની ૭૮ ઠીવી ૫ થાગ્નિ વિધાના પ્રકરણમાથી
(૫૪૧ ૭૦) છૂટાડનાથા શબ્દો આવેલા છે, તેના મૂળ શબ્દો આ પ્રમાણે છે—
અગ્નિ ઘઘ્ની લોકો ગૌતમાગ્નિ । તસ્ય આદિત્ય ણ્વ સમિદ્ તસ્મિન્ને
તસ્મિન્નગ્નો દેવા મદાં જુહવન્તિ તસ્યા અહુતે ઓઘી રાજા સમવતિ । પ્રજૈર્યો વાવ
ગૌતમાગ્નિ તસ્મિન્નેતારાગ્નિ તૈ દેવા સોમ રાજાન જુહવન્તિ તસ્યા આહુતે ઘઘ્ની
મમવતિ । દુઃશિવા વાવ ગૌતમાગ્નિ । તસ્મિન્ વર્ષ જુહવતિ અગ્નિ સમવતિ ।
પુરુષા વાવ ગૌતમાગ્નિ તસ્મિન્ અન્ન જુહવન્તિ રેત સમવતિ । યોષા વાવ
ગૌતમ ગ્નિ તસ્મિન્ રેતો જુહવન્તિ ગર્ભ સમવતિ । इति ॥ પચમ્યામાહુતો
આપ પુરુષવચ્ચમો મત્ત નીતિ મ સ્ત્વવૃત્તો ગર્ભો દશ વા નવ વા મામાનન શયિત્વા
યાવદ્વાય નાયતે ।

[દીપ યાદુ પા ૮૪

પદાર્થ

તસ્માત્ = તે (પુરુષમાંથી) અગ્નિઃ = અગ્નિ (પેદા થયો છે) મમઞ્
 છુલોક એ જાણે અગ્નિ છે, અને) સમિધઃ = સમિધ; ઈધણુ યસ્ય =
 જે (અગ્નિ)ના સ્વયં = સ્વયં (છે.) (તે અગ્નિમાં મૃદુ સમયે શ્રદ્ધ
 અર્થાત્ પોતાનાં કર્મો સહિત નીકળેલો જીવ જાણે હોમવામાં આવતાં
 તે સોમ તરીકે અર્થાત્ ચંદ્રલોકના જીવ તરીકે જન્મે છે. ૫છી એ)
 સોમાત્ = સોમથી આગળ પર્જન્ય. = પર્જન્ય - મેઘસમુદાય (એ અગ્નિસ્થાને
 છે, તેમાં જાણે પેયો સોમરૂપ બનેલો જીવ હોમવામાં આવતાં તે વર્ષા -
 વૃષ્ટિ રૂપે જન્મે છે. ૫છી પૃથ્વી એ જાણે અગ્નિ છે; તેમાં એ વર્ષાને
 હોમવામાં આવતા પેયો કર્મયુક્ત જીવ) ઓપધય = ઔપધિ - અન્ન
 (રૂપે જન્મે છે) વૃથિવ્યામ્ = પૃથ્વી ઉપર; (૫છી જાણે પુરુષ - ના એ
 જાણે અગ્નિ છે, તેમાં એ અન્ન હોમવામાં આવતા રેત - વીર્ષરૂપે એ
 કર્મયુક્ત જીવ જન્મે છે. ૫છી) પુમાન્ = પુરુષ રેતઃ = (એ) વીર્ષને
 નિચિતિ = સિ એ છે યોનિતાયામ્ = સ્ત્રી (રૂપી અગ્નિ)માં, (એટલે તે
 જીવ ગર્ભરૂપે જન્મે છે એ પ્રમાણે) વહ્નીઃ = અનેક; બહુ પ્રકારની
 પ્રજાઃ = પ્રજાઓ; યોનિઓ પુરુષાત્ = (એ) પુરુષમાંથી સપ્રવૃત્તાઃ = પેદા
 થઈ છે, પ્રસવી છે.

અનવય

યસ્ય સમિધો સ્વયંઃ (સ.) અગ્નિઃ તસ્માત્, સોમાત્ પર્જન્ય,
 વૃથિવ્યામ્ ઓપધયઃ । પુમાન્ યોનિતાયામ્ રેતઃ નિચિતિ ; વહ્નીઃ પ્રજાઃ પુરુષાત્
 સપ્રવૃત્તાઃ ॥

બૃહદ્ ૧૦ ૬ ૨ ૯ ૪૦ માં આ જ પ્રમાણે બહુ છે તેમાં વર્ષને બદલે વૃષ્ટિ
 છે, અને ઉવટના યોગ અગ્નિમાં રેત ના હોમ ૫છી મર્ષને વચમાં લાગ્યા
 વિના સીધું પુરુષ સમવતિ એમ છે. ઉપર ' પદાર્થ ' માં આ ૫ અગ્નિવિધાના
 કર્મ પ્રમાણે અર્થ ગોઠવ્યો છે, તે જુઓ જોકે મુંડકોપનિષદના કર્તાને તો
 તેમાંથી એક જ વારણ કાઢવું છે, અને તે એ કે, બહુ ગમે તે કર્મે ઉત્પન્ન
 મનુ હોય કે યજુ હોય, પણ જેટલે બધાનો પ્રસન્ન એ પુરુષમાંથી જ થયો છે

અર્થ

સૂર્ય જેનું સમિધ કે ઇંધણ છે એવો જે અગ્નિ, તે એ પુરુષમાંથી પેદા થાય છે; ચંદ્રમાંથી પર્જન્ય કે વરસાદ થાય છે, જેને લઈને પૃથ્વી પર અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ થાય છે. (એ જગતના જીવોનો ખોરાક બને છે, અને પ્રાણીઓ જીવન આગળ ચલાવે છે :) નર તેની માઠામાં વીર્ય સિંચે છે. (આ ક્રમે કે આ રીતે) અનેક પ્રજાઓ કે જીવની જાતો અથવા યોનિઓ તે પુરુષમાંથી પ્રસવે છે. [૫]

[જાદોગ્યોપનિષદમાં પંચામિત્રિદ્યા આવે છે. અગ્નિમાં હોમાઈને વસ્તુનું રૂપાંતર થાય છે, એ સ્પષ્ટ દેખાતી ઘટનાને આધારે આ લોકનો જીવ મર્્યા બાદ કેવે કેવે ક્રમે, ક્યાં ક્યાં રૂપાંતરો પામતો પાછો આ લોકમાં ફરી જન્મે છે, એ સામાન્ય ક્રમ તેમાં રજૂ કર્યો છે. પ્રથમ તો આ લોકમાંથી મૃત્યુ બાદ કર્મો સાથે નીકળેલો જીવ ઉપરના દુષ્ક્રમાંથી પસાર થાય, એ જાણે તેનો પ્રથમ (દુષ્ક્રમ) અગ્નિમાં હોમ થયો. સાથી તે ચંદ્રલોકમાં જાય. પછી પર્જન્ય દ્વારા અન્નમાં આવે. તે અન્ન પુરુષ ખાય, તેનું વીર્ય બને, અને તેમાંથી પાછો ગર્ભ બને. આ આખો પંચામિત્રિદ્યાનો ઘટનાક્રમ બધાને જાણે જાણીતો હોય તેમ, મુંડકઉપનિષદના કર્તા તેમાંથી છૂટાછાયા શબ્દો ઉપાડે છે, અને તેના વડે પોતાને દહેનાની વસ્તુ ઉપર જ સીધા પહોંચી જાય છે કે, એ પ્રથમ અગ્નિ પોતે જ એ પુરુષ-માંથી પેદા થયો છે, અને વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થતી દેખાતી પ્રજાઓનું પણ ખરું ઉત્પત્તિમ્થન એ પુરુષ જ છે. સમજવાની વાત એ છે કે, તે કાળમાં જીવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન આદિ વિજ્ઞાન-શાખાઓનું જેટલું અને જેટલું સંશોધન થયું હતું, તેને તે કાળમાં ઝડ બની ચૂકેલી તેની પરિભાષામાં ઋષિ કહે છે. આ બાબતમાં આજે વિજ્ઞાન-અપરા વિદ્યાઓ — આમ તેમ નવું કે વિશેષ કંઈક કહી શકે; પરંતુ મંત્રને ખાસ એ કહેવું છે કે, એ બધી પ્રક્રિયાનું સત્ય એ પુરુષ છે. અને એ પરાવિદ્યા કે દર્શન ઉપનિષદનો સંદેશ છે.]

આમ સૃષ્ટિ થાય છે. અને તે જ પુરુષના જોરથી એ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર પણ બિપજો છે :—

૬

સંસારયજ્ઞનું ચક્ર તે વડે છે

તસ્માદ્ઞ્ચઃ સામ યજૂંપિ દીક્ષા

યજ્ઞાઞ્ચ સર્વે ક્રતવો દક્ષિણાઞ્ચ ।

સંવત્સરઞ્ચ યજમાનઞ્ચ લોકાઃ

સોમો યત્ર પવતે * યત્ર સૂર્યઃ ॥ ૨-૧-૬ ॥

પદાર્થ

તસ્માદ્ = તે (પુરુષ) માંથી ઋચઃ = ઋગ્વેદના મંત્રો, સામ = સામ-વેદના મંત્રો, યજૂંપિ = યજુર્વેદના મંત્રો, દીક્ષાઃ = યજ્ઞની દીક્ષાઓ, યજ્ઞાઃ ચ સર્વે = અને બધા યજ્ઞો, ક્રતવઃ = કૃત્યો (જેમાં પશુઓ હોમાય છે તેવા યજ્ઞો), દક્ષિણાઃ ચ = અને દક્ષિણાઓ, સંવત્સર = (જે કાલમાનથી આ બધા વ્યવહાર ચાલે છે તે) સંવત્સર-વર્ષ, ચ = અને યજમાન = (દીક્ષા લઈને વેદોક્ત કર્મો સંવત્સર દરમિયાન કરનારો) યજમાન, ચ = અને લોકા = (કર્મફળ રૂપે પ્રાપ્ત થતા વિવિધ) લોકો; સોમો = સોમ-અંદ્ર યજ્ઞ = જ્યાં પવતે = પાવન કરે છે (અને) યત્ર = જ્યાં સૂર્યઃ = સૂર્ય (પાવન કરે છે - એવા બધા લોકો).

અનુવચ

તસ્માદ્ ઋચઃ, સામ, યજૂંપિ, દીક્ષા, સર્વે યજ્ઞાઃ ચ, ક્રતવઃ, દક્ષિણાઃ ચ । સંવત્સરઃ ચ, યજમાનઃ ચ, યત્ર સોમઃ યત્ર સૂર્યઃ પવતે (તે) લોકાઃ ।

* સરખાવો પ્રશ્નો ૧-૬ .. ચાદ્રમમુમેવ લોકનમિગ્રયન્તે ।

... આદિત્યમમિગ્રયન્તે ।

અર્થ

તે પુરુષમાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, યજ્ઞદીક્ષા, બ્રહ્મ યજ્ઞો તથા કલ્પઓ, તેમાં અપાતી દક્ષિણઓ, વરસ, યજ્ઞમાન માનવી, તથા જ્યાં યજ્ઞ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશ વડે પવિત્ર કરે છે (એવા કર્મકળ રૂપે પ્રાપ્ત થતા) લોકો — આ બધું (તે પુરુષમાંથી) છે. [૬]

એટલું જ નહિ,

તસ્માच्च દેવાઃ बहुधा संप्रसूताः

साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

प्राणापानी माह्विवौ तपश्च

• अद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ૨-૧-૭ ॥

પદાર્થ

તસ્માત્ ચ = અને વળી તે (પુરુષ) માંથી દેવાઃ = દેવો, बहुधा = અનેક પ્રકારે; विविध संप्रसूताः = પેદા થયા છે, साध्याः = સાધ્ય કહેવાતા દેવી શ્રવો, मनुष्याः = માણસો, पशवः = પશુઓ, वयांसि = પક્ષીઓ, प्राणापानी = પ્રાણ અને અપાનો એ એ વાયુઓ, माह्विवौ = યોખા-જવ; अनाज; अन्न, तपः = તપ, च = અને અદ્ધા = શ્રદ્ધા, सत्यं = સત્ય, ब्रह्मचर्यं = બ્રહ્મચર્ય, विधिः च = અને ધર્મ કે આચારવિચારનો વિધિ.

અર્થ

તસ્માત્ ચ દેવાઃ बहुधा संप्रसूताः, साध्याः, मनुष्याः, पशवः, वयांसि, प्राणापानी, माह्विवौ, तपः च, अद्धा, सत्यं, ब्रह्मचर्यं, विधिः च — बहुधा संप्रसूताः ॥

અર્થ

અને તે પુરુષમાંથી દેવો, સાધ્યો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણ અપાન, જવ યોખા ઈત્યાદિ અન્ન, અને તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય તથા (નીતિધર્મ કે આચાર-વિચારની)

આત્મા કે વિધિનિષેધો — એમ બહુ પ્રકારનાં સત્ત્વો કે ભાવો પેદા થયાં છે [૭]

[પશુપક્ષી, દેવ મનુષ્યાદિ જ નહિ, જીવમાનુ ધાગણ કુતારાં પ્રાણ અપાન તથા અન્ન, અને એમના મૂલમજ્જનના આધારરૂપ એવા તપ, શ્રદ્ધા, અત્ય, ક્ષમાચાર્ય, તથા સત્યાગ પણ — આતુ અનેક પ્રકારનુ જીવન પણ એ જ પુરુષમાથી પ્રગટે છે]

મૃદિતે સમજવાને માટે તથા મનુષ્યજીવનનો વ્યવહાર તપાસીને આદિજાળમા જે મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો જણાયેના, તેમને યાદ કરીને ઋષિ કહે છે કે, હે શૌનક, આ બધા તત્ત્વો, કે જેને લઈને આ જીવન નભવુ આપણે જોઈએ જાણીએ છીએ, તે બધા પણ એ જ એક પગમ પુરુષમાથી બન્યાં પામેનો પરિવાર માન છે એનાથી અથગ કે જુદી રીતની એમને ડરી હયાતી નથી]

હજી આગળ પૃથક્કરણ કરીને કહે છે કે, —

સસ પ્રાગા પ્રમવન્તિ સસમાત્

સસાર્ચિપ સમિષ સસ હોમા ।

સસ હમે સોકા ચેષુ ચરન્તિ પ્રાગા

શુદ્ધાશયા નિહિતા સસ સસ ॥ ૨-૧-૮ ॥

પદાર્થ*

સસ = સાત પ્રાણા = પ્રણે, ઇન્દ્રિયો (બાહ્યે જાન, આખ, ને નાક, તથા મુખ) પ્રમવન્તિ = પ્રભવે છે, પેના થાય છે સસમાત્ = તે (પુરુષ) માથી, સસ સ્વાર્ચિપ = સાત જ્યોતિઓ (સાત ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા જ્ઞાનરૂપી માન જ્યોતિઓ), સમિષ = સમિધો, બળતણ (અર્થાત્ પેલી સાત જ્યોતિઓને બળતી રાખતી જ્ઞાનમામત્રી — સાત ઇન્દ્રિયોના સાત વિષયો), [એ રીતે ચાલતી હનનક્રિયાના] સસ = સાત હોમા = હોમો, હનન, સસ = સાત હમે = આ સોકા = સોપા, ઇન્દ્રિયસ્થાનો

* ફર્શન શ્રવણ વગેરે સાત વિષયજ્ઞાનોને સાત અર્ચિઓ - જ્યોતિઓ કહી હોય એવો પ્રયોગ પ્રશ્નો ૩-૫ મા પણ છે સસમાત્ સસાર્ચિપ મવન્તિ ।

યેષુ = જેઓમાં ચરન્તિ = કરે છે; સંચાર કરે છે પ્રાણા = પ્રાણો; તે સાત ઇન્દ્રિયો (કે જે પ્રાણો) ગુહાશયા = (હૃદય કે શરીરરૂપી) ગુહામાં રહેલા (છે; તથા) નિહિતા = ગોઠવાયેલા; મુક્યેલા; રાખવામાં આવેલા (છે) સત્ સત્ = સાત સાત (જે પ્રાણો).

અન્ય

સત પ્રાણાઃ, સત અર્ચિપઃ, સમિધઃ, સત હોમાઃ, ગુહાશયાઃ સત સત નિહિતાઃ પ્રાણાઃ યેષુ ચરન્તિ, (તે) इमे सप्त लोकः सप्तान् प्रभवन्ति ।

અર્થ

સાત ઇન્દ્રિયો, તે દ્વારા થતા જ્ઞાનરૂપી સાત ત્યોતિઓ અને તેમને બળતી રાખતી જ્ઞાન-સામગ્રી કે ઇન્દ્રિયના વિષયો-રૂપી સાત સમિધો, એ રીતે ચાલતી હવનક્રિયાના સાત હોમો, તથા હરેક હૃદય કે શરીરરૂપી ગુહામાં સાત સાત ગોઠવેલા પ્રાણો જેમાં સંચાર કરે છે તે આ સાત લોક અથવા ઇન્દ્રિયસ્થાનો, — આ બધું તે પુરુષમાંથી પેદા થાય છે. [૮]

[શરીર-મનના વિજ્ઞાનની જે સમજ તે કાળે હતી, તેની પરિભાષા અહીં વાપરી છે. આ પૃથક્કરણ પ્રત્યોપનિષદમાં ખંડ-૩ માં કેટલુક છે. એમાંથી સમજવાનું એટલું જ છે કે, શરીરો દ્વારા જે ચેતનકાર્ય ચાલતું જોઈએ છીએ, તે પણ એ જ પુરુષને લઈને છે. એક એવો વાદ છે કે, ચિત્તનું ચેતનકાર્ય — આપણી ચિત્શક્તિ એ શરીરની અંદરના અમુક સંગઠનનું પરિણામ છે, એ કેઈ સ્વતંત્ર સત્ત્વ નથી. અધ્યાત્મને ઇન્દારતા આ ભૌતિક વાદ એ સમજાવવાનું બિયું રહે છે કે, એ અમુક સંગઠન શી વસ્તુ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છેવટે એ જ આવીને બિંબો રહે છે કે, એ જ આ પુરુષતત્ત્વની સત્તા છે. ખીજા ભાષામાં કહેવું હોય તો કહો કે, સંગઠનનો એક કાયદો છે. એનું લક્ષણ ચિત્શક્તિ છે. એટલે, શબ્દકેર થાય છે એટલું જ; વસ્તુનાએ ફેર પડતો નથી.]

આવા શરીરો જે પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે તે આ પૃથ્વી પણ
એમાંથી જ છે, એમ અતમા કહે છે —

અત સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વે

અસ્માત્ સ્યન્દન્તે સિન્ધવ સર્વરૂપા ।

અતશ્ચ સર્વા ઓષધયો રસશ્ચ

યેનૈવ ભૂતૈસ્તિષ્ઠ્યે અતરાતમા ॥ ૨-૧-૧ ॥

પદાર્થ

અત = એ (પુરુષ) માથી સમુદ્રા = સમુદ્રો ગિરય ચ સર્વ = અને
બધા ગિરિઓ - પર્વતો અસ્માત્ = આ (પુરુષ) માથી સ્યન્દન્તે = વહે
છે, નીકળે છે સિન્ધવ = નદીઓ સર્વરૂપા = સર્વ પ્રકારની અત ચ =
અને એમાંથી સર્વા = બધી ઓષધય = ઔષધિઓ વનસ્પતિઓ રસ ચ
= અને વળી રસ યેન = જે (રસ) વડે एष = આ (અતરાતમા)
ભૂતૈ = (પાત્ર) જૂતોની સાથે તિષ્ઠ્યે = રહે છે હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે)
અતરાતમા = અતરાતમા ૭૫

અર્થ

સર્વ સમુદ્રા ગિરય ચ અત, સર્વરૂપા સિન્ધવ અસ્માત્ સ્યન્દન્તે,
સર્વા ઓષધય યેન एष હિ અતરાતમા ભૂતૈ તિષ્ઠ્યે (સ) રસ
ચ અત ॥

અર્થ

બધા સમુદ્રો તથા પર્વતો એ પુરુષમાંથી છે, બધા
પ્રકારની નદીઓ એમાંથી નીકળે છે, બધી વનસ્પતિ તથા
જે વડે આ અતરાતમા કે ૭૫ પત્રજૂતોની સાથે રહે છે—
શરીરી થઈને ટકે છે, એવો જે અન્નના રહુમ્યરૂપી રસ,
તે પણ એ પુરુષમાંથી છે [૯]

ઉપસંહાર

હે શૌનક એ પ્રમાણે,

પુરુષ एवेदं विश्वं कर्म

तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद् यो वेद निहितं गुहायां

सोऽविद्यामंथि विकिरतीह सोम्य ॥ ૨-૧-૧૦ ॥ *

પદાર્થ

પુરુષ = પુરુષ એવ = જ (છે) હૃદં = આ વિશ્વં = વિશ્વ; સૃષ્ટિ, કર્મ = કર્મ (કે જે વડે એ સૃષ્ટિ ચાલે છે), તપઃ = તપ (કે જે વડે એ સૃષ્ટિ રચાય છે), બ્રહ્મ = બ્રહ્મ; અક્ષર (૨-૧-૧માં કહેલું સાકાર બ્રહ્મ) પરામૃતમ્ = સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અમૃત-અક્ષર એવું; એતદ્ = એને યઃ = જે (મુમુક્ષુ) વેદ = જાણે છે નિહિતં = (ગૂઢ) રહેલું ગુહાયાં = (હૃદયની) ગુહામાં, સઃ = તે અવિદ્યામંથિ = અવિદ્યારૂપી મંથીને વિકિરતિ = છોડી નાખે છે હૃદ = અહીં; આ સંસારમાં સોમ્ય = હે ભાઈ! ખેટા!

અ.વ.થ

હૃદં વિશ્વં, કર્મ, તપઃ, પરામૃતન્ બ્રહ્મ પુરુષઃ એવ । ગુહાયાં નિહિતં એતદ્ યઃ વેદ સઃ, સોમ્ય, અવિદ્યામંથિ હૃદ વિકિરતિ ॥

* પરબ્રહ્મ પોતે મનુષ્યની હૃદયગુહામાં રહેલું છે, એ વિચાર કપનિપત્રોનેા બહુ સર્વમાન્ય અભિપ્રાય છે. અરખાવો :—

નિહિતે ગુહાયાં પ્રથમે વ્યોમન્ — તૈત્તિ૦ ૨.૧.૧ ॥

વિદ્ધિ ભ્રમેન નિહિતં ગુહાયામ્ — કઠ૦ ૧.૧.૪ ॥

આત્માડય ચત્તોર્નિહિતો ગુહાયામ્ ” ૨.૨૦ ॥

ગુહાં પ્રનિવ્ય રિઘન્તં ” ૪.૬ ॥

આત્મા ગુહાયાં નિહિતોડય ચત્તો — શ્વેતા૦ ૩.૨૦ ॥

અર્થ

એમ, આ વિશ્વ, કર્મો, તપ, તથા પરમ અમૃત-અક્ષર એવું બ્રહ્મ — બધું પુરુષ જ છે. હૃદયની ગુહામાં ગૂઢ રહેલા એને જે જાણે છે તે, હે સોમ્ય, આ સંસારમાં અવિદ્યાની શાંઠ છોડી નાંખે છે — તેના બંધનમાંથી છૂટી જાય છે. [૧૦]

[એવો અન્વય પણ કરાય છે — ગુહાર્યા નિહિત યતદ્ પરમૃતમ્ મક્ત્ત્વ ય વેદ । પરંતુ તેથી મિશેઁ અર્થકેર નથી થતો. અને ૧ લા મંત્ર જોડે વધારે મળતો અર્થ ઉપર કરેલા અન્વયથી મળે છે.]

આમ ત્યારે આ બીજી બેઠકમાં ઋષિએ શૌનકને કહ્યું કે, અપરા નિદ્યાના વિગમરૂપ આ જે સૃષ્ટિનિસ્તાર, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ તું ભવે આભ્યો તારે હવે પરાવિદ્યા જાણવી છે, તે આ પુરુષ છે. તે વિશે હવે હું તને કહીશ

આમ આ બીજા મુકનો ૧લો ખડ પૂરો થાય છે.

બીજું મુંડક, ખંડ ૨

પરાવિદ્યા વડે પામવાનું જે અક્ષરબ્રહ્મ તે શું છે, તેનું વળા
વધારે અને વિશેષ વિવરણ ઋષિ કરે છે :

૧

તે સર્વનું પરમ ધામ છે

હે શૌનક,

આવિઃ સન્નિહિતં ગુહાચરન્ નામ

મહત્પદમત્રૈતત્ સમર્પિતમ્ ।

અજત્ પ્રાણન્ નિમિષત્ચ યદેતજ્જ્ઞાનય

*સદસદ્ વરેણ્યં પરં વિજ્ઞાનાદ્^૧ યદ્ વરિષ્ઠં પ્રજાનામ્ ॥

॥ ૨-૨-૧ ॥

પદાર્થ^૨

આવિઃ = પ્રગટ; પ્રત્યક્ષ; બહાર; ઉદ્ધાતું, સન્નિહિત = પાસે રહેતું
(૨) છુપું; ઢંકાયેલું, ગુહાચરત્ = હૃદયરૂપી ગુહામાં વિચરનારું - વિરાજતું
નામ = નામે, પ્રસિદ્ધ, મહત્પદમ્ = મહત્ પદ; મહાન - અધિજ્ઞાન; પરમ
ધામ કે આધાર, અત્ર = અહીં; એમાં એતત્ = આ (અધું - અજત્ - પ્રાણત્
વગેરે) સમર્પિતમ્ = સમર્પિત થયેલું છે; એને અર્પિત છે (એ તરફ
એ બધાનું મહાન અધિજ્ઞાન - જ્ઞાનાધાર છે); અજત્ = હવનચયન
કરનાર; હાસ્યત્યાગતું; અજતું, પ્રાણત્ = શ્વાસ લેતું, નિમિષત્ ચ = અને

* સરખાવો પ્રશ્ન ૨-૫ સદમચામૃત ચ વત્ ।

૧. સરખાવો છાંદો ૭-૭ ૨ અતિ મગ્ધો વિજ્ઞાનાદ્ મૂય રતિ? વિજ્ઞાનાદવાચ
મૂયોન્મીતિ । જુદા. ૩ ઉપરથી વિજ્ઞાને વિષ્ણુ વિજ્ઞાનાદન્તરો ય વિજ્ઞાનં ન વેદ ॥

આંખ પલકાવતું યદ્ = જે (જે કાંઈ એજન્ વગેરે છે, એ બધું એમાં અર્પિત થયેલું છે.) એતત્ = આ (પર બ્રહ્મ; પુરુષ)ને જ્ઞાનય = જાણો (તમે) સદ્ અસદ્ = સત્ (પ્રત્યક્ષ - સ્થૂળરૂપે હયાત) અને અસદ્ (સૂક્ષ્મ - ઇન્દ્રિયોથી પર), વરેણ્યમ્ = વરવા કે પસંદ કરવા યોગ્ય; સૌને ગમતું; પરમપ્રિય, પરં = પર; ચડિયાતું વિજ્ઞાનાત્ = વિજ્ઞાનનાથી; અપરા વિદ્યાઓના કરનાં (ચડિયાતું), યદ્ = જે વરિષ્ઠં = શ્રેષ્ઠ; પરમ; ઉત્તમ (છે) પ્રજ્ઞાનામ્ = પ્રજ્ઞાઓમાં; સૃષ્ટિના બધા જીવોમાં; બધાં પ્રાણીઓમાં.

અ-વ-ય

આયિઃ સન્નિર્હિતં શુદ્ધચરત્ નામ મહત્પદમ્ અન્ન એતન્ એજન્ પ્રાણન્ નિર્નિયત્ ચ યદ્ સમર્પિતમ્ । જ્ઞાનય એતન્ સદ્ અસદ્ વરેણ્યમ્ વિજ્ઞાનાત્ પરમ્ યદ્ પ્રજ્ઞાનામ્ વરિષ્ઠમ્ ॥

અર્થ

પ્રગટ, ગૂઢ છતાં પાસે રહેલું, ‘શુદ્ધાચરત્’ (હૃદયરૂપી શુદ્ધામાં વિરાજતું) કહેવાતું અને મહત્પદ એવું જે એ (અક્ષર બ્રહ્મ) તત્ત્વ તેમાં, આ હલન ચલન કરનાર, શ્વાસ લેનાર તથા આંખ પલકાવનાર એવું જે પ્રાણિસૃષ્ટિનું જીવનમાત્ર તે સમર્પિત થયેલું છે : તે તત્ત્વ એ બધાનું મહાન અધિષ્ઠાન છે — એનો જીવનાધાર છે. જાણ કે, તે સત્ અને અસત છે; પ્રાણીમાત્રનું પરમ પ્રેયસ છે; ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા વિશેષ જ્ઞાનની બધી અપરા વિદ્યાઓથી પર છે; તથા બધા જીવોનું તે પરમ શ્રેષ્ઠ છે. [૧]

[ગયા ખંડમાં અક્ષર બ્રહ્મનો વિચાર મુખ્યત્વે સૃષ્ટિનાં દેવ, પર્વત, નદીઓ ઇત્યાદિની સરખામણીમાં કરેલો. પણ ખરો પ્રશ્ન તો પ્રત્યક્ષ જીવન અને જીવોની સરખામણીમાં જોડે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત થતાં જીવન-ધારી પ્રાણીઓનો એ બ્રહ્મ સાથે શો સંબંધ છે? આ ખંડમાં એ વિચાર શરૂ કરે છે, અને આદિમાં જ કહે છે કે, જીવનમાત્રનું મહત્પદ

તે અક્ષર બ્રહ્મ છે. તે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બેઉ છે — મનુષ્ય કે તે બેઉથી મોટું છે. તેથી જ તેમને લગતી અંધી અપરાધિવાઓ વડે તે પામી નથી શકાતું : એ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. છતાં, યકપિ કહે છે કે, જીવનમાત્રનું પરમ પ્રેયસ — પરમ પ્રિય અને છટ એ જ એક તત્ત્વ છે. ઉપનિષદોનું આ કથન તેમની ખાસ માનસશાસ્ત્રીય શોધ છે : જીવમાત્ર આત્માને જ ખરેખર તો ચાહે છે; પરંતુ સુવર્ણ જેવાં મોહક લાગનાં દેહરૂપી પાત્રોમાં તે સંતાયેલો હોવાથી, તેને ખીજું દેખાય છે કે સમગ્રય છે. આ જ વસ્તુને ગીતાકાર અનેક રીતે કહ્યું રાખે છે. જેમ કે, અજાનેનાસ્ત જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ । (૫-૧૫) બાકી પ્રાણીમાત્ર સ્વભાવે તો આધ્યાત્મિક છે — સ્વમાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે । (૮-૩)

જીવનનું વર્ણન કરવા તેની (૧) હૃદયનયનશક્તિ (૨) શ્વસન-શક્તિ (૩) અને આંખ પદ્મકાવવાની શક્તિ કહ્યાં છે. ખીજાં ઉપનિષદોમાં પણ આને મળતું જોવા મળે છે. શરીરવિજ્ઞાનના એ આદિકાળમાં કદાચ આ ઇન્દ્રિયશક્તિઓ ખાસ અગ્રય નોંધાઈ હશે, જે, એ વિજ્ઞાન વધનાં, વધારે સમગ્રની ગર્ભ. ગીતાકાર પણ નીચેના શ્લોકમાં આ જ હોયે ઇન્દ્રિયોના ધર્મો દ્વારા જીવનનું વર્ણન કરે છે; તેમાં ઉપરની ત્રણે વસ્તુય છે અને તે ઉપરાંત વધુ વિશદતા કરી છે —

પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશ્નન્ ઝિપ્સન્ અશ્નન્ ગચ્છન્ સ્વપ્નન્ શ્વસન્ ।

પ્રલયન્ વિસ્રજ્નન્ ગૃહ્ણન્ ડમ્પિયન્ નિમિપન્ અપિ —

ઇન્દ્રિયાગીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે . . . (૫-૮,૯)

જીવનની મોડી બાપ્પા તો હૃદયનયનની શક્તિ છે. એથી આગળ વધીને કહો તો, ઇન્દ્રિયશક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકાવો તે જીવન છે. એટલે સામાન્ય સમજ એવી છે કે જ્યેનનાં ખાલ લક્ષણો આ છે. એ લક્ષણો વડે અનેક પ્રાણીઓ પ્રાણી કે જીવ રૂપે આપણને સમગ્રય છે. એ બધાંનિ અંતમાં પ્રાણ્યો કહ્યાં છે; અને પછી કહેવામાં આવે છે કે, તે બધાંનું મહત્ત્વ એવું જ તત્ત્વ તે જ ખરું જીવન છે અને ઇન્દ્રિયધારી એવી એ બંધી પ્રાણ્યોથી ઉપર ને શ્રેષ્ઠ એ છે.

અર્થ

જે પ્રકાશવાન છે, જે અણુઓ કરતાં પણ અણુ — સૂક્ષ્મતર છે, તથા જેમાં બધા લોકો અને તેના બધા વાસીઓ રહેલા છે — એવું મોટામાં મોટા કરતાંય જે મોટું છે, તે આ અક્ષર પ્રદા છે.

(જીવનમાં પ્રાણ, વાણી અને મનને લોકમાં પરમમાં પરમ સમજાય છે; તે પરથી આગળ કહે છે:)

તે અક્ષર પ્રદા પ્રાણ છે, વાણી અને મન પણ તે જ છે. તે આ સત્ય છે; તે અમૃત છે; તે વેધ કરવા યોગ્ય લક્ષ્ય છે. હે સોમ્ય, એમ તું જાણ. (મનુષ્યે કરવા જેવું હોય તો આ જ એકમાત્ર છે. હે સોમ્ય, તેમાં તું એકાથ્ર થા.) [૨]

[સચગર આખી સદિમાં ઓતપ્રોત રહેતું છતાં તેથી પર છે, એવું જતાવવા બદલને અણુઓ નાનું ને મહાન વિશ્વથીય મોટું કહેવાની પરિભાષા ઉપનિષદમાં બહુધા વપરાય છે. સરં મગોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ . . .

કદાચ ને કોઈ અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ પદાર્થ તેને માની એસીએ, તેથી કહ્યું છે કે, તે પ્રકાશ કે તેજ જેવું છે. જૂના ગ્રીક લોકમાં એક એવો વાદ હતો કે જે, ગણિતની રીતે, આત્માને વિશે માનતો કે, વસ્તુના કદના પ્રમાણમાં આત્મા ઓછોવત્તો તેમાં રહે છે. એટલે કે, ૧ ધનફૂટમાં અમુક તો ૨ ધનફૂટમાં તે બમણો હોય, એવું ગણિતી લેખુ આત્માને અંગેય મનાવું. આ ખોટું છે. હવા પેડે તેનું સમજવાનું નથી, કેમ કે તે તો પદાર્થનું પદાર્થપણું છે; જીવનનું જીવનપણું એ છે. પદાર્થમાત્રમાં સમર ભરેલો છતાં તેને જુદાઈ નથી. આ જતાવવાને માટે કહે છે કે, મન, વાણી ને પ્રાણ પણ તે જ છે.

અગાઉ મું. ૨-૧-૨,૩ મત્રમાં કહ્યું કે, તે પ્રાણ કે મન નથી; બિચટાં તે ખેડે તેમાંથી છે. આ વસ્તુ અહીં કહેવાના વિરોધમાં નથી

માનનાની જગતમાં મુખ્ય સમજતા જે પાર્થિવ મૂળતત્ત્વો કે તે વિષેનો તે જમાનાનો જે વૈજ્ઞાનિક ક્યાસ, તેમને સરખામણીમાં લઈને, અદી જે પરમતત્ત્વ નિરૂપણ છે તેનું વર્ણન કરે છે, અને તે પણ એમ કહેતા કે, આ પરમતત્ત્વ અમુક જેવું છે, અને તેનું નથી પણ, કેમ કે તેનાથી પર છે, અને તે વસ્તુનું વસ્તુપણ એ પરમ તત્ત્વને લીધે છે. કહેવાની મતનમ કે, આ રીતે છડુ છડુ વર્ણન આવે એમાં વિરોધ સમજવાનો નથી જેમ કે, અગાઉ અગ્રાણ અમન કહ્યું, હવે કહે છે તે પ્રાણ મન વાણી છે. આ બેઉ સત્ય છે, કારણ કે આ તત્ત્વને સમજવાને ટેકાણે આ મધુ કહેવાય છે, મધી તો એ અનિર્વચનીય છે છતાં તે જ આપણું લક્ષ્ય છે, ને તે હાથ કરવાનો માર્ગ આ છે.]

૩

તેના વેધનો માર્ગ

ધનુર્ગંધીઘૌષનિષદં મહાશ્વ

શ્વર સુપાસાનિશ્ચિત સ્વર્ગીયત્વ

આદ્યમ્ 'તદ્માવગતેન ચેતસા

લક્ષ્ય તદેવાશ્વર સોમ્ય વિદિ ॥ ૨ ૨-૨ ॥

પદ્યાર્થ

ધનુ = ધનુષ્ય ગૃહીત્વા = ગ્રહણ કરીને, લઈને ઔપનિષદ = ઉપ-
નિષદનું. ઋષિએ એ ઉપનિષદોમાં કહેવું, કે 'ઉપનિષદ' (ગૂઢ સાધના)
રૂપી; મહાશ્વ = મવાન અશ્વ (એવું -) શ્વર = બાણ હિ = (નામ્યપૂર્તિ) મારે)
સુપાસાનિશ્ચિત = ઉપાસના વડે - નિશ્ચિત = તીક્ષ્ણ કરેલું - ધાર કારેલું.
સ્વર્ગીય = સાચું જોઈએ - ચત્રવતુ જોઈએ, આદ્યમ્ = તાણીને, બેચીને
તદ્માવગતેન = તે (લક્ષ્ય) ના ભાવને પામેના - તેમાં એકાગ્ર - તદ્દશ બનેના
ચેતસા = ચિત્ત વડે, લક્ષ્ય = લક્ષ્ય, નિશ્ચાન તદ્દશ્ય = તે જ અંશર =
અક્ષર તત્ત્વ - લક્ષ્ય - પુરુષ - ને (હિ) સોમ્ય = હે મોખ્ય, બેશ વિદિ =
તું જાણ

અન્યથા

ઔપનિષદં ધનુઃ શ્દીત્વા, તદ્માવગતેન ચેતસા. આયમ્ય, ઉપાસા-
નિશિતં શરં હિ સંધયીત । તદેવાશ્ચરં લક્ષ્યં, સોમ્ય વિદ્મિ ॥

અર્થ

ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલા કે 'ઉપનિષદ' (ગૂઠ સાધના)
રૂપી ધનુષ્યને ધારણ કરી, ઉપાસના વડે તીક્ષ્ણ કરાયેલા મહાન
અસ્ત્ર એવા (વિશુદ્ધ જીવાત્મા રૂપી) બાણને તેની ઉપર
ચડાવવું જોઈએ. અને તે (લક્ષ્ય) માં તદ્રૂપ બનેલા એકાગ્ર
ચિત્ત વડે તેને તાણીને, હે સોમ્ય, તે જ અક્ષર તત્ત્વને
તાકવાનું નિશાન કે લક્ષ્ય તું બાણ. [૩.]

હે સોમ્ય, દૂંકમાં —

પ્રણવો ધનુઃ શરો જ્ઞાતમા

મદ્મ તત્લક્ષ્યમુચ્યતે

અપ્રમત્તેન વેદવ્યમ્

શરઘત્ તન્મયો મવેત્ * ॥ ૨-૨-૪ ॥

અર્થ

પ્રણવઃ = બ્રહ્મ; ઔકાર ધનુઃ = ધનુષ્ય, શરઃ = બાણ હિ = ખરેખર

જ્ઞાતમા = જ્ઞ; જ્ઞાતમા, મદ્મ = અક્ષર; બ્રહ્મ; પુરુષ તત્-લક્ષ્યમ્ (તસ્ય

લક્ષ્યમ્) = તેનું લક્ષ્ય; નિશાન ઉચ્યતે = કહેવાય છે; અપ્રમત્તેન = અપ્રમાદીએ;

અપ્રમાદરહિત મનુષ્યે (૨) અપ્રમાદપૂર્વક વેદવ્યમ્ = વેદ કરવાનો છે;

વીધવાનું છે; શરઘત્ = બાણની પેઠે તન્મયઃ = તન્મય; તદ્રૂપ; લક્ષ્ય સાથે-

એકરૂપ મવેત્ = યશે; થતું જોઈએ; થવાનું છે.

● શ્લોક ૧૦ ઉપરમાં આને માટે જે અરણિનાં લાકડાં અને અગ્નિ ઉત્પન્ન
કરવા તેમના મધનની ઉપમા આપી છે. તે સરખાવવા જોવી છે —

હૃદેહમરણિં વૃષ્ણા પ્રણવ પોત્તરારણિમ્ ।

ધ્યાનનિર્મયનામ્યાસાત્ દેવ પશ્યેન્નિગુહ્યત્ ॥ ૨-૨૨ ॥

અવયવ

પ્રગવ ધનુ, શર દિ આત્મા, મદ્મ તર્-લક્ષ્યમ્ ઉચ્યતે, અપ્રમતેન
વેદવ્યમ્, શરવન્ તમય મઘેન્ ॥

અર્થ

[પાન ૧૦૦ કપર શ્લોક કોનો અર્થ આ પ્રમાણે વાચવો]

ઉપનિષદોમા વર્ણવેલા કે 'ઉપનિષદ' (ગૂઠ સાધના)
રૂપી ધનુષ્યને ધારણ કરી, (લક્ષ્યમા) તદ્રૂપ બનેલા એકાગ્ર
ચિત્ત વડે તેને તાણીને, ઉપાસના વડે તીક્ષ્ણ કરાયેલા
મહાન અગ્ર એવા (વિશુદ્ધ જીવાત્મારૂપી) બાણનું સધાન
કરવું જોઈએ. હે સોમ્ય, તે જ અક્ષર તત્ત્વને તાકવાનું
નિશાન કે લક્ષ્ય તું બાણ [૩]

છે — "અપ્રમતેન — મહાવિષયોપલેખિતૃણાપ્રમાદવર્જિતેન — સર્વતો પ્રિયતેન
જિતેન્દ્રિયેણ એકાગ્રચિત્તેન = મહા વિષયોની પ્રતિભોગમા તૃપ્તિ તથા
પ્રમાદ (આસક્તિ) વિનાના ચર્ચને, સર્વ બાણુએથી વિગ્રહ ચર્ચને,
જિતેન્દ્રિય ચર્ચને એકાગ્રચિત્તવાળા ચર્ચને" આ પ્રમાણે જો મનુષ્ય
ચેતાની બાણરૂપી જાનને સક્ષ્મ એકાગ્રતાવાળી કરે તો, જેમ તીર

બરોબર તેના નિશાન સાથે જઈને લિપ્ત થાય છે, તેમ મનુષ્ય બ્રહ્મ લક્ષ્યમાં તન્મય થઈ જશે આ પરનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ છે, એ મનુષ્યે જાણવાનું બપ્સુ છે]

૪ લક્ષ્યનું સ્વરૂપ

હે શૈનક, એ રીતે મળતા એ પરમ લક્ષ્યમાં શું નથી સમાવે કે તેની બહાર કે ઉપરાંત બીજું કશું જાણવાનું માફી રહે ? એ જ આ સારી સૃષ્ટિનો આત્મા છે મોજ વાત બધી ખોલી છે

યસ્મિન્ ધૌ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમ્

ઓત મન સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈ ૧ ।

તમેવૈક જાનથ આત્માનમ્

અથ્વા શાન્તો વિમુચ્ચામૃતસ્યૈવ સેનુ ૨ ॥ ૨ ૨ ૫ ॥

પદાર્થ

યસ્મિન્ = જેમાં ધૌ = છુનો, તેજસ્વી તારાગણોની નિશાળ સૃષ્ટિ (અહીં) પૃથ્વીથી બીજી બધી અનેક જગ્યાઓ — પૃથ્વી બહારનું બ્રહ્માંડ પૃથિવી = આ દુનિયા ચ = અને અંતરિક્ષમ્ = નિશાળ આકાશ (જેમાં ધૌલોક ને પૃથ્વી બધું આવેલું છે) ઓત = ઓતપ્રોત છે તાણવાણા પેઠે વણાઈને જેમાં રહેલું છે મન = મન (પણ ઓતપ્રોત છે) સહ =

૧ સરખાનો જૃહ ૭ ૩ ૮ ૭ —

યદુષ્ય ગાર્ગિ દિવો યદર્વા પૃથિવ્યા યદ્ભૂત ચ યદચ્ચ અવિધ્યચ્ચ
આકાશં પ્વ તદોત્ત ચ પ્રોત ચેતિ । કરિમનુ લલુ આવાશ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ ? પતદૈ
તદક્ષર ગાર્ગિ પ્રાક્ષ્યા અભિવદન્ ।

૨ આ માને સેનુની ઉપમા ઉપનિષદમાં ઠેર ઠેર આપેલી જોવા મળે છે —
આત્મા સ સેનુ વિધૃતિ । ન પ્વ સતુમ્હોરાત્રે તરત ન જરા ન મૃત્યુ ।
હરિ ૧૦ ૮૪૧ ॥ ૫૫ સેનુ વિધરણ । જૃહ ૧૦ ૪૪૨૨ । ચ સેનુરીગ્નાનાન્ ૧ ૫૭૦
૩૨ ॥ અમૃતસ્ય પર સ્તુમ્ । શ્વેતા ૧૦ ૬૧૯ ॥

સાથે પ્રાણેઃ ચ સર્વેઃ = બધા જ પ્રાણો — ઇન્દ્રિયો (સાથે), તમ્ એવ = તેને જ એક = એક, અદ્વિતીય (આત્માનમ્ સાથે સંબધ) જ્ઞાનય = તમે જાણો આત્માનમ્ = આત્માને, અન્યાઃ = બીજા વાચઃ = વાચ્યાઓ; વાતો; વાંદો ત્રિમુચય = છોડો, મૂકો, અમૃતસ્ય = અમૃતનો, અમરતાએ જન્યાનો એવઃ = આ (એક આત્મા) સેતુ = સેતુ, પુત્ર (છે.) .

અર્થ

યતિમન્ ઘૌઃ, પૃથિવો, અતરિક્ષમ્ ચ, સર્વેઃ પ્રાણેઃ સદ્ મનઃ ચ ઓતમ્, તમ્ એવ એક આત્માને જ્ઞાનય; અન્યાઃ વાચઃ ત્રિમુચય; એવઃ અમૃતસ્ય સેતુઃ ॥

અર્થ

જેની અંદર તારાગણોથી ભરેલો ઘુલોક, આપણી આ પૃથ્વી, તથા તે બધાની વચ્ચે ને તેને આવરી લેતું એવું અદ્વિત અંતરિક્ષ કે આકાશ, અને બધી ઇન્દ્રિયો સહિત મન — એ બધાં ઓતપ્રોત રહેલાં છે, તેને જ એક અદ્વિતીય એવો આત્મા (પદ્ધતી કહેવાતો) જાણો. એનાથી બીજા વાતોને અન્યથા માનીને છોડો. (મરણની ખાઈને ઓળંગી) અમૃતને પહોંચવા માટેનો પુત્ર આ આત્મા છે. [૫]

[સામાન્ય લોક પરિભાષામાં વપરાતા 'આત્મા' પદને આ મંત્રમાં લે છે અને કહે છે, એ આત્મપદ પણ આ જ એક લક્ષ્ય જે બ્રહ્મ-પદ, તે જ છે. આ બાબતમાં ખીજા અનેક વાલ્મીકિય વાદો ચાલે છે, તેમને ખોટા કે ભ્રમિત સમજવા

પ્રજ્ઞ દૂર છે. એક જાણુ સત્ દેખાતુ આ કારણ — સર્વિ છે; જેને પામવા માટે અપરાધિવાઓનો આખો સંભાર પડેલો છે, જેને અંગે વેદો ભરપૂર વાતો કહે છે. પણ એનાથી તૃપ્તિ નથી, કેમ કે એમા મૃત્યુ રહેલું છે, પરિવર્તનની ધારાભાગ રહેલી છે, તેને કારણે માનવ-ચિત્તમાં ઊઠ્યા જ કરતા — તેની સાથે જ જાણુ જડવા ન હોય

એના — કયેશો કે સુખદુ ખે રહેવા છે દૂ કમા, કેના અપરાધિદાઓથી મૃત્યુ બધન, તથા સુખ શાંતિ ને જ્ઞાન વિષે સતત અતૃપ્તિ અને અજ પો રહે છે

અને એની માત્રા જોટી ઘેરી તે પ્રમાણે સામે અચૂક સ્વયં-સિદ્ધિ રહેના લાગના એના અમૃત મુક્તિ, તથા જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અને અતૃપ્ત સુખશાંતિ, — એ બરાની પ્રેક્ષિની બૂખ જાગે છે

અધારા અને અન્નાગા જેના — જાણા અને ઘોણા જેના આ બે વચ્ચે મેળ જ કમા છે? મત્ર રહે છે, આ સન જુદા જણાના પ્રદેશો વચ્ચે પુન છે અને તે પુન આત્મા છે, શરસધાનનો નિયન જે બ્રહ્મ ઉપર કથુ, તે પથુ આ જ એક પરમ આત્મતત્ત્વ છે આ જાણુવુ એ અપરાધિદાનું નહિ પરાધિદાનું કામ છે અને એ જાણુવાનો માર્ગ છે, જે દૂ કમા ઉપર કલ્પો — શરમધાનરોગ તેને વગી નિરીત રૂપે — શરીરે રહેના એના આત્માની પરિભાષામા — કહે છે, અને એને પ મગને માટે લક્ષ્યવેધની ભાષામા અગાઉ જે કથુ, તેને જ જ્ઞાનયોગની ભાષામા કહે છે અને તેના સધકને સનાતન મગી થૂકેયો આશીર્વાદ આપીને, મત્ર પૂરો થાય છે]

એ જ આ શરીરી છે

મરા ક્વ રથનાભૌ સહતા યત્ર નાસ્ત્ર

મ ઇષોઽન્તશ્વરતે મહુથા જાયમાન ।

જોમિત્યેવ ધ્યાવથ આત્માન

સ્વક્ષિત વ પારાય તમસ પરસ્તાત્ ॥ ૨-૨-૬ ॥

* રથનાભિમા આરાની કપમા ઉપનિષદોમા બહુ સામાન્ય છે

યયા વા-મરા ન મૌ મર્મરિતા । છાંદો ૭ ૧૫ ૧

યયા રથનમૌ વ મરા મર્મ સમરિતા । બૃહદ્ ૧૦ ૨-૫-૧૫

અગ ક્વ રથનાભૌ કલ્પ યામ્નન્ પ્રતિષ્ઠિતા ।

ત વેદ પુરુષ વદ યથા મા વો મૃત્યુ પરિવિથા રુદિ । પ્રશ્ન ૬-૬

પદાર્થ

અરાઃ = આરાઓ દ્વ = પેડે; માક્ષ રચનામી = રચના નાભિમાં
 સહતાઃ = એકત્રિન; એકરી; એકમૂઘ બનેલી (છે) યન્ન = જ્યાં નાભ્યઃ
 = નાડીઓ; (ત્યાં) સઃ એપઃ = તે આ (આત્મા જે શ્લે ૦ ૨-૨-૫ માં
 દર્શી) અન્તઃ = તેની મહો; તેનું જે હૃદયરૂપી ગુહાસ્થાન તેની અંદર
 ચરતે = વિચરે છે, વિહાર કરે છે (અર્થાત્ સમસ્ત શરીરના નાભિરૂપી
 એ સ્થાનમાં તે આત્મા રહે છે,) વહુધા = અનેક રૂપે, અનેક રીતે
 જાયમાનઃ = નીપજતો; અનરતો; પેન થનો; પ્રગટતો. ઓમ્ = ઓમ્
 હિતિ એવં = એ પ્રમાણે; એમ વ્યાયય = તમે ધ્યાન કરો; ચિંતન કરો.
 (ત) આત્માન = તે આત્માનું (તે આત્માનું ઓમ્ એ પ્રમાણે ધ્યાન કરો.)
 સ્વસ્તિ = હવે થાઓ ઘઃ = તમારું પારાય = પાર પહોંચના માટે
 (પાર પહોંચનામાં) તમસઃ = તમસ-અધકારથી પરસ્તાન્ = પેમે પાર
 (પહોંચનામાં તમારું હવું થાઓ.)

અ.વય

વહુધા જાયમાનઃ સઃ એપ રચનામી અરાઃ દ્વ નાભ્ય યન્ન સહતાઃ
 (તન્ન) અન્તઃ ચરતે ।

(ત) આત્માન ઓમ્ હિતિ એવં વ્યાયયે^૧ । તમસઃ પરસ્તાન્ પારાય
 ઘ. સ્વસ્તિ ॥

૧ ઓમ્ આત્માનું પ્રતીઃ છેઃ તે વડે આત્માની ઉપાસના એ ઉપનિષદોનું
 'ઉપનિષદ' - ગ્રંથ તત્ત્વ - ગ્રંથ સાધના છે આ પ્રતીકનો મર્મ શો છે, તેનું
 ધ્યાન કરવું એટલે શું, એ બતાવના ખાસ અગ્રમ ઉપનિષદ છે - માંડુક્ય.
 અને બીજા ઉપનિષદોમાંય આ ઘણું આવે છે જેમ કે,

ઓમિત્યેતદક્ષરસુગમીત્વ । ઊત્તે ૧-૪-૨.

ઓમ્ જ્ઞ મય । જુદે ૫-૧-૨.

ઓમિતિ મય । ઓમિતિ ઇદ સર્વમ્ । તેતિ ૦ ૧-૮-૨.

તતે વદ મ્મદેય ન્વોમ્યોમિત્યેતત્ । કડે ૨-૧૫

(આનું ૪ રૂપાંતર બુદ્ધિ ગીતા ૮-૧૨ છં)

અર્થ

અનેક રૂપો ધરતો તે આ આત્મા, રથના ચક્રની નાભિમાં તેના આરાઓ પેઠે અંતરમાં જ્યાં શરીરની બધી નાડીઓ એકઠી થઈને મળે છે, ત્યાં (હૃદય-ગુહામાં) વિચરે છે. આમ એ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન ધરો. અધિકારને પેલે પાર પહોંચવામાં તમારું બલુ થાઓ. [૬]

[સચરાચરમાં આત્મેત વ્યાપેયું જે પરમ બ્રહ્મ છે તે અને પ્રત્યક્ષ દેખાતું એવું આ જંધુ જગત, એ બે, મનુષ્યને દેખાતા મહાન કાવચના છેડા છે. બેને સાધનાર મેલુ આત્મા છે, એમ ગયા મંત્રમાં કહ્યું.

તે જ તત્ત્વ માનવ શરીરમાં ખાસ પ્રતીત થાય છે, તેનું સ્થાન અંતર છે, કે જ્યાંથી નાડીઓ ચોમેર ફૂટે છે. આ નાડીઓ વાટે જીવન ચાલે છે, જેનો આધાર ચેતન એવો આત્મા છે. આ સીધી સાદી અને પ્રત્યક્ષ શારીરિક સમજને લઈને મનુષ્યે બધા દેશોમાં હૃદયને ચેતનનો વામ કલ્પો છે, સાં પ્રતીત થતા ચેતનને અંતરાત્મા કલ્પો છે, અને સાં વસતા પરમ ચેતનને અંતર્યામી વર્ણવ્યો છે.

વિરાટમાં જેમ સૃષ્ટિ અને બ્રહ્મ એ બે છેડા છે તેમ, વ્યક્તિ કે ગ્રાણીમાં શરીર અને જીવ એ બે તે જ કાવચના છેડા છે; અને તેમને સાધનાર આત્મા છે પહેલી વિગટ કે સમઘટિની સમસ્યામાં આત્મતત્ત્વ છે, તેને (વ્યક્તિ કે વ્યક્તિની મમમ્યાની સરખામણીમાં) પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે, જ્યારે વ્યક્તિને દિઆમે વ્યક્તિમાં તેને આત્મા કહેવાય છે પરંતુ એ વસ્તુતાએ ગેરૂયો કાર્ત્ત બેદ સૂચવવા માટે નથી, વિચારની સ્પષ્ટતાને સગરુ યોગ્યતામાં આવેલો શબ્દિક બેદમાત્ર એ છે; જગતના કાવચના અધિકારમાંથી તેજ તરફ જવા માટેની જોદ્ધિક જરૂર પૂરતો એ બેદ છે. અને જ્યાં મુધી એની જરૂરમાં આપણે છીએ ત્યાં મુધી એ બેદ આવ્યો છે. એ બેદનો મર્મ ખામરાને માટે ઝંકારનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

આ ધ્યાન એટલે શું? ઐ પરમાત્માનું નામ છે. તે નામ યાદ કરીને એનો જે અર્થ છે તેનો મર્મ સતત જીવનમાં ઉતારતા જવું, એ આ ધ્યાન છે. 'યોગસૂત્રમાં તે દ્વંદ્વમાં કહ્યું છે — તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ । ૧-૨૭ । તે પરમ ઈશ્વરતત્ત્વનું નામ ઐ છે. (આ મંત્રમાં 'ઓમિતિ' દ્વારા આ કહ્યું છે.) તત્ત્વજ્ઞઃ તદર્થમાયનમ્ । ૨-૨૮ । તેનો જાપ કરવો; અને એમ કરતાં તે જે વસ્તુનું વાચક છે તેની એકાગ્રતાથી સતત લાવના કરવી: ઐકારના અર્થના રૂપ તથા મનન વડે તે મહાન સત્યમાં તદ્રૂપ બનવાનો ધ્યાનયોગ સાધવો. (આ મંત્રમાં એને ઇવં ધ્યાયઃ આત્માનં એ પદો દ્વારા કહ્યું છે. — 'આત્માનું ધ્યાન એમ — પ્રાગુત્તર દ્વારા થઈ શકે છે; મારે તે રીતે એ કરો.'))

અહીં પ્રશ્ન થશે, આ ક્યાં પછી? એનો ઉત્તર એ છે કે, એને પછી નથી. એ કરો એટલે તમે માર્ગ ઉપર છો. અને આ માર્ગ એવો છે કે તે માર્ગ પર ચાલવું એ જ તેના પામે પહોંચવા જેવું છે. એમ ચાલનારા ધીર ધીર પુરુષો એને પામે જ. એટલે વધારે તેનું રિવેચન ક્યાં વગર ત્રપિ આશીર્વાદ આપે છે કે, એમ જે કરે તે કાયાનો પાર પામશે; એમ કરનારનું લખું થાઓ.]

અને ત્રપિ કહે છે, હે શૌનક, બ્રહ્મિ સમષ્ટિ બેડના એક અખંડ આત્મારૂપ આ અક્ષર તત્ત્વને ધીર પુરુષો પામે છે:—

૫

ધીર પુરુષો તેને પામે છે

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્યૈવ મહિમા સુધિ ।

દિવ્યે પ્રહ્લપુરે* હોષ ષ્પોગ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

* પ્રહ્લપુર શબ્દ આત્માના નિવાસસ્થાન હૃદયગ્રંથા મારે બીજેય વપરાયેલા મને છે:—

અગ્નિન્ બ્રહ્મજે દરરં કુન્દીકં દેવમ્ । ઇતિ ૦ ૮-૧-૧. મનુજા સ્વં સનાતિતમ્ । ઇતિ ૦ ૮-૧-૪. અન્ય દેવ્ય બ્રહ્મજુરં । ઇતિ ૦ ૮-૧-૫

મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા

પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં સન્નિધાય ।

તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિપश्यन्તિ ધીરા

આનંદરૂપમમૃતં યદ્ વિભાતિ ॥ ૨-૨-૭ ॥

પદાર્થ

યઃ = જે સર્વજ્ઞ. = સર્વજ્ઞ (છે), સર્વવિદ્ = બધું જાણનાર (છે),
યસ્ય = જેનો. એયઃ = આ બધો મહિમા = મહિમા; મોટાઈ મુનિ = ભૂતજમાં
(આપેયો દેખાય છે), દિવ્યે = દિવ્ય એવા બ્રહ્મપુરે = બ્રહ્મપુરમાં (બ્રહ્માના
ધામ - હૃદયમાં) દિ = ખરેખર એય. = એ (આત્મા) જ્યોત્સ્નિ =
આકાશમાં (હૃદયના પોતાણમાં) આત્મા = આત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ = પ્રતિષ્ઠા
પામેલો - બિરાજેલો - રહેલો (છે).

મનોમય = મનોમય; મનરૂપી પ્રાણશરીરનેતા = પ્રાણ તથા શરીરનો
નેતા - નાથ પ્રતિષ્ઠિતઃ = બિરાજેલો - રહેલો છે. અન્ને = અન્નમાં = અન્નમય
કેશરૂપી દેહમાં હૃદય = હૃદયને સન્નિધાય = લક્ષી પ્રકારે સ્થાપીને, સ્થાનક
કે વાસ કરીને. તદ્ = તેને (અહીંથી હવે અદાર કે બ્રહ્મ કહી
તેને નખુંસકલિંગી વિરોધણો લગાડે છે) વિજ્ઞાનેન = વિજ્ઞાન દ્વારા;
સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભુક્તિ વડે પરિપश्यન્તિ = પરિપૂર્ણતાથી જુએ છે - પામે
છે, સાક્ષાત્ કરે છે ધીરાઃ = ધીર પુરુષો; યોગીઓ આનંદરૂપમ્ = આનંદરૂપ
અમૃતમ્ = અમૃત; અમર યદ્ = જે વિભાતિ = પ્રકાશે છે, પ્રકાશમાન
છે (તેને).

અ.વ.થ

યઃ સર્વજ્ઞ. સર્વવિદ્, મુનિ યસ્ય એયઃ મહિમા, (સ.) એયઃ આત્મા
દિવ્યે બ્રહ્મપુરે જ્યોત્સ્નિ દિ પ્રતિષ્ઠિત । (સ એયઃ આત્મા) મનોમયઃ,
પ્રાણશરીરનેતા હૃદય સન્નિધાય અન્ને પ્રતિષ્ઠિતઃ । યદ્ આનંદરૂપમ્, અમૃત
વિભાતિ, તદ્ ધીરાઃ વિજ્ઞાનેન પરિપश्यન્તિ ॥

* સરખાવો ૬૬૦ ૩-૬:—

વિજ્ઞાનજારવિધેયુ . . . મોઽન્નન પારમાર્જોતિ તદિજ્ઞોઃ પરમ પરમ્ ।

અર્થ

જે સર્વજ્ઞ * સર્વવિદ છે, જૂતળમાં જેનો આ બધો મહિમા છે — (જેને લઈને આ જૂતળમાં જોઈએ છીએ તે નદી સાગર, સૂર્ય ચંદ્ર, ઇંડ બધું છે,) એવો તે આ આત્મા દિવ્ય એવા બ્રહ્મપુર કહેવાતા હૃદયરૂપી આકાશમાં બિરાજેલો છે. તે મનોમય — મનથી થતા વિજ્ઞાનરૂપ છે, પ્રાણ તથા શરીરનો નાથ છે; હૃદયમાં વાસ કરીને રહેલો તે અન્નમાં (દેહમાં) બિરાજેલો છે. + એણે જે આનંદરૂપ, અમૃત અને સ્વયંપ્રકાશમાન તત્ત્વ છે, તેને ધીર પુરુષો પોતાની વિજ્ઞાનશક્તિ વડે પરિપૂર્ણતાએ જુએ છે — પામે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. [૭]

[આત્મનત્ત્વ કે બ્રહ્મપદાર્થ સમજાવવાને માટે આ શ્લોકમાં વળી નવી પરિભાષા વાપરી છે અત્ર શરીર પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન, આનંદ આ શબ્દો અનેક ઉપનિષદોમાં આવે છે કયાંક માત્ર ઉલ્લેખ કરે છે, તો કયાંક એમની વ્યાખ્યા કરી સમજાવે છે અહીં દૂઠમાં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની વ્યાખ્યા ૧-૧-૮, ૯ માં થોડીક કરી છે તે જુઓ ૧-૧-૯ તો આ મંત્રને જ મળતો શ્લોક છે અહીં પણ આ મંત્ર બીજા ખડનો સમારોપ કરે છે

ધીરા — આ પદ ઉપનિષદો ખસ છે આમાન્ય ભાષામાં આજે એનો અર્થ ઊતરી જઈને મર્યાદિત થઈ, માત્ર ધીગજ્યાળો એવો રહ્યો છે પરંતુ મૂળ તેનો અર્થ ગીના જેને ગિયનગ્રન, યુગ્મ,

* જુઓ ઉપર મુ ૩૬ ૧-૧-૧ સ્તંભનો પોતપોત — તત્ત્વ નિર્વિદ્ય સર્વજ્ઞોજન્મ ૧-૨૫।

+ કેટલાક તાજાને પદને સ્વતંત્ર ગ્રંથી, તેનો અર્થ આમ પણ કરે છે —
'તેના જ્ઞાન વડે, ધીર પુરુષો તે અનંદરૂપ, અમૃત, અસ્વરૂપ આનંદ એવા તેને પરિપૂર્ણતાએ જુએ છે'

યોગી, સ્થિતધીઃ કહે છે તે છે. આ સ્થિતિને પામવાને માટે અખૂટ ધીરજ જોઈએ. તેથી તેના સાધક 'ધીર' પણ છે. અને તે સમગ્ર અર્થ અહીં 'ધીર' પદનો સમજવાનો છે. (સરં મુકકં ૩-૨-૫ ધીરાઃ યુક્તાત્માન . . .)

તેના પુરુષો પોતાની સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાન-શક્તિથી એ આનંદરૂપ અમર બ્રહ્મને સાક્ષાત્કરે છે.]

એવાના અનુભવની બલિહારી કેવી છે? એમનો અનુભવ કેવો હોય છે? લક્ષ્ય વેધનારા એવા ધીર પુરુષો પોતાના ધ્યાનયોગ વડે શું અનુભવે છે? — હવે-ઋષિ એ કહે છે:

૬

એ પ્રાપ્તિનું ફળ

હે શૌનક, એવાઓની શી સ્થિતિ થાય છે તે સાંભળ :

મિચતે હૃદયપ્રગ્ધિચ્છિન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

॥ ૨-૨-૮ ॥

પદાર્થ

મિચતે = ભેદાય છે, છૂટી જાય છે હૃદયપ્રગ્ધિ = હૃદયની પ્રગ્ધિ; હૃદયમાં વળેલી કામવાસના કે અવિદ્યાની ગાંઠ, છિન્તે = છેદાય છે; નિવારણ થાય છે, ટળે છે સર્વસંશયાઃ = બધા-સંશયો-સંકાઓ કે પ્રશ્નો, સંશયમાત્ર, ક્ષીયન્તે ચ = અને ક્ષીણ થાય છે; ક્ષાય પામે છે અસ્ય = એનાં, એ ધીર પુરુષનાં કર્માણિ = કર્મો તસ્મિન્ = તે દૃષ્ટે = જોયે; જોતાં; (તેના) સાક્ષાત્કાર. થનાં પરાવરે = પર અને અપર બેઉ-રૂપ એવું એ પરમ સત્ય જોયે. (બુએ ૧-૧-૨).

અ.વચ

તસ્મિન્ પરાવરે દૃષ્ટે, હૃદયપ્રગ્ધિઃ મિચતે, સર્વસંશયાઃ છિન્તે, અસ્ય કર્માણિ ચ ક્ષીયન્તે ।

અર્થ

પર અને અવર — સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ — સર્વરૂપ એવા એ પરાવરનો સાક્ષાત્કાર થતાં, હૃદયમાં રહેલી વાસના કે અવિદ્યાની ગાંઠ * છૂટી જાય છે, બધા સંશયો ટળે છે, અને એ પુરુષનાં કર્મો ક્ષય પામે છે — તેના જન્મમરણનું દુઃખ જાય છે. [૮]

[સંશય, સદા અતૃપ્ત નિરાસા, સુખની સદા પિપાસા — આ બધાનું મૂળ હૃદયગ્રંથિ છે. હૃદયગ્રંથિનો અર્થ એ ઉપનિષદોમાં એકસરખા શ્લોકથી સ્પષ્ટ કર્યો છે (કૌ ૨-૩૧૪, ગૃહ્ય ૪૪-૭) — યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડમ્ય હૃદિ ત્રિતાઃ (કામનાઓ કે જે મનુષ્યના હૃદયમાં બેઠેલી છે, તે બધી જ્યારે છૂટી જાય છે . . .) યદા સર્વે પ્રમિચ્ચન્તે હૃદયસ્યેહ પ્રથય (હૃદયની બધી ગ્રંથિઓ જ્યારે અહીંયાં બેઠાઈ જાય છે. . .)

એવી સતત અજ પાની હૃદય-ગાંઠ ટળે, તો પછી સંશય કે શકા શી વાનની રહે?

અને કર્મોની જગ પણ વાસના છે તે દ્વારા જ કર્મ અને તેનાં સારાં માદાં ફળનો કલેશ આવ્યા કરે છે તે પણ ક્ષીણ થઈ જાય.

પરમ સત્ય એવું એક બ્રહ્મ જ આ બધું પર-અવર છે અને બીજું કાંઈ નથી, એ પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ જાય તો જ કામના રાખવાની બ્યર્થતા કે અસલના અથવા નાદાનપાણું આપોઆપ સમજાય. તેવાને દુનિયાના પદાર્થો તથા કાર્યો વિષે અનામકિત સહજ થઈ જાય. તેવા માટે ગીનાકારેય કહ્યું — સ્વર્ગે રસોપ્યસ્ય પર દંષ્ટ્વા નિર્વર્તે ॥ (૨-૫૬) અને એ પરાવર દર્શનને ગીનાકારેય વર્ણવ્યું છે :

યદા ભૂતરૂપભાવમ્ એકસ્યમનુસ્મૃતિ ।

તત્ત એવ ચ્ચ વિસ્તારમ્ બ્રહ્મ સપચને તદા ॥ ૧૨-૩૦ ।

* સર. અવિદ્યાપ્રતિ વિકિરતોદ સોમ્ય । મુ. ૨-૧-૧૦ ।

જાતજાનના અનર પાઠો અલગ અલગ દેખાય છે, પરંતુ તે બધા એક પરમ તત્ત્વમાં જ પધધિ રૂપે રહેલા છે, અને એ એકમાથી જ એ બધાનો આ વિસ્તાર થયેલો છે આમ એ પર તથા વિસ્તારરૂપ આ અનરને જુએ તેને બ્રહ્મ સાપડે છે સશયનિવૃત્તિ, નિરાસાની પરિવૃત્તિ, હૃદયની શાંતિ, કર્મોનું નિનારણુ સદા અનાસક્તિ — આ બધું તેના સદ્ગુણ છે ખરો મદિમા તો પેલા પરાનરદર્શનનો છે એ દર્શન પામનાર આત્મવિદ છે એમને પરાવિદ્વા સધી છે]

એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કેવો છે ? અરિ કહે છે, હે શોનક, તે સાબળી તુ ધન્ય થા.

૭

બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર

હિરણ્મયે પરે કોશે રિરજ વ્રહ્મ નિષ્કલમ્ ।

તદ્દુબ્ર જ્યોતિર્વા જ્યોતિસ્તદ્દાત્મવિદો વિદુ ॥ ૨-૨ ૯ ॥

પદાર્થ

હિરણ્મયે = સોનેરી, સુવર્ણરૂપ પરે = પરમ, શ્રેષ્ઠ કોશે = કોશમાં, શરીરના હૃદયભાગમાં રિરજ = નિર્મળ, નિષ્કલ ક વ્રહ્મ = બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ = નિષ્કલ, એક અખડ અનિભાજ્ય (એવું) (વિરાજે છે, રહેલું છે) તદ્ = તે શુભ્ર = શુભ્ર, શુભ્ર જ્યોતિર્વા જ્યોતિ = જ્યોતિઓની જ્યોતિ, સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકાશવાન પ્રમશરૂપ (બ્રહ્મ) તદ્ = તે (એ છે) તદ્ = જેને આત્મવિદ = આત્મવેત્તાઓ, આત્મજ્ઞાનીઓ વિદુ = જાણે છે, જાણતા આવ્યા છે

અર્થ

તત્ શુભ્ર, જ્યોતિર્વા જ્યોતિ રિરજ, નિષ્કલમ્ વ્રહ્મ હિરણ્મયે પરે કોશે (પ્રતિષ્ઠિત) । તદ્ તદ્ આત્મવિદો વિદુ ॥

* શ્રુતિની અમર વાણીના નવનીતરૂપ આ મત્રો છે અગાડ યજ્ઞના વર્ણનમાં જે કાવ્યમાં સ્ફુરી હતી (મુ ૦ ૧-૨-૭ ૬૦) તેનેય ટપી નમ્ય એવી વેધક સરજતાવાળા આ મ્લોકો હપનિષદના ઉત્તમ મ્લોકોમાં મુખ્ય છે

અર્થ

તે શુદ્ધ, જ્યોતિષોની જ્યોતિષ્ય, નિર્મળ, નિષ્કલ
એવું જે બ્રહ્મ, તે, શરીરનો સુવર્ણરૂપ^૧ સર્વશ્રેષ્ઠ કોશ એવું
જે હૃદય, તેમાં રહેલ છે. તે જ એ તત્ત્વ છે, જેને આત્મ-
જ્ઞાનીઓ જાણતા આવ્યા છે. [૬]

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્રતારકં

નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।

તમેવ માન્ત અનુભાતિ સર્વં

તસ્ય ભાસા સર્વમિદ વિમાતિ^૨ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

પદાર્થ

ન = નથી (માતિ સાથે સબધ છે) તત્ર = ત્યાં, તે બ્રહ્મપુરમા
સૂર્ય = સૂર્ય માતિ = પ્રકાશતો, ન = નથી ચંદ્રતારક = ચંદ્ર તથા તારાગણ
(પ્રકાશતા), ન = નથી (માન્તિ સાથે સબધ છે) હમા = આ
વિદ્યુત = વીજળીઓ માન્તિ = ચમકતી, (તો પછી) કુત = ક્યાંથી ?
અયમ્ = આ અગ્નિ = અગ્નિ (પ્રકાશે ?), તમ્ એવ = તે જ માન્ત =
પ્રકાશતાને (પ્રકાશના એવા તેની જ) અનુભાતિ = કેડે કેડે (તેના
પ્રકાશથી) પ્રકાશે છે સર્વમ્ = (આ) બધું, તસ્ય = તેના ભાસા =
પ્રકાશથી સર્વમ્ = બધું હદમ્ = આ વિમાતિ = પ્રકાશે છે

અર્થ

તત્ર સૂર્ય ન માતિ, ચંદ્રતારક ન (માતિ), હમા વિદ્યુત ન માન્તિ,
(તદિ) અયમ્ અગ્નિ કુત ? સર્વમ્ તમ્ એવ માન્ત અનુભાતિ । હદ સર્વ
તસ્ય ભાસા વિમાતિ ॥

અર્થ

ત્યાં સૂર્ય નથી પ્રકાશતો, ચંદ્ર કે તારાગણ નથી
પ્રકાશતા; અરે, આ વીજળીઓ ત્યાં નથી ચમકતી; તો

૧ સરં દિરળમયેન પાત્રેણ સ્ત્યસ્થાપિહિત મુસમ્ । ૬૩૦ ૧૫

૨ આ જ મ ત્ર ૬૪૦ ૨-૫-૧૫ તથા એતાં ૧-૧૪મા પણ છે

પછી આ અગ્નિ તેા ત્યાં કયાંથી જ! (જેના વડે જગતમાં પ્રકાશ છે એવી જગતની આ બધી દિવ્ય વિભૂતિઓ ત્યાં આગળ હેડી પડે છે. કેમ કે,) તે જ એક પ્રકાશે છે અને બધું તેના પ્રકાશે પ્રકાશમાન છે. આ બધું વિશ્વ તેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે—વિશ્વનો મૂળ કે આદિ પ્રકાશ તે છે [૧૦]

મહાવેદમમૃત પુરસ્તાદ્

મહા પશ્વાદ્ મહા દક્ષિણતઃચોત્તરેણ । *

અથશ્ચોર્ધ્વં ચ પ્રસૂત

મહાવેદ વિશ્વમિદ યરિષ્ઠમ્ ॥ ૨ ૨-૧૧ ॥

પદાર્થ

મહા = બ્રહ્મ એવ = જ હ્રદમ્ = આ અમૃત = અમૃત, અમર (અમૃત એવું આ બ્રહ્મ જ — એવો અ-વ-૧ છે) પુરસ્તાદ્ = પૂર્વમાં કે સામે, આગળ (પ્રસૂત - પ્રસરેલું પથરાયેલું છે), મહા = બ્રહ્મ (જ) પશ્વાદ્ = પશ્ચિમમાં કે પાછળ (પ્રસરેલું છે), મહા = બ્રહ્મ (જ) દક્ષિણત = દક્ષિણ તરફ, દક્ષિણે ચ = અને ઉત્તરેણ = ઉત્તર તરફ, ઉત્તરે અથ ચ = તથા નીચે ઊર્ધ્વ ચ = અને ઉપર (પથ) પ્રસૂત = પ્રસરેલું, પથરાયેલું, વિસ્તરેલું (છે), મહા એવ = બ્રહ્મ જ હ્રદમ્ = આ વિશ્વમ્ = વિશ્વ, વિસ્તાર પામેલું બધું દસ્ય (છે) [તે વિશ્વ કેવું?] હ્રદ = આ યરિષ્ઠમ્ = સર્વશ્રેષ્ઠ, મર્વોત્તમ (એવું વિશ્વ!)

અ.વ.થ

હ્રદમ્ અમૃત મહા એવ પુરસ્તાદ્ । મહા (એવ) પશ્વાન્ । મહા (એવ) દક્ષિણત ઉત્તરેણ ચ, અથ ચ ઊર્ધ્વ ચ પ્રસૂતમ્ । મહા એવ હ્રદમ્ વિશ્વમ્ હ્રદમ્ યરિષ્ઠમ્ ।

* સરખાવો ૮.૧૦ ૭-૨૫ ૧

સ પશ્ચાત્પશ્ચ સ યરિષ્ઠાત્ મ પશ્ચાત્ સ પુરસ્તાત્ ।

સ દક્ષિણત ॥ ઉત્તરઃ સ દેવેદ મર્વમ્ ॥

અર્થ

આ અમૃત બ્રહ્મ જ પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં, ઉપર અને નીચે—* બધી દિશામાં સર્વત્ર ફેલાયેલું છે. બ્રહ્મ જ આ વિશ્વ—આ સર્વશ્રેષ્ઠ વિશ્વ છે! [૧૧]

[ઋષિ શૌનકને કહે છે—પરા વિદ્યા જે છે તે વિશ્વનો આમ અગ્રરૂપે સાક્ષાત્કાર છે. એને તું પામે તો તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તને આપોઆપ મળી જાય. તું તેમાં મન પાડે.

આમ, પહેલાં મુંડકમાં અપરા વિદ્યાઓનો વિસ્તાર તથા મર્યાદા અને એમની તાકાત તથા કમતાકાત વર્ણવીને, આ બીજા મુંડકમાં પરાવિદ્યાનું જે નિરૂપણ કરવાનું હતું તે, વેદોના પરમજ્ઞાન—મહાવેદં વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્—એવા મહાવાક્યથી પૂરું કર્યું. અને એ રીતે ગુરુશિષ્યની એક બીજી બેઠકની વાતનો સાર પૂરો થયો.

હરી પાછી નવી બેઠકમાં, એ ને એ જ પ્રકરણ, વળી નવી પરિભાષામાં અને નવાં રૂપો દ્વારા, શરૂ થાય છે. એ છે ત્રીજું મુંડક. તેમાં પણ સવાલ તો એ ને એ જ છે:—ચોખ્ખી બે વસ્તુઓ તો દેખાય જ છે, તે છતાં તમે એક જ માત્ર બ્રહ્મ છે એમ કેમ કહો છો? સવાલ કરનાર હું તો છું જ; મને સવાલ ઊઠે જ છે; ને હૃદયમાં હમેશાં સંતાપ રહે જ છે, તેથી સંશય ને પ્રશ્નો ઊઠ્યા—જ કરે છે. પરિવર્તી એવું આ સ્થૂલ બધું મૂળે એક માત્રી હોય એમ તો ત્રિજ્ઞાન પણ કહે છે. પરંતુ ચેતન એવું જીવન્તત્ત્વ જે હું, તે તો કંઈ માત્રી નથી જ. એમ આ બે તો છે જ.

તમે કહો છો કે, પરમ ચેતન તો બ્રહ્મ છે. વાદને સારુ માનું કે, આ સમગ્ર સચરાચરને પોતાનું શરીર બનાવીને રહેવું કોઈ મહા-ચેતન—મહા-જીવ હશે. અને તેના જડ શરીરને હિસાબે એ મહા-

* ઉપનિષદ ચાર મુખ્ય દિશાઓ અને ઉપર નીચે એમ છ જ કહે છે ચાર ખૂણાઓનું ભૂગોળ વિજ્ઞાન એમાં નથી. અગાઉ જોયું તેમ શરીરવિજ્ઞાન પેટે કદાચ આ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તે કાળે આટલે સુધી આવી હોય.

શરીરી જ સાચો પણ માનવો જોઈએ. એમ માનું તોય તે મહાશરીરી
 બ્રહ્મ હું નથી; હું તો એનાથી નાનો લાગું છું; કેમ કે આ સચરાચર
 બધામાં મારું કંઈ ચલણુ નથી; હું જ એના અંગ જેવો પામર છું.
 અરે, મારા નાનકડા શરીરનો સ્વામી હોવા છતાં તે મારી પૂરી સત્તામાં
 નથી। એટલે, આમ વિચારું છું તોપણ, એક હું નાનું ચેતન અને
 બીજું તે પરમ બ્રહ્મચેતન, એવાં બે ચોખ્ખાં દેખાય છે. રાજનો શું,
 ક્ષત્રુ ક્ષત્રુનો અનુલવ આમ જ બતાવે છે. તેને કેમ વીસરી પણ શકાય ?
 તેની સામે કશું માની પણ કેમ શકાય ? માનવું પણ શું કામ ?

અને એમ જ અનુલવ છે તેને અતિમ સત્ય માનીએ તોપણ
 પીડા છે: તો દુઃખ, અનૃત્તિ, સંશય, મરણ ઇત્યાદિ સનાભ્યા જ કરે
 છે. આમ જો ન થાત, તો તો તકલીફ જ શી હતી ? તો પછી અમે
 કશાની શોધ જ શું કામ કરત ?

એમ પણ નથી માનીને આશી શકાવું કે, આ વિશ્વનું અને
 આપણું ધણર જ એવું છે કે સંતાપ સતત થવો એ જ સત્ય છે.
 કારણ કે, પૂર્વના પુરાવા પડેલા છે કે, સંતાપથી પર થઈ પરમ-
 સુખશાંતિને પામી શકાય છે. જુઓ જનક આદિ પુરુષો. અરે, એ
 પુરાવાની પણ પરવા શું કામ કરીએ ? આપણા જ અંતરના જાંઝાણમાંથી
 સ્વયં-સાક્ષી સ્ફુરે છે કે, પરમ શાંતિ, શાશ્વત સુખ છે જ. આ સવાલ,
 આ શંકાઓ અને સંતાપ જો થયા જ કરે છે, તે એની હયાતી
 હોવાથી જ: એ પરમ અધિજ્ઞાનની ભૂમિ પર જ બધી લહરીઓ છે.

આમ, અંતરમાં જોઈએ તો આવો સદા સંતાપ અને સનત-
 પ્રત્યક્ષા કે સંશય જોવા મળે છે. બહાર દસ્ય જગત તરફ બદિર્મુખ
 મર્દને વર્તીએ તોપણ છુટકારો નથી દેખાતો. બહારના પદાર્થોમાં
 કેટલાકથી સુખ અને કેટલાકથી દુઃખ લાગે છે; કેટલાક ગમે છે ને
 કેટલાક નથી ગમતા; કેટલાક સારા ને કેટલાક નારા લાગે છે. જે
 સારા લાગે હિ તેમને મેળવવા, સંધરવા મન થાય છે; અને નારા માટે
 ઈલહું મન થાય છે. એટલે સારાનો સંગ્રહ અને નારા જોડે વિમુક્ત —

એમ આયુષ્યનું કામ બને છે. એમાં જો સફળતા જ મળે, તો તો પ્રથમ જ શો હોત ? પણ, એ જ મૂળપીઠ આ બહિર્મુખ ગતિમાં પણ સામે આવે છે કે, અસફળતા પણ આવ્યા કરે છે. આમ, સરવાળે પાછી અતૃપ્તિ અને ક્લેશ, વિપાદ ઇત્યાદિ પંચાત જ સામે આવે છે.

મહાબળવાન — સામર્થ્યવાન બની સામે ચલાવે હણતા જ નહીં એ; અને એમ સફળતા જ સફળતા મળે એવું અનુદાન કરી કરીને સિદ્ધિ સાધીએ તોપણ શું ? એવી રાક્ષસી સાધના કરી કરીને છેવટે આપ્ત વિશ્વ તો નથી જ ગાંડવું. અરે, જેમ જેમ એ વિશ્વને મહાબળવાન બનીને વશ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તે આપોઆપ — આપણી વિજય પ્રક્રિયાના જ પ્રત્યાઘાતરૂપે — આપણને છેવટે માત કરવા સજ્જ સંગઠિત થઈ જાય છે. તેથી જ અત્યુપનિષિયા એવા રાવણુ આદિ મહા પરાક્રમી પુરુષો પણ હારે છે. સફળતાની એ પ્રકારની સાધના પણ અંતે મહાપરાજય પામી વિફળ બને છે. જો વિચારીએ કે, એ સાધના એટલે શું ? તો એમ લાગે છે કે, આપણા નાના હૃદયને આખા વિશ્વના ઈશ્વર જેવું કરી મૂકવું એટલે કે, નાના શરીરનું હૃદય તત્ત્વ આ વિશ્વશરીરના મહામેતન બરોબર કરી દેવું : પોતે જાતે આ જગતના ઈશ્વર બનવું. * અને એમ જો બની શકાય તો હૃદયમાં અતી રૂપે રહેલો જે મૂળરોગ છે તે મટી જઈ શકે.

આ પણ એક પ્રકારનું જીવનદર્શન જ કહેવાય. હિંદુ ઇતિહાસ પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં એની પણ ચર્ચા સારી પેટ પડેલી છે. એનો પાથો છે — જેમ જેમ ઇચ્છા થાય તેમ તેમ તેની પૂર્તિને માટે દશ્ય પદાર્થને મેળવવા દ્વારા પરમ શાંતિ થશે, એવી શ્રદ્ધા ઉપનિષદકારે એનું ખંડન અગાઉથી જ કરી દીધું છે. આ શ્રદ્ધા એટલે યરાકર્મો દ્વારા સંસ્કાર તરીકે જોવા, અને તરીકે જઈ શકાય છે તે આ વિષે ઉપનિષદ સ્પષ્ટ કહે છે કે, એ દર્શન ખોટું છે, કેમ કે યશો એ તો અદ્વિત :

* અહીં સરંચીતા અં ૧૬-૬ થી આગળ આ જાતની જીવનદર્શન-વાળાઓની સ્થિતિ વર્ણવી છે તે

પ્રશ્ન: છે; થોડુંક કામ દઈને હૂબી જ જાય એવાં ભાંગેલાં નાવડાં છે. (ભુઓ મુ ૦ ૧-૨)

આ પ્રકારે, અસમાધાન અને ગૂંચ આવ્યા જ કરે છે. અને જેમ એકનાનું બહાવાકય સાંભળીએ છીએ તેમ, એ ગૂંચ ઊલટી જાડી થતી જાય છે. જ્યાં સુખદુઃખ ભોગવતો હું અને આ વિશ્વની અંદર રહેલું જે કાંઈ સત્ય હોય તે બે ચોખ્ખાં ભુદાં દેખાય છે, ત્યાં બધું એક જ છે ને બીજું કાંઈ નથી, એ સાંભળી મનનો ઉકળાટ વળી વધે છે. વળી પ્રશ્ન-પરિપ્રશ્ન જોડે છે. એવી સ્થિતિમાં પાછો ગુરુશિષ્ય સંવાદનો પ્રસંગ થાય જ. એવા એક પ્રસંગનો ત્રીજો અધ્યાય હવે શરૂ થાય છે. તેમાં ભોગી એવો હું અને વિશ્વમાં નિરાંત કરીને અડમ બેઠેલું એવું કાંઈક પરમ — એ દૈકનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં આવે છે. એમ છતાં, પ્રકરણ તો એ જ એક છે, કે જે વિષે શૌનકે શરૂમાં પ્રશ્ન કર્યો છે — શું જાણું કે જેથી જાણવાની આ સદા વળગેલી લાગતી બિમારી ટળે ?

પ્રકરણ આગળ ચાલે છે તેમ તેમ તેનો જ ઉત્તર વધારે ને વધારે વિશદ કરાતો જાય છે. બીજા મુંડકમાં કહ્યું કે, તે પરાવિદ્યા કેવી છે. તેનું વર્ણન, ત્યાં આગળ આ વિશ્વની સાથે સરખામણી કરીને કહ્યું. આ નવા પ્રકરણમાં તે જ વસ્તુ જીવાત્માની સાથેની સરખામણીમાં કહે છે. જીવાત્મા એટલે ટૂંકમાં ને ખરું જોતાં વિશ્વનું આંતર સૂક્ષ્મ રૂપ જ નથી ? વિશ્વની પ્રતીતિ જેને થાય છે તે તત્ત્વ જીવાત્મા છે. એ પ્રતીતિમાંથી જે લહરીઓ જોડે છે તેનું જ કારણ “હૃદયમંથી” વાયકથી ખતાવ્યું છે. અને એ જ હૃદય બ્રહ્મપુર કે બ્રહ્મની પ્રતીતિનુંય ધામ છે. આ મંથીને ભેદવી એ જ એ ધામમાં બિરાજનાર આત્માને જોવો એ છે. એ હિરણ્યમય પાત્રનું ઢાંકણ છે. તેને કેમ કરીને હટાવવું ? આ વાત હવે પછીના અધ્યાયમાં એક મળેદાર રૂપક દ્વારા કહેવાની શરૂઆત થાય છે. એમ આ ત્રીજા મુંડકમાં આત્મપ્રાપ્તિનાં સાધનની ચર્ચા મુખ્ય કરવામાં આવી છે. અને એ રીતે ત્રણ મુંડકમાં પરા-અપરા વિદ્યાનું સમગ્ર નિરૂપણ પૂરું થાય છે, જે જાણવાથી વધુ જાણવાનું રહેતું નથી — મનુષ્યને શાંતિ થાય છે.]

ત્રીજું મુંડક, ખંડ ૧

છેવટે જઈને જોતાં, જીવાત્માએ અથવા મનુષ્યે, પોતે કાણ છે, એ આત્મજ્ઞાન જ મેળવવાનું છે; તેમાંથી જીવનનો આખો ઉકેલ મળી શકે છે. અપરા વિદ્યાઓ દ્વારા વિશ્વનો સાર જોઈ કાઢો, તો તેની બે દિશાઓ છે : ૧. ખાલ પદાર્થોના મર્મ; ૨. આંતર લાવોનો મર્મ. પહેલું કામ ભૌતિક વિજ્ઞાનથી અને બીજું મનોવિજ્ઞાનથી કરી શકાય. ખાલ પદાર્થોના સાર અર્વાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાન આજે એટલો બતાવે છે કે, તે કોઈને કોઈ શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; પદાર્થનાં અનેક મૂળ-તત્ત્વો પણ છેવટે પરિવર્તી છે; અને તેમનું દેન્દ્ર અમુક શક્તિ છે, જેમાંથી તેમનો આવિર્ભાવ થતો હોય, એમ કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ કહે છે. આ શક્તિ શું છે? એ સવાલ વિજ્ઞાનનો નથી; સાં આગળ તે અટકે છે અને પરાવિદ્યાને નમે છે.

૨. આંતર લાવોનો મર્મ, અર્વાચીન માનસ-શાસ્ત્રથી જોતાં, એટલે તો આવેલો બતાવાય છે કે, તે એક કામ-અંથી છે. (જુઓ 'ક્રોધક ઇન્નાં સંશોધનો'). તેથી પર એ જોઈ શક્યાં નથી. ઉપનિષદનું માનસશાસ્ત્ર હૃદય-અંથી કે અવિદ્યા-અંથી જોને કહે છે, તેમાં અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રની કામ-અંથી (libido) આવી જાય છે.

આમ, બે અંથી અર્ધ— ૧. જગતની સ્થૂલ પદાર્થ-અંથી; ૨. ચિત્તની કામનાઓની સૂક્ષ્મ-ભાવ-અંથી. અને આ બંને અંચીના લાવો કે પદાર્થો વિષે શબ્દો દ્વારા માણસ કામ પાડે છે; તેથી પરિણાપાત્રી અંથી જે જોવા થાય છે તેને વિકલ્પ વૃત્તિ જગતની શબ્દ-અંથી કે નામ-અંથી કહી શકાય.

આ બેઉનો અનુભવ મનુષ્ય કે તેનો ચેતન-ભાગ અથવા જીવ કરે છે. એ અનુભવની સમજ કે તે વિષેનો વિવેક એને હોય છે. એ સમજમાં કે તેના વિવેકમાં મનુષ્યના જીવનનો ફૂટ અથ સંતાપેલો છે.

તેથી જ જોવાયું છે કે, કર્મમાનુ છેત તેનો ઉપભોગ નથી, (ગીતા-૪૩૩) પણ તેમાંથી જેવો જનસંસ્કાર કે સમજ આપણા મનમાં ગાંધીએ છીએ, તે છે ઉપભોગ તો રોજિંદા જીવનને ટકાવી રાખે છે, જેમ ખોરાક શરીરને પરંતુ તેનું ખરું મત્ત તો, આપણી અંદર અનંત જીવનનો જે અમર પ્રસાદ નેલો છે તેમાં કર્મ જો ઉમેરો કરે છે એ છે કર્મનો આવો ભાગ જાનરૂપ છે, તે જીવાત્મા જોડે જડાય છે અને તેની પેઠે અમર (શરીર ગયા જતા) ગહે છે એટલે, આ અનુભવ અને તેને લેનાર જીવાત્મા તુ છે તે સમજવું જોઈએ પરાવિદ્યાનો પ્રારભ, અહીં છે ત્રપિ, છેવટે હવે, શૌનકને એ કહે છે

૧

સંસાર-વૃક્ષના બે પક્ષી-મિત્રો

ત્રપિ કહે છે - હે જૌનક, હું હવે જુદી રીતે અને વધારે સ્પષ્ટતાથી આ પરમ વિદ્યા કહું છું

દ્વા સુવર્ણા સયુજા સલાયા સમાન વૃક્ષ પરિપસ્વજાતે ।

તયોરન્ય પિપ્પલ સ્વાદ્વચ્ચનદનમ્મમ્યો અભિચાકરીતિ ॥ ૩ ૧-૧ ॥

પદાર્થ

દ્વા* = બે સુવર્ણા* = સુવર્ણ પાખોવાળા, સુદર બે પક્ષીઓ
સયુજા* = મરોમર સાથે જોડાયેલા જોડા સલાયા* = બે મિત્રો સમાન =
એકસમાન એકસામુ એક જ વૃક્ષ = વૃક્ષને પરિપસ્વજાતે = વળગે છે,
આશ્રય કરીને રહે છે, આશરે રહે છે, માળો કરે છે, તયો = તે
બેમાંનું અય = એક (પક્ષી) પિપ્પલ = ફળ (અશ્વત્થવૃક્ષનો ટેટો)
સ્વાદુ = શાદિષ્ટ મીઠું, અત્તિ = ખાવ છે, અનન્નન્ = ન ખાતું (એવું)
અય = મીઠું (પક્ષી) અભિચાકરીતિ = એમને જોના કરે છે

* આ ચારે ઉપો આર્થ નમુવા જોઈએ સામાન્ય રીતે તે અલુક્યે આમ હોય - ફો, સુવર્ણ સયુજા, સલાયા

અન્ય

સયુજા સ્વાયા દ્વા સુપર્ણા સમાન વૃક્ષ પરિપસ્વજાતે । તયોઃ અન્યઃ
સ્વાદુ પિપ્પલમ્ અતિ । અન્યઃ અનમન્ અભિચાકશીતિ ।

અથ*

મિત્રભાવથી ખરાબર જોડાયેલાં બે સુંદર પક્ષીઓ
એક જ વૃક્ષ પર માળો કરીને રહે છે. તેમાંનું એક
(તે વૃક્ષનું) સ્વાદિષ્ટ લાગતું ફળ* ખાય છે; (પરંતુ)
બીજું છે તે ખાતું નથી અને બધું ચોમેર જોયા કરે છે. [૧]

[આ ને પછીનો એમ બેઉ શ્લોક શ્વેત ૪-૬, ૭માં પણ છે.
૩૫૬ આમ છે:—એક જ વૃક્ષ તે આ સંસાર છે. સંસારને ઝાડની
ઉપમા બહુ જૂના કાળથી અપાય છે. (જેમ કે, જુઓ કઠ ૨-૩-૧
અથવા ગીતા અ ૧૫-૧થી આગળ અશ્વત્થની ઉપમા આપે છે.)

જેમ ઝાડ વિના પક્ષી ન સંભવે, તેમ જ સંસાર-વૃક્ષ સાથે જ
આ બે પક્ષી સંભવે છે. સંસાર-વૃક્ષ કપાય તો આ બે પક્ષી પણ નાશ.

આ બે પક્ષી તે જીવ અને શિવ છે; જીવાત્મા અને પરમાત્મા
છે; અજ્ઞાની અને જ્ઞાની છે. જીવ સંસારનાં કર્મો કરવાથી જે ફળ
મળે છે તેનો સ્વાદ માણુવા ચાહે છે. એ ફળ મીઠાં છે એમ તેને
લાગે છે; તેથી તે ફળ ખાયા કરે છે—જન્મતમાં રાગથી અને
આસક્તિથી વર્તે છે.

બીજું પક્ષી છે તો જીવની જોડે ખરાબર લાગેધું. બેઉ મિત્ર
છે; એક વગર બીજું હોઈ નથી શકતું, એવો અવિનાશાવ એ બે
વચ્ચે છે. તો બે શાથી? કારણ કે, શિવ-પક્ષી ફળના સ્વાદમાં મરેલું
નથી. તે તો પોતાના માળાફળી વૃક્ષને બાંધેથી જોયા કરે છે—એમાં

* અહીંયા, જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ આદમ ખાય છે ને દુઃખરોકમાં પડે છે,
એ બાઈજીવમાં આવતી ૩૫૬કયા યાદ કરવા જેવી છે

જ એને તૃપ્તિ છે, એ જ એનું જીવન છે. આવી અનાસક્તિથી તે 'સંસારમાં રહે છે.

બે સદાના મિત્રો વચ્ચે જો જુદાઈ હોય તો એટલી જ છે — એક સ્પૃહાથી ફળ ભોગવે છે, બીજું તેને ત્યાગીને ભોગવે છે ને એમ મસ્ત રહે છે *]

૨

પુરુષ અને ઈશ

આ પ્રમાણે બે પક્ષીનું જીવન વર્ણવીને, તેમના રૂપકને કાંઈક આગળ ચલાવે છે, અને તેના અર્થને પણ સાથેસાથ સૂચવે છે :—

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નો-

ઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

~જુદું યદા પશ્યત્યન્યમીશ-

મસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ૩-૧-૨ ॥

પદાર્થ

સમાને = એકસરખા; એક જ વૃક્ષે = વૃક્ષમાં પુરુષ = પુરુષ; જીવાત્મા નિમગ્નઃ = નિમગ્ન થયેલો; ગરક બનેલો ઽનીશયા = અવશતાને લઈને; પૂરતી સત્તા કે ચક્ષુના અભાવે શોચતિ = શોક કરે છે; દુઃખી થાય છે; ચિંતામાં પડે છે મુહ્યમાનઃ = મોહ પામતો; મોહમાં પડતો; (પરંતુ) જુદમ્ = સેવાપૂર્ણ પામેલાને; આરાધ્ય; પરમપૂજ્યને (અન્યમ્ સાથે જાય છે) યદા = જ્યારે પશ્યતિ = જુએ છે; સમજે છે અન્યમ્ = બીજું (પક્ષી) ને ઈશમ્ = ઈશ્વરભાવનાગ્રાને સર્વસત્તાધીશને (તથા) અસ્ય = એના મહિમાનમ્ = મહિમાને (જુએ છે) इति = એટલે એ કારણે વીતશોકઃ = શોકરહિત; દુઃખ અને ચિંતા ઇત્યાદિ પર (થઈ જાય છે.)

* સરખાવો ઈશઃ :— તેન ત્યક્તેન મુજીશઃ ।

અન્વય

સમાને વૃક્ષે નિમ્નઃ પુરુષઃ મુહ્યમાનઃ અનીશયા શોચતિ । યદા અન્યમ્ લુપ્તમ્ ઈદમ્ અસ્ય મદિમાનમ્ પંસ્યતિ ઇતિ વીતગોકઃ (ભવતિ) ।

અર્થ

(બેડ પક્ષીને નિવાસરૂપ એ) એકસરખા વૃક્ષમાં — તેના ફળના સ્વાદમાં — ગરક થઈને પુરુષ (તે રૂપી એક પક્ષી, તેના સ્વાદના) મોહમાં પડે છે; અને પોતાની અવશતાને લઈને — ધારું મેળવવાની શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દુઃખી થાય છે, શોકચિંતામાં પડે છે. જ્યારે તે ખીંત (પક્ષી)ને સર્વત્ર પ્રેમપાત્ર કે પૂજ્ય બનેલું, સર્વશક્તિવાળું, અને આ બધા એના મહિમાવાળું જુએ છે, ત્યારે તેનો શોક ટળે છે — તે શોકરહિત મોહરહિત સહાનુભૂતી બને છે. [૨]

[ઉપનિષદકાર ભોગી પક્ષીનું સદાનું નમીત્ત મોહ અને શોક છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે. કામચંદી એટલે જ દુઃખ અને શોક. તેનું મૂળ મોહ છે. તે પક્ષી એમ મોહાય છે કે, આવા રૂડા રૂપાળા ફળ ! અને કેટલાં બધાં વટના ટેટા જ જાણે ! તે કેટલાં મોખ્ખાં મજેદાર દેખાય છે ! એમ જે સ્પષ્ટ દેખાતું જાન છે, એને છોડીને મૂર્ખ જ વર્તે. પણ એમાં એ ખોટું પડે છે; તેને એ ખ્યાલ મોહ નીરડે છે. તેથી તો એને શોક જ શોક આવ્યા કરે છે. કારણ ? તે પક્ષી અનીશ છે; તેથી એ રીતે વર્તવા જાય તો તેનું આવડું નથી : ધાર્યા ફળ ખાવામાં તેને અસાધ્ય — પામરતા કે પરવંચના પ્રતીત થાય છે. તેથી તે વધારે ને વધારે ઐશ્વર્ય મેળવવા મથે છે. છતાં તેની સજ્જના પ્રમાણમાં તો એ મર્યાદિત જ હોય છે : ભોગેચ્છ વધ્યે જ જાય છે, પણ તેની સાથે ઐશ્વર્યની માત્રા પણ વધવી જોઈએ તે નથી વધતી. ઉપનિષદકાર આ બધાને દૂંઢમાં કહી દે છે કે, વૃક્ષફળના સ્વાદમાં નિમગ્ન થતા પક્ષીનું

એક જ નસીમ છે, અને તે અનીશતાનો સતત ડખતો અનુભવ જેને પરિણામે ચિંતા અને શોક તથા દુઃખ રહ્યા કરે ■

એમાથી ઉગારો? ઉપનિષદકાર પોતાના રૂપક દ્વારા બતાવે છે કે, તે ઝાડ ઉપર જ અને પોતાની જોડાજોડ જડાયેન, સતત સાક્ષાત્ એવું બીજી પક્ષી સદાકાળ સામે બેડેલું જ છે એ પક્ષી હંશ છે — હંશતા મૂર્તિમત છે બોગી પક્ષી પોતે મૂર્તિમત અનીશતા છે એમ જાણે છે, તેની જ સાથેસાથ અને એટલી જ સાક્ષાત્ હંશતા, પણ એને સામેના પક્ષીને જોતા શકતો લાગે છે

એટલે કે, મનુષ્યને માટે ઈશ્વર એ કોઈ બાહ્ય કે પરાયો અનુભવ નથી એ એના જ સત્ત્વમા રહેતો છે ૧ એક જ વૃક્ષ પર રહેતા બે પક્ષીમિત્રોનું સનાતન જોડકું જ જોઈ લો ! બેમાં બે જુદાઈ દેખાત છે તો એલાથી જ કે એક પક્ષી ફળનો સ્વાદ માણુનામાં પડે છે, બીજી ફૂટસ્થ રિથર રહ્યું રહ્યું જોવા કરે છે

અને એથી બીજો ફરક પડે છે તે એ કે, પહેલું પુરુષ પક્ષી શોકમય રહે છે ત્યારે બીજી હંશ પક્ષી સૌને પૂજ્ય છે, તે ઈશ્વર છે, તેને કશાની જોણુપ નથી શોક નથી, મોહ નથી

આમ, મનુષ્યને શોકાતીત અને સર્વેશ્વરપણાની દશા ખરા જીગરથી મિત્ર છે અને તેનો નમૂનો તેને અતરમાં સદા પ્રતીત ૨ છે આ પ્રતીતિ જ શોકસાગરમાથી નીકળવાને માટે તેને પરમ શુરુ સમાત બને છે ૩ તે આ આદર્શ બ્યાનમા રાખીને વર્તવા લાગે છે

૧ સરખારો આગળ આપતો મન બલ શરીર જ્યોતિર્મયો દિ શુભો મ પદર્શન મું ૩-૧-૫

૨ સરખાવો મું ૫૦ ૩-૧-૩ અથવા યોગસૂત્ર ૧૨૪,૨૫ એથી જ એને ગુહામા મતાઈને રહેતું થયું કહે છે સત્યની પેઠે તે સાને છે એની સાનવણી એ આ શોક કે દુઃખ ઇ ૦ ■

૩ જુઓ યોગસૂત્ર ૧૨૬ ઈશ્વરને શુરુ પૂર્વેવાળું અવિ કહે છે તે આથી જ — કાલન અનવચ્છેદાણ — ત્યાં કોઈ સમયની અવધિ નથી

તેમાંથી એ લુએ છે કે, ખરું મેળવવાનું કે ચાખવાનું એ તો આ
 જ્ઞાનાં ફળ નથી; એ બધું તો અનીચતા છે; એ તો આ નહિ-
 ચાખતા એના ઈશનો મદિમા છે; આપણે તો એ મિત્ર પેડે, ચાખ્યા
 વગર — તેના ત્યાગ દ્વારા બોમીને મસ્ત થવાનું શીખવું જોઈએ,
 એ શીખવાને માટે સદાકાળ તેની સામે ધણીપણ ફેર બેઠો જ છે. એના
 ધ્યાન વડે એ શીખાવ એટલે બોમી પુરુષ-પક્ષીને સદાનો લાગેત શોક-
 રાગ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. પછી તેને ફળ ચાખવાનો મોહ યતો નથી.
 સંસાર-જ્ઞાનું રહસ્ય તે સમજી ગયો, પછી એમાં શાનો ફાલ? એમ
 થવાની સાથે, એ બે પક્ષીમાં પછી લુદાઈ ક્યાં રહી? બેડે એક-
 સમાનતાને પામે છે. દેવેના મંત્રમાં અર્થ એ જ કહે છે:—]

૩

પુરુષ અને ઈશાનું સામ્ય

યદા પદ્યઃ^૧ પદ્યતે જનમવર્ગમ્
 કર્તાત્મીનં પુરુષં વ્રણયોનિમ્^૨ ।

તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાતે વિપ્રય
 નિર્ગતઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ ૩-૧-૩ ॥

૫૬૧૫

પુરુષને, પેલા બીજા પક્ષીને, સાથેના પક્ષીમિત્રને (કે જે,) વ્રહ્મયોનિમ્ =
બ્રહ્મ, તેમ જ આ બધાયની યોનિ-જન્મ કે પ્રભવનું સ્થાન - પણ છે તેને
(૨) અથવા આ વિશાળ (કાર્ય) બ્રહ્મ જે દેખાય છે તેનું જન્મસ્થાન
છે તેને^૧, તદા = ત્યારે (તે) વિદ્વાન્ = વિદ્વાન, રાનવાન પુણ્યપાપે = પાપ
અને પુરુષને, બધા કર્મોને વિષ્ણુ = ધોઈ કાઢીને નિરજનઃ = નિરજન;
નિર્લેપ (થઈને) પરમ = પરમ સામ્યમ્ = સમતા, એકતા (પેલા બીજા
પક્ષીમિત્ર માથે) ઉવૈતિ = પામે છે

અ.વય

યદા પદ્ય પુરુષમ્ સ્વમર્ષણમ્ કર્તારમ્ ईश ब्रह्मयोनिम् पश्यते,
તદા (સ) વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિષ્ણુ નિરજન. (ચ મૂત.) પરમ સામ્યમ્
ઉવૈતિ ॥

અર્થ

ત્યારે (ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું તેમ, બીજા ઈશ-પક્ષીને)
જેનારે એમ જુએ છે કે, (સામેનો પક્ષીમિત્ર) પુરુષ
મુખર્ષુ પેઠે સ્વયં પ્રકાશ, (સંસાર વૃક્ષનો) કર્તા તથા સ્વામી,
અને આ બધાના પ્રભવસ્થાન બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે એ દર્શનથી
વિદ્વાન બનેલો અને પાપપુરુષ — એટલે કે કર્મમાત્રને
ધોઈ કાઢીને^૨ નિરજન નિર્લેપ થયેલો એ (સાધક મનુષ્ય
પેલા જુદા લાગતા પક્ષીમિત્ર સાથે) પરમ સમતા કે

૧ ત્રીજે એક અર્થ બ્રહ્માની યોનિ પ્રભવસ્થાન એવો પણ કરાય છે
બ્રહ્મા = સૃષ્ટિનો મૂર્તિ તેનોય કર્તા એ છે એમ કહી શકાય પરંતુ ઉપર કર્તારમ્
અનગ કહ્યા પછી, બ્રહ્માભાવ અગ્રે કાઠકે મધ્યન વચ્ચે ચોથા મનાય. તેથી
આ ત્રીજે અર્થ લેવા જરૂર નથી

૨. સરખાવે શાનાગ્નિ સર્વકર્મોગ્નિ મત્સ્યગાત્ર કુન્ને । (ગીતા ૪૩૭)
જ્ઞાનગ્રામી અગ્નિ બધા કર્મોને બળી નાખે છે.

એકતાને પામે છે; (તે પક્ષીને દેખાય છે કે, સામેવાળા સદાસુખી અને ઈશ-પક્ષીમાં અને પોતામાં કાંઈ ફરક નથી; પોતે અત્યાર સુધી ખાલી હુઃખી થયું.) [૩]

. [જગતના ઉપભોગની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય-જીવન જે વિચારીએ, તે કેમ, તેનું ફળ, તે મળશે કે નહિ—એટલે કે આપણું ક્યું કારણુ ફળશે કે બ્યર્થ જશે એવી ચિંતા, ન ફળે નો કેમ ન ફળ્યું એ વિચાર, એમા જે કારણરૂપ લાગે તે સામે ક્રોધ, વેર, શત્રુતા, ઇંદ્રિય વિરોધ, અને ફળદાતા એવો કાંઈ દેવ કે ઈશ્વર છે કે શું એવો પ્રશ્ન, — આમ વિચાર આગળ આગળ ચાલ્યો જશે. દૂંકમાં જગતનો ભોગ્ય તરીકે વિચાર કરવાની સાથે તેના કર્તાહર્તા ઈશ્વરનો વિચાર આવે જ છે. આ અવિનાશાવને જ જે ‘સયુજ’ પક્ષી-મિત્રોના રૂપકથી કહે છે.

જેઉ પક્ષીઓને ‘પુરુષ’ કહ્યાં છે (ભોગી પક્ષીને ૧-૧-૨ માં; તટસ્થ દ્રંશ પક્ષીને ૩-૧-૩ માં). માત્ર ખીલું પક્ષી વિશેષ-પુરુષ છે — તે ફળ આપતું કે સસારનિમમ થઈ મોહવશ થતું નથી. તે સ્વમ્વર્ણ, કર્તા, ઈશ છે.*

સ્વમ્વર્ણ=સોનાના વર્ણનું; (તે પરથી) સ્વય પ્રકાશ. જગતના બધા પદાર્થો કાંઈ ને કાંઈ ખીમને જોડે દે છે, વિવસે છે. શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ, તો, કાંઈ ને કાંઈ કારણનું કાર્ય એ હોય છે— કાર્યકારણભાવ તેમાં જડાયેલો જ હોય છે. આ પુરુષ સ્વયંભૂ છે; પોતે જ પોતાનું કારણ છે— કાંઈ ને લીધે તે પ્રકાશિત નથી. તેથી જ એ આદિકારણ, બધાનું કર્તા, બધા પર પ્રભુત્વ ધરાવતું, બધાનું જન્મસ્થાન બધા જ છે, એમ કહેવાયું.

* અહીંયા સરખાવો યોગસૂત્ર ૧-૨૪ ~

~યજ્ઞેશ્વરમદિવાકાશયૈ અપરામૃદ્ય પુરુષવિશેષ ઈશ્વર. ।

આ દર્શનથી ભોગી પુરુષ-પક્ષી પેલું દ્વૈત ખુએ છે : બે પક્ષી-મિત્રોમાં પરાર્થદષ્ટિથી જે પરમ ઐક્ય રહેલું-છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

દ્વૈતનું કારણભોલું—સસારવૃક્ષનાં ફળ ખાવાથી સારુ થાય છે એવી ગેરસમજ. એટલે કે, દ્વૈત પ્રતીતિ એક સાચો ભ્રમ જ હોય. ભ્રમ સાચો એટલા માટે કે, જ્યાં સુધી તે ગેરસમજ ટળે નહિ ત્યાં સુધી તે જ ખરી સમજ છે એમ ખરેખર લાગે, એટલે જીવનને માણસ તે મુજબ જ ખરેખર ચલાવવાનો માત્ર એ સમજમાં અફળતા, શોક ઇત્યાદિ ખટાકા અને ધડાકા આગ્યા જ કરવાના, જેથી હમેશ તેમાં પ્રશ્ન ઊડ્યા જ કરવાનો. આમ બન્યા કરવા વિષે જે જાગૃત હશે તે અપ્રમાદભરે આ પ્રશ્નમાં પડશે અને વિચારશે, જે જડ હશે તે દિયાર્ધ દિયાર્ધને પણ કાંઈ જાગૃત તો બનશે જ. થોડાક જ ખરેખર જાગે છે, એ ખરું. પરંતુ મનુષ્ય જેવો મનુષ્ય જન્મેલો કોઈ પણ જીવ—ચિત્ત એને છે ત્યાં સુધી—કાંઈકે શોધ-વિચાર કરશે જ. સાવ અજાગૃતિ કે પ્રમાદ સંભવી જ નથી શકતાં. તેથી જ ભોગી પક્ષીને વચ્ચે કહ્યું છે: તે જુએ છે, સમજે છે, સમજીને ચાલવા માગે છે. ટૂંકમાં, તે સાધક છે. અને કોઈ મનુષ્ય સાધક નથી એમ છે જ નહિ. કારણ કે, દરેકને કાંઈક જિજ્ઞાસા, કાંઈક પિપાસા, કાંઈક ઇચ્છા છે જ, માત્ર એ ઇચ્છાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રતીત નથી થતું, ઉપર કલ્પો તે મોહનો રંગીન પટ એને વિરૂપ જ દેખાડ્યા કરે છે. છતાં તે પ્રમાણે પણ આગળ ને આગળ વધી સાધ્યા કરવાની અનંતયાત્રા ચાલે જ છે.

તે ક્યારે શમે છે ? બે પુરખોનું સામ્ય* જણાવિ ત્યારે]

* અહીં સરં ગીતા અં ૬૨૯ થી ૩૨ ગીતાકાર આ પરમ સામ્ય દર્શનને સામ્ય-યોગ કહે છે યોગ્ય યોગસ્ત્વયા પ્રોક્ત સામ્યેન .
(અ ૬૩૩) જુઓ અં ૫૧૯ ઇં ૨૧૦ સ્લોકો પણ

આમ્યનો ડહા — આમ્યયોગી

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય ઇચ્છિતની એકના લુપ્ત છે, તે પછી કેવો બને છે ? તેના ઇચ્છનમાં જે ફેર પડે છે ? તેનું ઇચ્છન કેમ ચાલે છે ? આના સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા પ્રશ્નો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે —

પ્રાણો દેય ય સર્વમૂનૈર્વિમાતિ

વિજ્ઞાનન્ વિદ્વાન્ મવતે નાતિવાદી^૧ ।

— ૧) આત્મક્રીડા આત્મરતિ ક્રિયાવાન્

પ્વ મહાવિદા વરિષ્ઠ ॥ ૩ ૧-૪ ॥

અર્થ

પ્રાણ = પ્રાણ ઇચ્છનાધાર તિ = ખરેખર પ્વ = એ (કર્તા ઈશ્વર પુરુષ) (છે) ય = જે (કર્તા ઈશ્વરપુરુષ) સર્વમૂનૈ = મધ્ય ભૂતપાત્રો દ્વારા, તેમની માટે, તે રૂપે વિમાતિ = દેખાય છે, પ્રગટ થાય છે, સારીગ-રૂપે કે સ્થૂનનાથી પ્રતીત થાય છે (એમ) વિજ્ઞાનન્ = જ્ઞાનનો, જ્ઞાનનારો વિદ્વાન્ = વિદ્વાન જાની ભવત ન = થતો નથી અતિવાદી = વધારેપડતું બહનાર, અર્થ કે અનર્થક બોલનાર (પેના વિદ્વાન કરતા, 'અધ્યાનો યા ધર્મવતાર - નેનાથી રાગ મમકરો' કાર્ત્ત્યનો નથી - એવો અર્થ પામુ એમે) આત્મક્રીડા = આત્મામાં ક્રીડા કરનાર, આત્માથે જેની યાત્રી ક્રીડા કે ક્રિયા છે એવો, આત્મરતિ = આત્મામાં રતિ - પ્રેમરાગો, જેનો પ્રેમ-ક આહવા એકમાત્ર આત્મા પ્રત્યે જ છે એવો, ક્રિયાવાન્ = ક્રિયાશીલ કર્મી, જેના ક્રિયા જોતો, જેનો ક્રિયાથે

૧ ગરખાવો ૧૯૦૭ ૩૧૫૪

મ વા પ્વ પ્વ પદ્યનેવ મગ્ગન પ્વ વિજ્ઞાનન્ ન અતિવાદી ભવતિ ।

સરખાવો ૧૯૧૦ ૩૨૫૨

મ વા પ્વ પ્વ પદ્યન્

• પ્વ વિજ્ઞાનન્ આત્મરતિ આત્મક્રીડા આત્મમિથુન આત્મનદ મ સ્વરાહ ભવતિ । તસ્ય મર્મુ બોક્ષુ વચ્ચગ્ગ મવતિ ।

માત્ર આત્મા છે એવો એવઃ = આ (વિદ્વાન પુરુષ) પ્રજ્ઞાવિદાં =
બ્રહ્મ જ્ઞાનીઓમાં વરિષ્ઠઃ = શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ (છે)

અર્થ

ચ. સંપ્રભૂતે. વિમાતિ, (સ) એવઃ હિ પ્રાણ. — (હિતિ) પ્રિજાનન્
વિદ્વાન્ અતિવાદી ન ભવતે । આત્મક્રીડ આત્મરતિ ક્રિયાવાન્ (ભૂત.)
એવ પ્રજ્ઞાવિદાં વરિષ્ઠ. ॥

અર્થ

સર્વે ભૂત-પદાર્થો રૂપે જે પ્રતીત થાય છે, તે આ
(હિતિ) ખરેખર (તે બધાનો) પ્રાણ જ છે — જીવનાધાર
છે; એમ જાણનારો વિદ્વાન અતિવાદી થતો નથી — તે
બીજી વ્યર્થ કે સત્યથી વેગળી વાત કરતો નથી. * તે
આત્મતત્ત્વમાં રમણ કરનારો, તેમાં જ પ્રેમ રાખનારો,
અને (ક્રુણાશાથી નહિ, પણ કેવળ કર્મને ખાતર કર્મ
કરનારો નિષ્કામ) ક્રિયાવાન બને છે. તેવો પુરુષ બધા
બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં-શ્રેષ્ઠ છે. [૪]

[માનવ જ્ઞાનમાત્ર અમુક બળ પ્રગટ કરે છે. સાચા જ્ઞાનનું એ
અમુક લક્ષણ છે જેવું ને જેટલું તે હોય, તેવું તેટલું બળ તે પ્રેરે છે.
કારણ, જ્ઞાન એ વસ્તુતાએ આત્માની વિભૂતિ છે; અને આત્મા સત્ય-
સંકલ્પ હોય છે એટલે કાંઈ પણ જ્ઞાન આત્મસાત્ થાય, તેમાંથી
માણસને આત્મવિશ્વાસ મળે છે અને તે વિશ્વાસ બળરૂપે જીવનમાં
કામ દે છે.

આ જ્ઞાન સામાન્યપણે મર્યાદિત હોય છે : અમુક દેશ અને
કાળની મર્યાદિતમાં તે સત્ય હોય છે. તે દેશ અને તે કાળ બહાર એ

* એવો અર્થ પણ બેસાડી શકાય : “ . . . એમ જે જાણે
તે વિદ્વાન ॥ તેનાથી ચડિયાતા વાદ કે સમજના સિદ્ધાંતવાળો બીજો નથી
તેની કીડા — ક્રિયા તથા તેની રતિ — આસક્તિ કેવળ આત્મામાં જ કેન્દ્રિત
થાય છે; એટલે તે કેવળ ક્રિયાવાન આત્મનૃપ્ત બને છે. . . . ”

અસત્ય બને છે; એટલે તે બદલના ક્ષેત્રમાં એ જ્ઞાન નહતું નથી અને તેથી આત્મવિશ્વાસ ચલે છે; પરિણામે, બળ ખૂટે છે. એટલે પાછો મનુષ્ય નવું ને કંઈકે વધારે વ્યાપક જ્ઞાન મેળવવા તરફ જાય છે. એમ, એક રીતે કહીએ તો, માનવજીવન આ પ્રકારની એક જ્ઞાનયાત્રા છે. પણ એનો અર્થ કર્મયાત્રા પણ છે; કારણ કે સાચું જ્ઞાન કદી વાંઝાયું નથી હોતું; તે જીવન-પ્રેરક હોય છે, બક્ષપ્રદ હોય છે, એટલે તેમાંથી કર્મ જરૂર જ છે. કર્મની જાત, દષ્ટિ ઇત્યાદિ બદલે જીવી હો, પરંતુ તે જ્ઞાનનું કાર્ય હોઈ જીવનમાંથી જરૂર જ છે.

આવી જ્ઞાનયાત્રાનું પરમ ધામ કયું? એટલે કે, કયા જ્ઞાન-પર્વત પર પહોંચ્યા કે પછી મર્યાદાનું બંધન ન રહે? ત્યાં પહોંચ્યે તે જ્ઞાન દેશકાલથી અબ્યાધિનપણે સત્ય જ સત્ય રહે? — આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ મંત્ર આપે છે:— આ બધું જે સચરાચર મૂર્ત રૂપે દેખાય છે, તે બધું જ એક પરમ ધર્મનો આવિર્ભાવ માત્ર છે: આ જગજીનારો માણસ વિદ્વાન છે. એવો પુરુષ પછી વિદ્વાન કે અપરાવિદ્યાઓના ભાત ભાતના વાદો કે સિદ્ધાંતોમાં અટવાતો નથી. ઉપનિષદ અહીં ‘અતિવાદી’ શબ્દ વાપરે છે. આનો ખીજો અર્થ કરી શકાય:—* તે નકામા બકવાદ

* એક એવો અર્થ પણ ન થાય? કે, આ વિશાળ વ્યાપક જ્ઞાન પામનારો માણસ કોઈ આત્યંતિક કે એકલ દષ્ટિવાળો વાદમાં ફસાતો નથી? એની દષ્ટિ એવી વિશાળ થઈ છે કે તે અતિવાદનો દોષ કરતો નથી.

જે વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે, મર્યાદિત દેશકાળનું જ્ઞાન એક પ્રકારે ‘અતિવાદ’ છે. અમુક જ ખરું અને ખીજું નહિ, એ અતિવાદનું લક્ષણ છે. વિદ્વાન માણસ આવા અતિવાદમાંથી ઊભરી જાય છે, કારણ કે એણે બધું જોયું અને તેથી તે શાંત બને છે.

અહીં વાચકને કદાચ જોનોનો અનેકાંતવાદ કે સ્યાદવાદ યાદ આવે. પરમ જ્ઞાનનું લક્ષણ ઉદાર વ્યાપકતા છે એ બતાવવા માટેના આ શબ્દો છે — નાનિવાદી નવતે ॥ એ સમજ્યા પછી ‘અતિવાદી’ નો જે અર્થ કરવો હોય તે કરી શકાય

અથવા વાદવિવાદ કે વિતણ કરતો નથી જ્ઞાનતૃપ્ત બની શાત મૌની બને છે જોકે બેઉનો ભાવ છેવટ એક જ આવી રહે છે તે માણસ પછી આ સત્યથી ચળતો નથી તેને ઉત્તરથી કશું કહેતો નથી

એના જીવનનું વર્ણન હવે કરે છે જો પદાર્થનું ગુરુત્વમિદુ તેમા પોતામા હોય તો તે કદી ડગે નહિ તેમ જ જેના જીવનનું કેન્દ્ર પોતામા જ છે તે પણ દુઃખરોગ દુઃખચક્ર, પ્રાણીકાંક્ષા નગર આની શકે છે સામાન્ય રીતે આપણે આપણી કીડા કે રતિ, કાંઈ સારી કે પ્રિય લાગતી પ્રાપ્તિ જોઈને, નખી કરીએ છીએ — અથવા કહો કે નકકો ધર્મ જય છે આ વિદ્વાન પુરુષે, અંતરમા રહેલ જીવનતત્ત્વ જે આત્મા, તેમા જ પોતાની ક્રિયા અને રતિ અર્પ્યા છે જો જગતમા કશાને માટે પણ મથના જેવું હોય, કશાનો પણ પ્રેમ કે અનુરાગ કરવા જેવો હોય તો તે એ જ છે અને એ અંતરગુદામા રહેલો આત્મા છે, કેમ કે જના જુઓ લા બના ભૂતપદાર્થો રૂપે ખરેખર તો એ જ છે આના માણસને જ ગીતાકારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહ્યો છે અને તેથી જ તેને માટે પ્રોત્સાહ છે કે તે આત્મન્યવાદમ્ના તુષ્ટ છે, તે સ્થિતધી છે, કેમ કે તે ક્યારેય અતિનાદી નથી બનતો એની ગ્થિતિ 'બ્રાહ્મી' છે — બ્રહ્મ જેવડી નિશાળ મની છે તે બ્રહ્મજ્ઞાની એમા ઉત્તમ છે

'ત્રિયાવન્' પનો અર્થ સાદુ કે આવો ગ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ જેની પ્રિયા પ્રે તેની કરનારો તે મને છે તે દુઃખથી રોગ નથી રતો કે મુખની મ્હા નથી રાખતો તેને કશાનો રાગ નથી, કશાથી ભય નથી તો કોઈ શ મમ કરે? તેને મમઅર્થી ડોડી નાખી છે કામક્રોધ, કે જે આ મમારમા મદા પાપમૂળ છે, તેની પર રહેલું જે આત્મતત્ત્વ તે એણે જોયું છે એમને આ મસાગને ચનાનાગ જે મર્યાદાથી પરમતત્ત્વ, તે જેમ ચનાવે એમ ચાનનારો એ મનુષ્ય બને છે એ પામેશ્વતરન જેવો જ ક્રિયાશીલ એ મનુષ્ય પણ થાય છે આ દશાને જ ભકિતની પગિલ સામા, 'શિવ ગમે એમ એ ગહે છે,'

એમ કહેવાય છે. અને એને જ સાંખ્ય-પરિભાષામાં, 'તે તો કંઈ કરતો નથી, પણ કેવળ ત્રણ ગુણો જ ગુણોમાં ને ગુણો દ્વારા જે કરે છે તે કરે છે,' એમ કહેવાય છે. અને એને જ કર્મની પરિભાષામાં, 'તે સદાક્રિયાવાનું નિષ્કામ કર્મયોગી કે પરમ અનાસક્ત, બને છે,' એમ કહેવાય છે.]

૫

પરમ-સામ્ય-દર્શનની સાધના

આ પ્રકારની સ્થિતિ કે આવું જીવશિવનું સામ્યદર્શન પામવાને માટે શી સાધના કરવી? એનો ઉપાય શી? હવે પછી એ દૂંઠમાં કહેવામાં આવે છે :—

સત્યેન હમ્યસ્તપસા દ્યોપ આત્મા

સમ્યગ્જ્ઞાનેન મહાચર્યેણ નિત્યમ્* ।

અન્તઃશરીરે ડ્યોતિર્મયો હિ શુભ્રો

યં પશ્યન્તિ ચતસઃ ક્ષીણદોષાઃ ॥ ૩-૧-૫ ॥

પદાર્થ

સત્યેન = સત્ય વડે હમ્યઃ = મેળવી શકાય છે; મળે એવો છે તપસા = તપ વડે હિ = ખરેખર એવ = આ આત્મા = આત્મા, સમ્યગ્જ્ઞાનેન = ખરેખર સાચા જ્ઞાન વડે, મહાચર્યેણ = બ્રહ્મચર્ય વડે નિત્યમ્ = હમેશા; સદા અન્તઃશરીરે = અંતરમાં; અંત કરણમાં; હૃદયગુફામાં ડ્યોતિર્મયઃ = જ્યોતિ-૩૫; વિશ્વની એકમાત્ર સત્તા કે ચેતન યા પ્રકાશરૂપ હિ = ખરેખર શુભ્ર = શુભ્ર [એવો એ આત્મા] યં = જેને પશ્યન્તિ = જુએ છે;

* સરખાવો એ જ ભાવનાં ખીજાં વાક્યો—

સત્યેન તપસા યોજ્યુવચ્યતિ । મ્હેતા૦ ૧-૧૫

યદિચ્છન્તૌ મહાચર્ય ચરન્તિ । કઠ૦ ૨૧૫

તપસા મહાચર્યેણ બ્રહ્મયા । પ્રશ્ન૦ ૧૨.

સાક્ષાત્ કરે છે. યતયઃ = યતિઓ; સંયમશીલ પુરુષો ક્ષીણદોષાઃ = જેમના દોષો — ચિત્તનો મેલ સયમની સાધનાથી ક્ષીણ થઈ ગયેલ છે એવા નિર્દોષ કે શુદ્ધ ચિત્તવાળા

અન્યથા

ક્ષીણદોષાઃ યતયઃ ય પश्यन्ति, (સઃ) एषः ज्योतिर्मय हि शुभ्रः
આત્મા સત્ત્વેન, તપસા હિ, સમ્યક્જ્ઞાનેન નિત્યમ્ બ્રહ્મચર્યેણ અન્તઃશરીરે ભમ્યઃ ॥

અર્થ

નિર્દોષ કે શુદ્ધ ચિત્તવાળા બનેલા યતિ કે સંયમી પુરુષો જેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે આ વિશ્વની એકમાત્ર જ્યોતિ કે સત્તારૂપ શુભ્ર આત્મા ખરેખર સત્ય વડે, તપ વડે, સાચા જ્ઞાન વડે, બ્રહ્મચર્યના નિત્ય સેવન વડે, હૃદયની ગુહામાં મેળવી શકાય એવો છે. [૫]

[એક દ્વંદ્વ મંત્રથી લગભગ આખો સાધનાવિસ્તાર કહી દીધો છે (૧) આ સામ્યયોગ કે સામ્યદર્શન કરવાના અધિકારી યતિઓ છે. યતિ એટલે ક્ષીણદોષ — સંયમી પુરુષ. (સરં ગીતા અં ૨-૧૯માં વર્ણવેલો સયમી કે મુનિ અથવા અં ૪-૨૮માં કહેવો યતિ)

(૨) આ દર્શન કરવાનું ક્ષેત્ર અન્તઃશરીર છે હૃદયગુહામાં તે પરમ દર્શન કરવાનું છે, એમ અગાડિ મંત્રોમાં કહેલું છે, તે આ અન્તઃશરીરે પદ દ્વારા સૂચિત કર્યું છે.

(આ પદનો અન્યથા ‘પश्यन्ति’ જોડે પણ લેવો હોય તો લઈ શકાય. મુખ્ય ભાવ ઉપર કહેવો છે તે જ સૂચિત થાય છે.)

સંયમ અથવા દોષક્ષયનું સાધન આ છે — તપ, સમ્યક્જ્ઞાન, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય અને સત્ય આ ચારે પદના અર્થ લોકમાં ૩૬ અમુક મર્યાદિત ભાવમાં જ થયા છે. પરંતુ તેમનો મૂળ ભાવ અહીં સમજવો નોઈએ, અને એ ખૂબ વિશાળ છે. જીવનની અમુક એક રત્તિ કે નિષ્ઠા અને તે પ્રમાણે અચાર એમાં મુખ્ય સચવાયો છે.

તપ—આ પછીના મંત્રમાં (૩-૧-૮) કહે છે કે, તપ વડે તે પ્રહણુ નથી થતો — ન . . . ગૃહ્યતે . . . તપસા કર્મણા વા. એમ જ ૩-૨-૪માં કહે છે, નાયમાત્મા...લમ્પ્યઃ...તપસા આ કથનથી ઊલટું લાગે એવું અહીં કહે છે—તપસા ..લમ્પ્યઃ આ વિચિત્ર લાગતો વદતોવ્યાધાત ધ્યાનમાં રાખી તપનો ભાવ સમજવો જોઈએ. તપ = સમ્યગ્ જ્ઞાન વડે વિચારતાં જે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ તેવો આચાર કે તેવું કર્મ. સમ્યગ્ જ્ઞાનથી જોનાં કરવા જેવું લાગે તે કર્મ મોટે ભાગે મનને ગમે એવું પ્રેયસ નથી હોતું; કેમ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન એયસુને જ બતાવે. અને એના આચરણ માટે મન પર કાબૂ રાખવો જોઈએ છે. પ્રેયસ તરફ સહેજે ઢળવા માગનાં અને અજાણ્યે પણ આપોઆપ ઢળી જતાં મન ઇન્દ્રિયોને ખેંચી રાખનાં પડે છે અને એયોમાર્ગના ચક્રાવ પર લેનાં પડે છે. આ ક્રિયામાં મન કાયાને, કુંદન પેડે, લકીમાં તપવાનું હોય છે. તેથી આવા કર્મ કે આચારને તપ કહે છે. એનું પ્રેરક બળ સમ્યગ્ જ્ઞાન હોય છે, નહિ તો તે મૂઠલાલરી મૂર્ખતા બની જાય. (આ વિષે જુઓ ગીતાકાર તેના ત્રણ પ્રકારો બતાવે છે તે : અ. ૧૭-૧૩થી ૧૫)

સમ્યગ્ જ્ઞાન — સત્યથી આ નોખું ગણાવ્યું છે, એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. સત્યનો અર્થ બહુ વિશાળ છે, અને તે હવે પછીના મંત્રો દ્વારા ઋષિ રૂપે કરે છે.

સમ્યગ્ જ્ઞાન એટલે સાચી કે યોગ્ય અથવા યથાસ્થિત સમજ. કોઈ પણ કર્મમાં લાગીએ તેના મૂળમાં વસ્તુસ્થિતિ વિષેનો અમુક ક્યાસ કે સમજ યા જ્ઞાન હોય છે. આ સમજ ‘સમ્યગ્’ હોવી જોઈએ;

૧. મંત્રારાચ્ય સાતિર્પ્વનો (૨૫૦૪) દવાયો ટાકે છે — મનસચ્ચેદ્રિયાણા ચ કૈકાઘ્ય પરમ તપ. ૧ (મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા એ જ પરમ તપ છે.) તદ્દિ અનુકૂળમાત્રદર્શનામિમુક્તીમાવત્ પરમ સાધન તપ ન શ્વરત્વ ચોદ્રાયણાદિ । (આત્મદર્શન તરફ જ અભિમુખતા હોવાથી તે જ પરમ અનુકૂળ સાધન છે; ચાંદાચણુ આદિ ખીલું ત્રીજું નહિ.)

તો જ તે કર્મ ક્ષયદો કરી શકે અને સફળ પણ થવાનું હોય તો થાય. આરે તરફથી પરિપૂર્ણ જોઈ કાઢીને નક્કો કરેલું તે સમ્યગ્ જ્ઞાન.^૧

નિત્ય બ્રહ્મચર્ય — જીવનમાં કર્મ નિષ્કામ રાખીને એકાગ્ર થવાનું છે તેનું વાચક આ છે. બ્રહ્મ એ જ એક સેવન કરવા યોગ્ય છે, માટે હમેશા જીવનનાં બધાં કર્મો અને વૃત્તિઓ તથા વાસનાઓ તે અર્થે જ સમર્પિત થવાં જોઈએ, અહીં તહીં તે ભમી ન શકે — ભમવાં ન જોઈએ. આવો જ અડગ નિષ્કામ જીવનવ્યવહાર તે નિત્ય બ્રહ્મચર્ય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન જો હોય તો આ જ યોગ્ય જીવનપદ્ધતિ છે, એમ લાગે. એટલે, આ પણ એક રીતે જોતાં, તપનો જ પર્યાય થયો. (જુઓ ગીતા શારીર તપમાં બ્રહ્મચર્યને ગણે છે.)

આ નિત્ય બ્રહ્મચર્યનું લાક્ષણિક વર્ણન ગીતાકાર તેમને પ્રિય એવી યજ્ઞ-પરિભાષામાં આ પ્રમાણે કરે છે:—

વ્રજાપર્ણ વ્રજ હવિઃ વ્રજાગ્ની વ્રજણા હુતમ્ ।

વ્રજેવ તેન ગંતવ્યં વ્રજકર્મસમાધિના ॥ ૪-૨૪ ॥

નિત્ય-બ્રહ્મચર્ય = બ્રહ્મકર્મસમાધિનું જીવન.

સત્ય — ઉપર પ્રમાણે, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય ને તપપૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાનથી જ જીવનશ્યવરથા કરવી જોઈએ. — એ જ સત્ય છે.

સત્ય = સાચું બોલવું એ તો એનો દૂરંદો અર્થ છે. સમ્યગ્ વિચાર કરતાં જે જ્ઞાન સમ્યગ્ લાગે તે પ્રમાણે જ ચાલવું જોઈએ, — પછી ગમે તે થાઓ. આ જાનની જે અડગ અને પરમ સત્યપરાયણ શ્રદ્ધા કે નિષ્ઠા, તે સત્ય છે. અને તે વડે જ આત્માનું પરમ સત્ય પામી શકાય છે. સ્વાધ્યાય, બુદ્ધિશ્રુતિ, શ્રવણ, પ્રવચન, તર્ક, મેધા, તપ, કર્મ આદિ અનેક સાધનો ગણાવાય છે; પણ તેમની કિંમત તેમાં રહેલા કે તે દ્વારા પ્રગટ થતા આ સત્ય-સાધનને લઈને છે. અને તેથી જ

૧. અહીં સરખાવો બીજોનો અષ્ટાંગિક માર્ગ. જુઓ આ માળાનું “ગૌતમ બુદ્ધ” પુસ્તક, પા. ૩૧ થી.

ઋષિ કહે છે કે, સાધન તો એક જ છે ને ખીજ નહિ જેમા સત્ય નથી તે સાધન નથી તે વગરના તપ શુ કે ઝર્મ શુ, અન્ન શુ કે સ્વાધ્યાય શુ, તર્ક શુ કે શ્રદ્ધા શુ, કાર્ષ્ણ કામના નથી]

અને એ દ્વે પછી સ્પષ્ટ કરે છે —

૬

સત્ય પરમ સાધન છે

સત્યમેવ જયતે નાનૃત

સત્યેન પથા વ્રિત્તો દેવયાન ।

ચેનાક્રમસ્યૃપયો હ્યાપ્તકામા

યત્ર તત્ સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ॥ ૩-૧-૬ ॥

પદાર્થ

સત્યમ્ = સત્ય ઇષ = જ જયતે = જીતે છે, જ/પ પામે છે ન અનૃતમ્ = અનૃત-ઝૂઠું-દભ નહિ સત્યન = સત્ય વડે પથા = પથ, રસ્તો વ્રિત્ત = વાળો પથરાયેનો છે (બનેનો છે) દેવયાન = “દેવયાન” નામનો દિવનામા લઈ જતો યેન = જે માર્ગે ધર્મને આક્રમન્તિ = પ્રગના મારે છે જાન છે, પહોંચે છે, ચડે છે ક્રમય = ઋષિઓ, ધ્વજને માર્ગે જનારાઓ, સમ્યગ્તાનીઓ હિ = (વાક્યપૂર્તિ માટે) આપ્તકામા = જેમની કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઈ છે એવા, નિષ્કામ, પરમસતુષ્ટ આત્મતૃપ્ત નિ સ્પૃહ યત્ર જના, જે સ્થાને — સ્થિતિએ તત્ = તે, પેનુ સત્યસ્ય = સત્યનુ પરમ = પરમ સર્વશ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ નિધાનમ્ = નિધાન, ધામ પદ (છે)

અ.વય

સત્યમ્ એવ જયતે ન અનૃત । દેવયાન પથા સત્યેન વ્રિત્ત, યેન આપ્તકામા હિ શ્રદ્ધય યત્ર સત્યસ્ય પરમ નિધાનમ્ તત્ આક્રમન્તિ ॥

અર્થ

સત્ય જ જ્ય પામે છે — સત્યનો જ જય થાય છે, અનૃત કે જૂઠું યા દંભનો નહિ. (દરેકે જે માર્ગે જવું જોઈએ, તે) દેવયાન માર્ગનો લાંબો પટ સત્ય વડે બનેલો છે; કે જે ઉપર થઈને પૂર્ણકામ કે નિષ્કામ બનેલા ઋષિઓ, સત્યનું એ પરમ નિધાન જ્યાં છે, તે ધામે પહોંચવા પગલાં માંડે છે. [૬]

[‘મત્ય’થી બિયડું ‘અમત્ય’ નહિ પણ ‘અનૃત’ કહ્યું છે અનૃત = સમ્યગ્ જ્ઞાનથી બિયડું; જેમાં સત્યનિષ્ઠા નથી એવી સમજ; દંભ અને જૂઠું. સત્યનો જ આગ્રહ રાખવો, અને તાત્કાલિક લાભથી ચળવું નહિ, એ મત્ય છે. એવો લાભ જોઈ જીવું કહેવું કે આચરવું અથવા દંભ સેવો એ અનૃત છે. એથી કરીને ખરો કાયદો થતો નથી. દેવયાન માર્ગે જવું એ ખરો લાભ છે, તે યાત્રા તો આવા મત્યામદથી જ થઈ શકે છે. એટલે સત્ય જ જય પામે, એમાં શંકા નથી.

સત્યથી છૂંતનારો માર્ગ એક વાન છે — ગતિ છે; સત્ય જ્યાપણું તેમાં રહે છે. ગતિમાત્રને અતે સ્થિતિ જરૂર રહેલી છે, ગતિનો આદર્શ એ સ્થિતિ કે ધામ છે. એ સ્થિતિ પણ સત્ય જ છે. એને જ મૂર્તિમંત કરીને જે કાંઈ પગલાં ભરીએ તે ભરવાં જોઈએ; તો જ ત્યાં પહોંચાય. કેમ કે એ આખો રમ્મો સત્યની પગદંડી છે. એટલે નિત્ય મત્યની કે નિત્ય અહમત્યની ગતિ દ્વારા જ એ સત્યસ્થિતિને સમજ કે પહોંચી શકાય છે.

આ નિત્યગતિ કરવા માટે ઋષિ^૨ કે માધક પામે આપ્તકામ-પણાનું ભાયું જોઈએ. એ ભાયું ભરતા ગહેવું એ જ આ દેવયાન કે સત્યયાત્રા

૧ સરખાવો ૩૪૦. — વાં સ્વપ્ન સ્વપ્નવિરંજિતિ પૃતિપૂર્વક સત્ય લાભે તે આચરવાથી વ્યવસ્થા આ આત્મ મનિને પામે છે સત્ય જ એનો માર્ગ છે.

૨. ઋષિનો એક અર્થ આવી નિત્યગતિ કરનાર — તેનું તથ્ય સમજનાર સાધક એવો બનાવી શકાય સરખાવો ૪ = જવું; ગતિ કરવી

છે, એમ જ માનો. આત્મકામના એ જ ખરી વાત છે, બાકીની કામનાઓ એથી જ પૂરી થાય છે, એ સમજ સાચોસાચ જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ, એ કહેવા આ વાક્ય છે:—

॥ સત્યેન પન્થાઃ ત્રિતો દેવપાનઃ ॥

આમ સત્ય વડે સત્ય પમાય છે. એ એક યાત્રા છે, જેનું પરમ ધામ હવે કહે છે.]

૭

સત્યનું પરમ નિધાન

बृहत् च तद् दिव्यमचिन्त्यरूपं

सूक्ष्माच्च तद् सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात् सुदૂरे तदिहान्तિકે च

पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ૩-૧-૭ ॥

પદાર્થ

(તે) **बृहत्** = વિશાળ; સર્વને આવરીને રહેલું એવું વિસ્તૃત; સર્વવ્યાપી (છે) **च** અને **तद्** = તે (ગયા મંત્રમાં અતે કહેલું ‘સત્યનું પરમ નિધાન’), તે પરમ સત્ય **दिव्यम्** = દિવ્ય; તેજોમૂર્તિ (૨) દેવી એટલે કે અપાર્થિવ-અમૂર્ત કે સૂક્ષ્મ (છે), **अचिन्त्यरूपम्** = અને સર્વ પદાર્થોની પેઠે જે કલ્પના કે વિચારનો વિષય નથી બની શકતું એવા રૂપવાળું છે; ચિત્તથી પર (છે). [**सूक्ष्म** કે સ્થૂલ લાવોને ચિત્ત પકડી શકે છે. એ બેઉનાં લક્ષણ તેમાં નથી, તેથી તે અચિન્ત્ય રૂપવાળું છે.] **सूक्ष्माच्च** = અને સૂક્ષ્મ (કે જેને ચિત્ત પકડી શકે છે એના) કરતાં **तद्** = તે (પરમ સત્ય) **सूक्ष्मतरं** = વધારે સૂક્ષ્મ (એવું છે.) [ચિત્ત મદલું કરી શકે એ જાતની સૂક્ષ્મતા જેની નથી, એવું. ચિત્ત જેને જાણી શકે છે એવું સ્થૂલ તે નથી, એવું સૂક્ષ્મ પણ તે નથી. પછી તેને શું કહેવું? એટલે સૂક્ષ્માત્ સૂક્ષ્મતર કહે છે. કેમ કે તેને માટે ખીજી લાપ્યા નથી.] **विभाति** = પ્રકાશે છે; પ્રકાશરૂપ દિવ્ય છે, દૂરાત્ =

દૂર કરતાં, જેને ચિત્ત દૂરતા કહે તેના કરતાં સુદૂર = અતિ ધણો દૂર;
(તેનું સ્થાન કહેવું હોય તો દૂરથી પણ ધણે દૂર એ છે એમ કહેવાય.
છતાં,) તદ્ = તે દ્વદ્ = અહીં (આ શરીરમાં) અન્તિકે ચ = પાસે -
પાસેમાં પામે પણ (છે); પસ્યતુ = (તેને) જોનારાઓમાં દ્વદ્ એવ =
અહીંયાં જ, આ દેહમાં નિહિત = રહેવું છે, આવેવું છે; (તેનું) નિધાન
છે ગુહ્યામ્ = હૃદયગુફામાં.

અન્યથા

તદ્ દૃષ્ટ્વ દિવ્યમ્ અર્ચિત્યરૂપમ્ ચ । તત્ ચ સ્મૃતાત્ સ્મરતં
વિમાતિ । તદ્ દૂરાત્ સુદૂરે, દ્વદ્ અન્તિકે ચ । પસ્યતુ દ્વદ્ એવ ગુહ્યામ્
નિહિતમ્ ।

અર્થ

(સત્યનું પરમ નિધાન) તે પરમ સત્ય (સ્થૂલતાની
દૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો) વિશાળ છે — આખા વિશ્વને
વ્યાપે એવડું મોટું છે; તે દિવ્ય તેજોમય છે; તથા તેનું રૂપ
કંડપના કે વિચારમાં ન આવી શકે એવું અર્ચિત્ય છે.
(કારણ કે,) તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ ધણું સૂક્ષ્મ છે; પ્રકાશરૂપ
છે. દૂર કરતાં પણ અતિદૂર અને (છતાં) અહીં (પોતાના
જ દેહમાં) પાસેમાં પાસે જ તે છે. (કેમ કે) જોનારાઓમાં
— તેમના દેહમાં જ હૃદયગુફામાં તે ધિરાજે છે — હૃદય-
ગુફા એનું નિધાન છે. [૭]

[પરમ સત્યની સાધના સત્ય વડે જ બની શકે છે; એ
સાધનાનો આત્મા સત્યનિષ્ઠ છે તે ધારણ કરવી એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનનું
અનુશીલન કરવું, અને તે પ્રમાણે તપોમય જીવન રાખી નિત્ય બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું
એકમાત્ર લક્ષ્ય સેવવું. — આમ કહ્યું.

પણ એ પરમ સત્ય શું? એ સવાલનો આ જવાબ નહિ-જવાબ
જેવો લાગવા સંભવ છે. કારણ કે, વિરોધાભાસી અથવા વદતોવ્યાધાતી
ભાષાથી એ સત્યના નિધાનને વર્ણવે છે. તે દૂરમાં દૂર, વિશાળમાં

વિશાળ — આખા વિશ્વથીય મોટું છે એમ કહેવું; અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તો એવું કે ચિત્તના ભાવોથીય ચડે; આમ એક રીતે તે બુદ્ધિમાં ન બીતરે એવું છે. છતાં એમ નથી, ખરેખર એને પામી શકાય છે, એવું સ્પષ્ટ સ્થાન છે; અને તે ક્યું એ કહે છે કે, જીવાત્માની હૃદયગુહામાં એ સંતાયેલું છે અને એ ગુહામાં મનુષ્યને અમુક રીતે પ્રવેશ છે જ છે. એટલે એ પરમ સત્ય શું છે, એ દરેક જણુ તે ગુહામાં પેસીને જાતે જોઈ શકે છે. એવું જ્ઞાન સ્વાનુભવથી જ ગમ્ય છે. બહુ તો તેનું સાધન જ તમને કહી શકાય. કેમ કે અંતિમ કે પરમ સાધ્યની સાચી અને એકમાત્ર વ્યાખ્યા સાધનમાં જ રહેલી છે. એ સાધનને જે ઝીણવટપૂર્વક અને એકનિષ્ઠાથી સેવે છે તે જ એ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂણથી તથા દેશ અને કાળથી પણ પર એવા સાચા સાધ્યે પહોંચે છે. સામ્યદર્શન તો જ પામી શકે છે.]

૮

તેનો માર્ગ — ધ્યાનપરાયણ પ્રજ્ઞા

તો, એ સાધન ક્યું? મંત્ર ૬ માં ઉપર ક્યું તેને વધારે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ રૂપે કહે છે —

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા

નાન્યૈર્દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા + ।

| જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વમ્

તત્તરન્તુ તપશ્ચયતે નિષ્કલં ધ્યાયમાન. ॥ ૩-૧-૮ ॥

પદાર્થ

ન = નથી ચક્ષુષા = આંખ વડે, જેવા દ્વારા જાણતે = (તે પરમતત્ત્વ) પ્રહણુ ચતુ; પકડાતું ન અપિ વાચા = વાચા વડે પણ નહિ. ન = નહિ

+ સરખાવો શનપથ બ્રાહ્મણ ૧૦૫૪૧૫ -

વિચયા તદરોહંતિ યત્ર કામા પરાગતા. । ન તત્ર દક્ષિણા યાન્ત નાવિદ્વાંસ તપસ્વિન ઇતિ । ન હૈવ ત દક્ષિણમિ ન તપનાગ્નેવવિદ્મન્તે ॥

અન્યૈઃ = બીજા દેવૈઃ = ઇન્દ્રિયો વડે; તપસા = તપ વડે કર્મણા વા = અથવા કર્મ વડે. (માત્ર) જ્ઞાનપ્રસાદેન = જ્ઞાનના પ્રસાદ વડે; જ્ઞાનની કૃપાથી (સમ્યગ્ જ્ઞાન કે વિવેકમાં ચિત્તપ્રસાદ સાધવાની જે સહજ શક્તિ રહેલી છે તે વડે) વિશુદ્ધસત્ત્વઃ = જેનું સત્ત્વ વિશુદ્ધ થયું છે એવો; શુદ્ધ ચિત્તવાળો, જેનું બુદ્ધિ-સત્ત્વ નિર્માળ થયું છે એવો તતઃ = તેમ ક્યાંથી જુ = પરંતુ ત = તેને પસ્યતે = જુએ છે; નિષ્કલં = નિષ્કલ; અખંડઃ એકરૂપ (એવા તે પરમતત્ત્વનું) ધ્યાયમાનઃ = ધ્યાન ધરતો રહેનાર.

અ.વચ

(સઃ) ચક્ષુષા ન યજ્યતે, ન વાચા અપિ ન અન્યૈઃ દેવૈઃ તપસા કર્મણા વા (સઃ યજ્યતે) । જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વઃ જુ તં નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ તતઃ પસ્યતે ॥

અર્થ

તે પરમ સત્ય આંખ વડે કે વાચાથી કે બીજા કોઈ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી થતું—ઇન્દ્રિય-માત્રથી અતીત હોઈ તે એમને અગોચર છે. તપ અથવા તો કોઈ કર્મથી પણ તે નથી પકડી શકાતું. પરંતુ, વિવેકજ્ઞાન કે સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રસાદથી જેનું બુદ્ધિ-સત્ત્વ વિશુદ્ધ થયું છે, એવો (ક્ષીણ-હોય યતિ) પુરુષ એ નિષ્કલ કે નિરવયવ એવા એક અખંડનું ધ્યાન ધરતો રહે, તો તેમાંથી (તેમ ક્યાં કરવામાંથી) તે તેને જુએ છે. [૮]

[એ સત્યને અચિંત્ય કહ્યું, ઇન્દ્રિયાતીત કહ્યું; છતાં તેને પામી શકાય છે એ વિચિત્ર વાત લાગે. પણ તે અચિંત્ય કે ઇન્દ્રિયાતીત છે, એ શા અર્થમાં, એ સમજાવે તો આ વિચિત્રતા નહિ રહે. ચિત્તના સામાન્ય જે વિષયો છે તેવો એ પદાર્થ નથી. ચિત્ત ઇન્દ્રિયો વાટે અને મનની કલ્પના-અને તર્ક-શક્તિથી જ્ઞાન પામે છે. રથૂલ લાવેને

પહેલા ધ્વનિયથી અને સૂક્ષ્મ ભાવોને મનથી તે ગ્રહણ કરે છે પરમ સત્ય નથી એવો સૂક્ષ્મ ભાવ કે નથી એવો સ્થૂળ ભાવ તેથી, એ અર્થમાં, એ અચિત્તરૂપી છે

છતાં તે ગ્રાહ્ય તો છે જ નહિ તો આ ઉપનિષદની કે સાધનાની ને સમિત્યાણિ ચર્ચ ગુરુ પાસે જવાની કઠકૂટ જ શું કામ હોય ?

મનુષ્ય પાસે સાધનમાં સાધન હોય તો શરીર, ધ્વનિયો સહિત મન, અને સર્વમાં ઉત્તમ એવું તેનું શુદ્ધિસત્ત્વ કે પ્રજ્ઞા છે જો શરીર મન તે અચિત્તરૂપીને ગ્રહણમાં નકામા હોય, તો પછી રહી માત્ર શુદ્ધિની નિવેક-કે પ્રજ્ઞા-શક્તિ આને જ અત કરણ — આત્મિક ધ્વનિય — પણ કહી છે ઉપનિષદકાર કહે છે કે, એ જ મનુષ્યનું સાચું સત્ત્વ છે. સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ભાવોને ગોચર કરનારા ધ્વનિય અને મન દ્વારા એ જ શુદ્ધિ કે પ્રજ્ઞા-સત્ત્વ આ વિશ્વ સાથે વ્યાપારમાં પણ કામ દે છે, અને એ જ મત્ત્વ નિધના ધર્મ પરમાત્માને જોવામાં પણ કામ દર્ષી શકે છે માત્ર જેવું કામ તે મુજબ તે સાધન તૈયાર જોઈએ શક્તિની પરાકાષ્ટા અહીં જોઈએ મનુષ્યના સત્ત્વરૂપી તે શરૂને પરમ તીક્ષ્ણ કરવું જોઈએ, એને માટે સાધન જ્ઞાનપ્રસાદ છે આ જ્ઞાનપ્રસાદ એટલે સત્ય કે સમ્યગ્ જ્ઞાનની ચિત્તને સમતા કે શાંતિ અર્પનારી શક્તિ ચિત્ત કામનાઓથી ખદમદે છે, આ કામનાઓમાં નિવેક કરીએ તો જ અજ પો શમે એ કામ વિવેકયુક્ત પ્રજ્ઞાનું છે

આ સાધન તૈયાર કરવું અને તે પરમ સત્યનું એકાગ્રપણે ધ્યાન ધરતા રહેવું, એ જ તપ અને નિત્ય ક્ષમ્યર્થ પણ છે એમ જ જીવન

● અહીં સરખાવો ગીતાની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા — અઃ ૧૩-૭ થી ૧૧ અનેક સાધકોની પેઢીની પેઢીઓએ, આ જ્ઞાનપ્રસાદ એટલે શું, એની શોધ સતત પુરુષાર્થથી જીવન દ્વારા કરી તેનો નિચોટ બીજાએ અહીં મૂક્યો છે જ્ઞાન એટલે અચેત્ત્વમાં જેને 'નોડેજ' કહે છે તે નહિ તે તો જ્ઞાનની માત્ર સાદી સ્થૂળ રાક્ષાત્વ જ છે જ્ઞાન = જીવન વિષેની સમજ, એટલે કે તે પ્રમાણેનું જ્ઞાનપૂત સદૃશ જીવન

વ્યવસ્થા કરે, તેને તેમાંથી એક ધન્ય ધડીએ એ નિષ્કલ એલુ એક અખડ સત્ય પ્રગટ થશે—દેખાશે]

ચિત્ત કે અત કરણની અમુક શક્તિ કામ ન દે, પરંતુ અતે તે વડે જ આત્મા જાણી શકાય છે અને તે કેવી રીતે, એ ચોખ્ખાટ કરી, સાધનનિરૂપણ પૂરું કરે છે .

પુષ્પોઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યો

યસ્મિન્ પ્રાણ પચ્ચા સત્ત્વિજ^૧ ।

પ્રાણૈશ્ચિત્ત સર્વમોત પ્રજાનામ્

યસ્મિન્ વિશુદ્ધે વિમલચેપ આત્મા ॥ ૩ - ૧ - ૧ ॥

પદાર્થ

અણુ = આ જણુ = સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ કહેવો સૂક્ષ્મતર આત્મા = આત્મા, પરમ સત્ય ચેતસા = ચિત્ત ૫૩ અત કરણથી વેદિતવ્ય = જાણવો જોઈએ જાણી શકાય છે, યસ્મિન્ = જે (ચિત્ત) માં પ્રાણ = જીવન-આધાર પચ્ચા = પાત્ર રીતે પાત્રરૂપે સત્ત્વિજ = પ્રવેશો છે પ્રાણ = પાત્ર પ્રાણોથી (૨) હૃદયોથી ચિત્ત = ચિત્ત અત કરણ સર્વમ્ = આખું, મોટા જાગતું ઓત = ઓતપ્રોત છે પ્રજાનામ્ = પ્રજાઓનું, જીવોનું, યસ્મિન્ = જે (ચિત્ત) વિશુદ્ધે = વિગદ થતા વિમલચેપ = પ્રકાશમાં આવે છે, છતો થાય છે દેખાતું છે અણુ = આ આત્મા = આત્મા

અનુવચ

યસ્મિન્ પ્રાણ પચ્ચા સત્ત્વિજ (તેન) ચેતસા અણુ આત્મા વેદિતવ્ય । પ્રજાનામ્ સર્વમ્ ચિત્તમ્ પ્રાણૈ ઓતમ્ । યસ્મિન્ (ચિત્તે) વિશુદ્ધે (જાતે), અણુ આત્મા વિમલચેપ ॥

૧ સરખાવો પ્રશ્ન ૨૩ — પ્રાણ સ્વાચ્છ — બહમવૈતન્ પચ્ચામાન પ્રવિમલચેપત્ત્વ અવશ્યક વિધર્યામિ ।

અર્થ

જેની અદર પ્રાણ (કે જીવનનો આધાર) પાચ રૂપ ધર્મી દાખલ થયેલો છે,^૧ એવા ચિત્ત વડે આ સૂક્ષ્મ આત્મા જાણી શકાય છે જીવોનું આખું ચિત્ત પ્રાણો^૨ કે હૃદયોથી

૧ પ્રાણ ચિત્તમા પચધા દાખલ થયેલો છે, એમ કહીને પછી બહુવચન વાપરીને કહે છે કે ચિત્તનું ઘડતર પ્રાણો દ્વારા થયેલું છે પ્રાણ શબ્દના બે અર્થ રૂપ છે (૧) જીવનના આધારરૂપ પ્રત્યાસદિયા (૨) હૃદય શરૂમા પાચ રૂપવાળો પ્રાણ મ્હો છે, ત્યાં પચ પ્રાણો અર્થ લઈ શકાય, પ્રાણ કે પ્રત્યાસદિયાના જે પાચ રૂપ ધર્મો આર્થ વિજ્ઞાનીઓને જડયા, તે એ પાચ રૂપો છે તે આ છે — પ્રાણ, અપાન ઉદાન વ્યાન સમાન

બધાના મૂળરૂપ અને આધારબળ એવો જે શ્વાસ અદર બહાર લઈએ મઢીએ છીએ તેને મુખ્ય પ્રાણુનામ આપ્યું તે જ શરીરમા પાચ ધર્મો બળવે છે, જેમાનો મુખ્ય ધર્મ શ્વાસોચ્વાસ લેવો તે તેનું સ્થાન છાતી બરોબર અન્નરસનું પાચન કરી જે પ્રાણુશક્તિ દ્વારા ઉત્સર્ગક્રિયાનું નિયમન થાય છે તે અપાન તેનું સ્થાન પેટ પેદું

શ્વાસોચ્વાસથી ઠલગી છતાં તેના જ એક વિકારરૂપે છીક, હેઠકી ઇંડો રૂપે પ્રગટ થતી પ્રાણુશક્તિ તે ઉદાન તેવી જ એક બીજી જે બગાસારૂં પ્રગટ તે વ્યાન

અને આખા શરીરમા એકસરખી રીતે હવા પાણી ઇંડું — રુધિરનું — અભિસરણ જે વડે થયા કરે છે એ પ્રાણુશક્તિનો સચાર તે સમાન

આમ પ્રાણરૂપી જીવનશક્તિ પાચ રૂં ચિત્તમા દાખલ થાય છે

અને એ પ્રાણને લઈને શરીર ચાલે છે ને તેથી પાચ હૃદયો બરોબર ચાલનાર મમ રૂં છે અને એ હૃદયજ્ઞાન ચિત્તમા પ્રવેશ પામી તેને ધડે છે, તેથી ‘વચ્ચા પ્રાણ’ = પાચ હૃદયો એ મમ કરીને જે પ્રાણુશક્તિ ચિત્તમા આરૂઢ થાય છે તે એવો અર્થ ધરાવવો હોય તો તેમા વારો નથી

૨ અર્ઘી સરખાવો ઝીંગા રૂં ૩૪ દ્રવિયદેદ્રિયત્વાયે રાગદ્વેષો ધ્વવન્ધિતૌ ॥ પ્રાણો કે હૃદયો એવે તે દ્વારા તેમના ભોગ્ય પાર્થો વિષે થતો સારો કે નરસો અનુભવ — રાગ ને દ્વેષ સામાન્ય જીવોની સૃષ્ટિ આ અનુભવોના પાયા ઉપર રચાયેલી હોય છે એને જ આગળ મમમ થી — હૃદયમ થી કહી છે

આત્મપ્રેત ઘડાયેલું હોય છે. (એમ સંસારના રંગોથી તદ્દુપ જ બનેલું એ હોય છે.) તે એના મેલ વિશુદ્ધ થતાં, આ આત્મા પ્રકાશે છે — સાધકને છતો થાય છે. [૯]

[એટલે, પરમ સત્ય પામવા માટે મનુષ્યની પાસે સાધન અને માર્ગ છે એ ખાલી 'નેતિ નેતિ' નથી; જોકે ભાષાથી એ બણવા માગો તો તે તો 'નેતિ' થી જ કામ લઈ શકશે, કારણ કે તે સત્ય ભાષા-કેન્દ્રીયાગમ્ય નથી.

આ સાધન, મનુષ્યના ઉત્તમ અંગરૂપ, તેના સત્વરૂપ જે ચિત્ત-શક્તિ કે બુદ્ધિ છે, તે છે. એને બુદ્ધિ પણ એથી જ કહી છે; એના વડે મોઢ થઈ શકે છે.

સામાન્યપણે આ બુદ્ધિ ઇદ્રિયોથી દોરાઈને ચાલે છે. પ્રભાવોનું સર્વ ચિત્ત એનાથી જ ભરપૂર બરેલું રહે છે. એથી, બણે એ ઇદ્રિયતાન જે કહે તે જ સત્ય, એમ માનીને જગત ચાલે છે. આ સત્ય પરિચિત છે અપરિચિત એવું પરમ સત્ય બુદ્ધિને ઇદ્રિયોની એ પરિચિત પદ્ધતિથી નથી મળતું. એ પદ્ધતિ તો એવી તો ધર કરીને બેઠી છે કે, એક વાર તો આપણને એમ જ લાગે છે કે ચિત્ત પાસે ખીણ કોઈ પદ્ધતિ કે કામ કરવાની રીત કે શક્તિ જ છે કે કેમ]

ઉપનિષદ કહે છે અને જગતના અનેક સાધુસંતો સાક્ષી પૂરે છે કે, એવી શક્તિ છે, અને તે શક્તિ ચિત્તશુદ્ધિથી પ્રગટે છે. તેમ પ્રગટ થતી શક્તિ માટે ધ્યાનનું સાધન છે; તે દ્વારા આ પરમ સત્ય ઈની મેલે દેખાય છે. રખેને કોઈ માને કે સત્યનું કોઈ તેનાથી નિરાળું એવું સાધન છે; તેથી ઉપનિષદ કહે છે કે, આત્મા પોતે જ દેખાય છે : ત્યાં તેને જોનાર જીવાત્મા — પુરુષ અને જોનાનાર પરમાત્મા — ઇશિનું સામ્યદર્શન થાય છે. આનું સાધન વિશુદ્ધ યથેચ્છા ચિત્ત વડે કરાવું ધ્યાન છે. આ ધ્યાન એ જ ચિત્તની મોટામાં મોટી વિભૂતિ છે. તે એનું લક્ષણ

જ છે ખરું પૂછો તો, પોતાની આ ધ્યાનશક્તિ વડે જ ચિત્ત રોજબરોજ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન મેળવે છે અને પરમજ્ઞાન પણ એ જ ચિત્તશક્તિથી મળે છે એ જગ્યાએ કોઈ અનનવી શક્તિ નથી જાગતી માત્ર ત્યાં આ શક્તિ તેની સોળે ઝગાએ તપની જોઈએ છે * એટલે કે શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાનુગામી બહિર્મુખ જ નહિ રહેતા, સૂક્ષ્મદર્શી અતર્મુખી થવી જોઈએ, અને તેની એકાગ્રતા અતિ સૂક્ષ્મ થવી જોઈએ આ કામ સત્યના સતત અનુશીનનથી થયા જ કરે છે આ દેવયાન છે તે પથ સત્યથી વિતન છે (જુઓ શ્લોક ૬)]

૯

ધ્યાનની અમોઘ શક્તિ

આ ધ્યાનશક્તિ કેવી પ્રગળે છે તે જણાવીને ઋષિ આ સાધન અધ્યય પૂરો કરે છે —

ય ય લોક મનસા સવિભાતિ *

વિનુદસરણ કામયતે યાશ્ચ કામાન્ ।

ત ય લોકં જયતે યાશ્ચ કામાન્

તદ્માદારમણ્ણ હર્ષયદ્ મૂલિકામ ॥ ૧૧૧૦ ॥

૫૬૧થ

ય ય = જે જે જે કોઈ લોક = નોકને નિમિત્ત અમુક સ્થિતિ કે દશાને મનસા = મનથી મન વડે સવિભાતિ = વિચારે છે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જુઓ

* અર્થો સરખાવો ૬૬૦ ૧ કે ૧૨ ૧૧ મરેણુ મૂલેણુ મૂલમા ૧ મજાગતે, સ્વયમે સ્વાયસા કુદસા મુદસવા મુદમર્નિતિ ।

* સરખાવો ૬૬૦ ૮૨ —

સ યન્ વિનુદસરણમો મયતિ મયસાન્વિત્ત્વ વિત્ત મુલિકામ્ન તેન વિનુદામ્ન માતા મદાયત માનુદાસરણ મનુ. સ્વમુ. - મરિ. - ગામન્વ. - અત્યાન. - ગાનવાન્વિ. - શ્લોક. ય ય અનનમિકાનો મયતિ ય મમ યાનરે નન્વ મેકરદત્ત મુલિકામ્ન તેન માતા મદાયત ।

છે; ધ્યાન ધરે છે, મનથી સંકલ્પ કરે છે વિશુદ્ધસત્ત્વઃ = જેણે પોતાના શુદ્ધિસત્ત્વને શુદ્ધ કરી, જોઈતી તૈયારીવાળું કર્યું છે એવો; વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો; પ્રમણ શુદ્ધિશાળી (તેમ જ) કામયતે = ઇચ્છે છે; આશા રાખે છે, ઝાંખે છે યાન્ ચ = અને જે જે કામાન્ = કામનાઓને (અને જે જે કામનાઓને ઇચ્છે છે), ત ત = તે તે, તે હરેક લોક = લોકને (જુઓ ઉપર) જયતે = જ્ય પામે છે; મેળવવામાં આવે છે; સફળ થાય છે તાન્ ચ = અને તે તે કામાન્ = કામનાઓને (પણ મેળવે છે), તસ્માત્ = તેથી કરીને; વિશુદ્ધ શુદ્ધિથી જેનું ધ્યાન ધરીએ તે આમ સાક્ષાત્ થાય એવો કાયદો હોવાથી આત્મજ્ઞ = આત્મજ્ઞાનીને; આત્મજ્ઞાનીના આદર્શને હિ = જ અર્ચયેન્ = પૂજે, પૂજવો જોઈએ; સેવવો જોઈએ ભૂતિકામ = ભૂતિ - ઉદય કે ઉન્નતિ - ની કામનાવાળા પુરુષે, કલ્યાણમાર્ગીએ.

અનવય

વિશુદ્ધસત્ત્વ મનસા ય યં લોક સવિભાતિ, યાન્ ચં કામાન્ કામયતે, ત લોક તાન્ ચં કામાન્ (સઃ) જયતે । તસ્માત્ ભૂતિકામઃ આત્મજ્ઞ હિ અર્ચયેત્ ॥

અર્થ

વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો અનુગ્ર્ય મનથી જે જે લોકોને વિચારે છે — જે દશાનું મનન કરે છે તથા જે કામનાઓ રાખે છે, તે તે લોકોને તથા તે તે કામનાઓને એ મેળવે છે. તેથી કરીને, પોતાનો ઉદય કરવાની કામનાવાળા પુરુષે આત્મજ્ઞાનીને (તેની દશા કે તેના આદર્શને) જ સેવવો જોઈએ. (કારણ કે, સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂતિ કે ઉદયની શક્યતા તેથી જ છે.) [૧૦]

[માનસચિત્ત પણ ઈશ્વર પેઠે સત્ત્વસંકલ્પ હોઈ શકે છે. તેનું સાધન એની ધ્યાનશક્તિ છે. ચિત્ત ધડાયુ જ એવી રીતે છે કે, મન

૫૩ ખરેખર તમે જેનું ચિંતન-મનન કર્યા કરો તેનું તમે પામે જ. આ જ વસ્તુને ગીતાકાર ઈશ્વરની ચરિત્રાપા દ્વારા આમ કહી છે:-

યે યથા માં પ્રપચન્તે તાંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ । ૪-૧૧

યો યો યાં યાં તનું મકઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચ્ચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તઃ તસ્યારાધનમીહતે ।

લભને ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ॥ ૭-૨૦-૨૧ ॥

ચિત્તની આ સત્યસંકલ્પ-શક્તિ, ગીતાકાર કહે છે કે, ઈશ્વર જ આપેલી છે. ‘જેને મનુષ્ય ઇચ્છે તેમાં તેની શ્રદ્ધા હું જ અચલ કરી આપું છું.’ એટલે કે, માનવ ઇચ્છામાં આવું ઈશ્વરી સત્યસંકલ્પપણું રહેતું છે. તેથી પછી તે એ પ્રમાણે મેળવવાને માટે આરાધના—એટલે કે તેની ભક્તિપૂર્વક તે માટે એકામ પ્રયત્ન—કરે છે. તેથી એને ફળ મળે જ છે, કેમ કે આમ ફળ આવતું, એ જગતનો ઈશ્વરી કાયદો છે.

આ જ ગીતાકારનું કથન છે, તે જ મૂળે આ ઉપનિષદ-મંત્ર છે.

આ પ્રમાણેનો જગતનો કાયદો હોવાથી જીવનમાં કલ્યાણ કે ભૂતિ—ઉત્કર્ષ આદિનારાએ આપોઆપ સમજતું જોઈએ કે, તેણે પે.તાની કામના બાબતમાં વિવેક કરીને જાગૃત જનવાનું છે. તેથી ત્રણ કહે છે, આવા ભૂતિકામ પુરુષે આત્મસાત્તની જ આરાધના કરવી. એનાથી બીજામાં પડનાર—તેની આશા કરનાર, તેના સત્યસંકલ્પે કરીને, તે વસ્તુને પામશે તે ખરો; “જે જે લોકને મનુષ્ય વિચારે છે ... તે તે વસ્તુને તે પામે છે,” પણ તેની આશા, તેનું યતન, તેનો વિચાર, તેનું

* અહીં ‘લોક’ શબ્દનો અર્થ ૨૫૪ થવેડ જોઈએ. લોક = દેસાકાગમાં કલ્પાની અમુક માનવ, દેરા. તેનો બૌદ્ધિક અર્થ આ ઉપરથી જ પછી સમાવયવ. મા આગે છે, તે આપણી સમજશક્તિની જગતમાં ૪૮ ૩૮.૨૫૮ માટેની પ્રાકૃત યુક્તિ જ છે.

કર્મ વ્યર્થ બને છે (ગીતા. ૧-૧૨.) નહિ કે તેનાં ફળ નથી મળતાં એ અર્થમાં તે વ્યર્થ છે. પરંતુ જે મૂળ અતૃપ્તિ કે અસુખનો માર્ગ મનુષ્ય અજ્ઞાનથી આ કે તે ક્ષુદ્ર ભાવો પાછળ પડે છે, તે અતૃપ્તિ કે અસુખ જિભું ને જિભું જ રહે છે (ગીતા. ૧-૧૧.) એટલે માણસ માથાકૂટ તો પાર વગરની કરે છે, પરંતુ તેનું પ્રયોજન ખોટું વિચાર્યાથી તે નકામી જાય છે. અને તે અર્થમાં તેનું કર્મ વ્યર્થ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેથી ઋષિ સમજણીને કહે છે, “ખરો જૂતિકામ હશે તે તો આત્માને જ ઉપાસશે” અને એમ કરવાથી કશું ખોવાતું તો ક્યાં જ રહ્યું, એવો પુરુષ પૂરેપૂરી ભૂતિને પામે છે, ઉપરાંત એ જ પરમ વિદ્યા — પરમ બ્રહ્મને પણ ઓળખે છે; એ જ જાણવાનું બધું જાણી જ્ઞાનતૃપ્ત બને છે: એમ તેણે એક કાકરે બૂને પક્ષી પાડ્યાં છે — કર્મતું ફળ અને જ્ઞાન.

આમ કહીને ઉપનિષદકાર આ ખંડ પૂરો કરે છે અને સાધનાતું પ્રકરણ વિચારતા આ મુંડકનો ખીજો ખંડ પાછો આ જ વાતનું મથાળું ખાંધીને શરૂ કરે છે. અને વળી પાછી સાધનાની ચાવી દૂંકમાં કહીને ઉપનિષદ પૂરું કરે છે.

ત્રીજું મુંડક, ખંડ ૨

આત્મસાધના શક્ય છે. શુદ્ધમાં શુદ્ધ છતાં આત્માને મનુષ્ય પોતાના ચિત્તની પરમ ધ્યાન-શક્તિ વડે પામી શકે છે; માત્ર તે શક્તિ વિશુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ કરવી જોઈએ, અને તે પુરુષે શુરુભૂખ થવું જોઈએ. તે માટે સાધના કરવાની છે. તો પછી આત્મદર્શન તો એની મેળે થાય જ છે : સૂર્યને જનાવવાને માટે દીવાની જરૂર નથી હોતી તેમ.

આ વસ્તુ દૂરીના ઋષિ કહે છે, અને શિષ્ય સાથે નવી બેઠક શરૂ થાય છે. હે શૈનક,

૧

એ જ એક માર્ગ

■ વેદૈતન્ પરમં બ્રહ્મધામ

યત્ર વિશ્વં નિહિત માતિ શુભ્રમ્ ।

ઉપાસતે પુરુષં યે શ્રાવમામ્

તે શુભ્રમેતદતિવર્તન્તિ ધીરાઃ ॥ ૩-૨-૧ ॥

પદાર્થ

સ. = તે (સાધક) વેદ = જાણે છે; પામે છે ઇત્યા = એ પરમ = પરમ; સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મધામ = બ્રહ્મ — અક્ષરરૂપી ધામ — ધ્યાન યત્ર = જેમાં જે પરમ ધામની અંદર વિશ્વ = વિશ્વ; આખી સૃષ્ટિ નિહિત = રહેલું; ગોઠવાયેલું; મમાયેલું માતિ = જાણે છે શુભ્રમ્ = શુભ્ર, શુદ્ધ; ઉપાસતે = સમિતપામ્નિ થઈ પામે જાય છે — અતિનામી બને છે; ઉપામે છે, પુરુષ = (તે) પુરુષને; તે આત્મજ્ઞાનીને યે = જેઓ દિ = (વાક્યપૂર્ણિ માટે) અકામાઃ = કામનારહિત — નિષ્કામ બનેલા 'લોકો; મુમુક્ષુઓ.

તે = તેઓ શુભમ્ = શુક્રને, જન્મખીજને, જન્મના કારણને ઇતદ્ = એ ('શુક્રને'નું વિશેષણ) અતિવર્તન્તિ = ઓળંગી — પાગ કરી જાય છે ધીરા. = ધીર પુરુષો, ધૃતિ અને નિઝાયી સાધના કરનાર તે મુમુક્ષુઓ.

અ.વ.૫

■ ઇતદ્ પરમ બ્રહ્મધામ, યત્ર નિહિત વિશ્વ શુભ્ર ભાતિ, વેદ । વેદિ અકામા (ત) પુરુષ ઉપામને, તે ધીરા ઇતદ્ શુભમ્ અતિવર્તન્તિ ॥

અર્થ

તે (= સાધક પુરુષ), એ (જે જાણીતું) પરમ બ્રહ્મધામ, કે જેની અંદર રહેલું વિશ્વ (કે આ આખી સૃષ્ટિ) શુભ્રપણે — સાફ લાગે છે, તેને જાણે છે. નિષ્કામ થયેલા જેઓ (તેવા જ્ઞાની) પુરુષને ઉપાસે છે — સમિત્પાણિ થઈ તેના અંતેવાસી બને છે, — તે ધીર હોડો એ (જે જગતનું જાણીતું જન્મખીજ છે, જન્મનું કારણ છે, તે) શુક્રને ઓળંગી જાય છે — અમૃતને પામે છે [૧]

[ગયા ખંડના ૧૦ મા — છેવ્વા મંત્રની જ ન્હીયથી આ નવી બેકકનો વિચાર આગળ આવે છે પરમબ્રહ્મમાં ઓતપ્રોત રહેલું આ વિશ્વ છે, અને તેથી તે સાફ લાગે છે, એમ એકરૂપ વસ્તુ જોનાર જાણનાર જ જાણે છે. એના જાણનારનો અંતેવાસ સેનવાનો અધિકારી અકામ હોય, અને ધીરતાપૂર્વક તે આગળ વધે કામનાને જોરે તો આખી દુનિયા ચાલે છે, પણ એ માટેની ધીરતા ધરનારા ખગ ધીરપુરુષ નથી. પરંતુ જ્યાં તેવી રીતનું કામનાનું વસ્તુ નથી, જ્યાં એની સીધી લૌકિક પ્રેરણા નથી, ત્યાં જેઓ અલૌકિક એવી શ્રદ્ધા વડે અપૂર્વ ધીરતા બતાવીને ચાલે છે, તેઓ ખરા ધીરપુરુષ છે તેઓ કામનાનું ખીજ જે શુક્ર તેને જ વટાવી જાય છે. મુખ્ય વસ્તુ છે (૧) અકામતા અને (૨) ધીરતા ધીરતા ધરીને કામનામાત્રના નિર્વાણને પહોંચવું જોઈએ, અને એની પાછળ એક જ પ્રેરક હેતુ હોઈ શકે છે — આત્મશાનની

ઉપાસના. આત્માને ન જાણવાથી, અથવા આ કે તે કામનાના પ્રેયસ પદાર્થને આત્મસાત્ કરવાની ભ્રમણા થયા કરવાથી, કામપરંપરા ચાલે છે. માનવસૃષ્ટિનું સમગ્ર જીવન અને માનસનું આમૂવાત્ર નિરીક્ષણ તથા અભ્યાસ કરીને આર્થ ઋષિઓએ આ સિદ્ધાંત જોયો છે. માનવ દુઃખ અને તેનું પરમ સ્વપ્ન મેડિનું નિદાન એમાંથી મળી રહે છે. એ જ સમજે તે આત્મકામી છે; એ ન સમજે તે કામકામી છે; અને તે મુજબ તે કરે છે અને ભરે છે. આ પરમ જીવનતત્ત્વ છે. વારંવાર યાદ કરી કરીને એ જ સમજવાનું છે. એમાં જીવનની સાવ સાદી વાત રહેલી છે, જે ફરી ઋષિ કહે છે :]

જગતને સનાતન કાયદો છે કે —

કામાન્ યઃ કામયતે મન્યમાનઃ

સ કામભિર્જાયતે તથ તથ ।

પર્વાતકામસ્ય કૃતારમનસ્તુ

દૃઢૈવ સર્વે પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥ ૩-૨-૨ ॥

પદાર્થ

અન્ય

કામાન્ મન્યમાન ય કામયતે, સઃ કામમિઃ તત્ર તત્ર જાયતેઃ
પર્યાપ્તકામસ્ય કૃતાત્મન તુ સર્વે કમા. દ્વદ્વ એવ પ્રવિલીયન્તિ ॥

અર્થ

કામનાઓ કે વિષયવાસનાઓનું ચિંતન કરતો —
તેમને ઝંખતો જે માણસ તેમની ઈચ્છા કરે છે, તે તેવાં
તેવાં સ્થાનોએ (તે તે) કામનાઓ લઈને (ચિટલે કે,
તેમને લીધે કે તેમની સાથે) જન્મે છે. પરંતુ જેણે
કામનાઓ પૂર્ણ કરી છે, એવા પૂર્ણકામ અને જિતાત્મા
કે આત્મપરાયણ પુરુષની બધી કામનાઓ ‘અહીં’ આ
હોઠમાં જ લય પામે છે. — (જે કામનાઓ નિર્બીજ થઈ
હોવાથી આગળ જન્મ આપવાની તાકાત વગરની બની
જાય છે.) [૨]

[મનની તાકાત સત્સંકલ્પતા છે. જીવનમાં જેની કલ્પના કરી
ચિંતન રટણ કર્યા કરે તે આવી મળે છે. આ સાદો માનસસિદ્ધાંત
અગાઉ એક ખંડમાં (૩-૧-૧૦) આપણે જોયો છે. તે ફરીથી કહીને
તેમાંથી પ્રતિપાદન કરીને જણાવે છે કે, આવી કામ-પર-પરા ખતમ
કરવી જોઈએ. તેને માટે અહીં ઋષિ નકારવાચક ‘નિષ્કામ’ શબ્દ
ન વાપરતાં હકારવાચક ‘પર્યાપ્તકામ’ પદ વાપરે છે. કામનાઓનો જ્ય
એક પ્રકારની પરિતૃપ્તિ-કે-સતોષ-જન્ય સિદ્ધિ છે. તે કોણ મેળવે ?
જેણે પરમોત્તમ કામના જે આત્મકામના છે, તેનું ચિંતન માંડ્યું છે;
એમ કરીને જે પુરુષ કૃતાત્મા બન્યો છે. પર્યાપ્તકામ = કૃતાત્મા અર્થ જ
છે. તે જ ગીતાનો નિષ્કામ કે અનાસક્ત પણ છે. એવા પુરુષના
કામોનું શું થાય છે? મંત્ર કહે છે કે, તે બધા કામો લય પામી
છે. જેમ કોઈ મહાન ફળ કે કામના સધાતાં તેમાં આવી
તેની આગળ તુચ્છ લાગતી અનેક ઇચ્છાઓ રહી શકતી

બધીના મોતિયા મરી જાય છે, તેમ જ તે પુરુષની કામનાઓ પરમ કામનાના ચિત્તન આગળ ઘુસી અને નિર્મીજ બની જાય છે, તે પુરુષ તેમનાથી વિશ્વળ બનતો મટે ॥ જીવનમાં આ કરું તે કરું—આ થાઉં, તે થાઉં—આ મર્યું છે, તે મેર્યું—એવી મહત્તાકાક્ષા તેને માટે પડી રહેતી નથી તે સ્વસ્થ બની સદૃજ જીવન ગુમારે છે તેના પુરુષનું વર્ણન જ ગીતાકારે પોતાનો ધડો આપીને કર્યું છે—
 નાનવાસમવાસવ્ય વર્તે ણ્ય ચ કર્મણિ । સામ્ય પરિભાષામાં એને જ નિઐશુર્ય કે નૈષ્કર્મ્ય કહે છે (લુઓ ગીતા ૩૨૨)]

૨

આત્મા જ પરમ વરેણ્ય છે

એટલે આત્મજ્ઞાન માટે કરનામાં કાંઈ પણ કરનાં હોય તો આ મમ-જય છે, જેનું પરમ અને એકમાત્ર સાધન ધ્યાન છે, બીજા મનાતા સાધનો ખોટા છે —

અનવય

કામાન્ મન્યમાન. ય કામયતે, સઃ કામયિઃ તત્ર તત્ર જાયતે ।
પર્યાંતકામસ્ય કૃતાત્મનઃ તુ સર્વે કામાઃ દ્વદ્દશ્વ પ્રવિલીયન્તિ ॥

અર્થ

કામનાઓ કે વિષયવાસનાઓનું ચિંતન કરતો —
તેમને જાણતો જે માણસ તેમની ઇચ્છા કરે છે, તે તેવાં
તેવાં સ્થાનોએ (તે તે) કામનાઓ લઈને (ઘેટલે કે,
તેમને લીધે કે તેમની સાથે) જન્મે છે. પરંતુ જેણે
કામનાઓ પૂર્ણ કરી છે, એવા પૂર્ણકામ અને જિતાત્મા
કે આત્મપરાયણ પુરુષની બધી કામનાઓ ‘અહીં’ આ
લોકમાં જ લય પામે છે. — (જે કામનાઓ નિર્બાજ થઈ
હોવાથી આગળ જન્મ આપવાની તાકાત વગરની બની
જાય છે.) [૨]

[મનની તાકાત સત્સંકલ્પતા છે. જીવનમાં જેની કલ્પના કરી
ચિંતન રટણ કર્યા કરે તે આવી મળે છે. આ સાદો માનસસિદ્ધાંત
અગાઉ એક ખંડમાં (૩-૧-૧૦) આપણે જોયો છે. તે ફરીથી કહીને
તેમાંથી પ્રતિપાદન કરીને જણાવે છે કે, આવી કામ-પરંપરા ખતમ
કરવી જોઈએ. તેને માટે અહીં ત્રણે નકારવાચક ‘નિષ્કામ’ શબ્દ
ન વાપરતાં હકારવાચક ‘પર્યાંતકામ’ પદ વાપરે છે. કામનાઓનો જય
એક પ્રકારની પરિતૃપ્તિ-કે-સંતોષ-જન્ય સિદ્ધિ છે. તે કાણુ મેળવે ?
જેણે પરમેત્તમ કામના જે આત્મકામના છે, તેનું ચિંતન માંડ્યું છે;
એમ કરીને જે પુરુષ કૃતાત્મા બન્યો છે. પર્યાંતકામ = કૃતાત્મા અર્થ જ
છે. તે જ ગીતાનો નિષ્કામ કે અનાસક્ત પણ છે. એવા પુરુષના
કામોનું શું થાય છે? મંત્ર કહે છે કે, તે બધા કામો લય પામી જાય
છે. જેમ કેઈ મહાન ફળ કે કામના સધાતાં તેમાં આવી જતી કે
તેની આગળ તુચ્છ લાગતી અનેક ઇચ્છાઓ રહી શકતી નથી, તે

બધીના મોતિયા મરી જાય છે, તેમ જ તે પુરુષની કામનાઓ પરમ કામનાના ચિત્તન આગળ તુચ્છ અને નિર્મીજ બની જાય છે, તે પુરુષ તેમનાથી વિરુદ્ધ બનતો મટે છે જીનમા આ કરુ, તે કરુ-આ થાઈ, તે થાઈ-આ મર્યુ છે, તે મેળુ-એવી મહત્વાકાંક્ષા તેને માટે પડી રહેતી નથી તે સ્વસ્થ બની સહજ જીન ગુજારે છે તેના પુરુષનું વર્ણન જ ગીતાકારે પોતાનો ધડો આપીને કર્યું છે—
 નાનવાસમગ્રાસત્ત્વ વર્તે એવં ચ કર્મણિ । સામ્ય પરિભાષામા એને જ નિઐશુર્ય કે નૈષ્કર્મ્ય કહે છે (ભુઓ ગીતા ૩૨૨)]

૨

આત્મા જ પરમ વરેણ્ય છે

એમ્ને, આત્મજ્ઞાન માટે કરવામા કાઈ પણ કરવાનું હોય તો આ કામ જય છે, જેનું પરમ અને એકમાત્ર સાધન ધ્યાન છે, બીજા મનાતા સાધનો ખોટા છે —

નાયમારમા પ્રવચ્નેન હમ્યો

ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુને તેન હમ્યસ્

તસ્યૈષ આરમા વિવૃણુને તનુ સ્વામ્ ॥ ૩૨૩ ॥

પદાર્થ

ન=ના નથી અયમ્=આ આત્મા=આત્મા પ્રવચ્નેન=પ્રવચન વડે, પ્રવચનશક્તિથી, પ્રવચન કે કથાનાર્તા કરનાથી હમ્ય = વાલી શકાય એવો, મળે એવો, ન=ના, નથી મેઘયા=મેઘા - તર્ક કે ભુક્તિથી પાડિલ્યથી,* ન=ના, નથી બહુના=બહુ બહુ શ્રુતેન=શાસ્ત્રઅવણુથી શ્રુતિ-શાસ્ત્રો બહુના સાબળનાથી, યમ્=જેને એવ=(પાદપૂર્તિ માટે, અથવા) જ

* ૨૧ કરાચાર્ય અર્થ કરે છે — પ્રવાચ્યવારણશક્ત્યા । મ યોના અર્થ ધારણ કરવાની — તે સમગ્ર લઈ પચાવવાની શક્તિ વડે

एष = એ ઘુણે = વરે છે; પસંદ કરે છે, તેન = તેનાથી લભ્ય = મેળવી શકાય - પમાય એવો (તે આત્મા છે.) तस्य = તેની આગળ; તેને एषः = એ આત્મા = આત્મા વિઘુણે = ખોલે છે, પ્રગટ કરે છે तनुम् = સ્વરૂપं स्वाम् = પોતાનું.

અર્થ

अयम् आत्मा प्रवचनेन न लभ्य, न मेधया (लभ्य), न बहुना श्रुतेन (लभ्य). एषः यम् एव घुणै तेन लभ्यः — तस्य एषः आत्मा स्वं तनुं विघुणै ॥

અર્થ

આ આત્મા પ્રવચનશક્તિથી, કે (શાસ્ત્રાર્થ વગેરે ધારણ કરવાની — અપનાવવા કે સમજવાની) મેધાશક્તિથી, કે બહુ શાસ્ત્ર-શ્રવણથી મળે એવો નથી. જેને એ વરે છે. તેનાથી એ પમાય છે: તેને એ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, — તે એનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. [૩]

[શાસ્ત્રો કે અધ્યાત્મગ્રંથો સાંભળવા, સમજવા; તેમનો અર્થ પામી તે પચાવવો; અને તેથી આગળ શક્તિ હોય તો તે વિષે પ્રવચન કરી જાણવું — આમાંનું કંઈ આત્મજ્ઞાનનું સાધન નથી. એમાંનું એકે આત્માના જ્ઞાનનું ચિહ્ન નથી. એ બધું કરી જાણતો છતો, મનુષ્ય અનાત્મ હોય — આત્માને ન પામ્યો હોય આ બધું એક પ્રકારનું અપરાધવિઘ્નકાર્ય પણ બહુ તો હોય. પરંતુ, આવી શક્તિ અને પ્રવૃત્તિને સામાન્યપણે લોકો જ્ઞાનના ચિહ્નરૂપ માને છે, અને એવો ભ્રમ ઉપનિષદ-કાળ જોડેલો સનાતન છે. અગાઉ ૩-૧-૫ મંત્રમાં આત્મજ્ઞાન માટેનાં ચોખ્ખાં સાધનો કયાં, તે કહ્યાં છે. અહીં અને પછીના મંત્રમાં ખોટી રીતે લઘ્વપ્રતિષ્ઠ યથેચ્ચાં અથવા લોકમાં રૂઢિગત મનાતાં સાધનો વિષે ચેતવણી છે. સાધના અગે એક પ્રકારનો નેતિવાદ આ બે મંત્રોમાં આવે છે.

તો પછી આ આત્મા મળે શી રીતે? તે લબ્ય તો છે તે? તેનો જવાબ પણ આ મેહિ મત્રોમા બહુ ચોક્કસ રીતે આપેલો છે. ઋષિ કહે છે, જેના પર એ આત્મા વારી જાય છે તેને એ મળે છે, તેને એ દેખા દે છે પહેલી નજરે આ જવાબ વિચિત્ર કે સાવ ના-જવાબ જેવો લાગશે પરંતુ તેમાં સ્પષ્ટ એક વાત કહેલી છે, જે આપણે અગાઉ એક યા ખીજી રીતે જોઈ છે આત્મદર્શનનું સાધન આત્માને જોવો એ જ છે, કેમ કે આત્મા ખરું જોતા જીવને નિત્ય પ્રગટ છે અરે જીવને એ નિત્ય મળેલો જ છે, માત્ર તેના અજ્ઞાનને લઈને, ખરેખર આત્મકામી જીવ અન્યાન્ય વસ્તુઓનો કામી હોય એમ વર્તીને બૂને ભગવાન છે એ મે — અકામ પ્રમી પોતે બને એમલે આત્મા તો સ્વયં પ્રકાશ હતો તે છે જ અને હમેશ હશે જ

આ સાદી વાતને ઋષિ આની ભાષામાં કહે છે — યમેવૈષ જુષુતે તેન હમ્ય । આત્મા કોઈ આપણાથી પરાયો નથી કે તેની કૃપા વત્સે ને તે આપણને નરે એને સિદ્ધિ મળે છે આત્મા અને જીવ તો પરસ્પર સનાતન વરેના છે (જુઓ અગાઉ જોયો તે બે પક્ષીમિત્રોનો શ્લોક ૩-૧-૧) પરંતુ જે જીવ અકામકામી બન્યો છે તેને જ આત્મા ખરેખર વર્યો કહેવાય કેમ કે તે જીવ જ સલાન થયો છે

કેટલાક ભકિતપથી અર્થકારો આ જગાએ એમ પણ અર્થ બતાવી શકે છે કે, ઈશ્વરની કૃપા કે તેનો પ્રસાદ થાય તો આત્મા મળે એને જ મળતો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક પૂર્વનિયતિવાદ કહેનાતો સિદ્ધાંત છે કે, જેને ઈશ્વરે અગાઉથી નિયત કર્યા છે તેઓ મોક્ષને પામે છે એમાંથી જ ગુરુકૃપા કે ગુરુપ્રસાદનો વાદ પણ સમર્થન પામે છે કે, ગુરુની કૃપા વડે મોક્ષ થાય છે .

આ જાતના વાદથી એવો ભ્રમ થાય છે કે જીવ કે મનુષ્યથી બહાર કશું સત્ય છે કે જેની મહેરમાની મોક્ષનું સાધન છે ખી રીતે? જેમ શેર કે સરકારની મહેરમાની હોય તો અમુક તમુક કામ સધે છે તેમ! અને તેથી પછી અધ્યાત્મને નામે બે ગ ધતિગે અને ખુશામતી પાખડ

જાગે છે. ઈશ્વર એ કોઈ આત્મ નિરાળું સત્ત્વ નથી. અથવા નિરાળાપણું છે તો તેનો 'પ્રસાદ' એટલે જીવે અકામ બનવું તે જ છે. મનુષ્યને આત્મા વરે એટલે એ કે, જીવે સામેથી તેને વરવો જોઈએ, આત્મા જ પરમ ભૂતિ છે એમ સમજી જીવે એને જ પરમ વરેણ્ય સમજવાનો છે. એનો જ અર્થ આત્મા એને વરે છે, સમજવું.

અ વો અર્થ સ્ત્રોકના શબ્દો અને વ્યાકરણ પરથી કાઢવો જોઈએ. પરંતુ શંકરાચાર્ય તેનો અન્વય બહારી લઈને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે :—

“તો પડી ગા વડે તે આત્મા મળે છે ? — યમેવ (પરમાત્માનમેવ) ઇવ (વિદ્વાન્) જુગતે (પ્રાપ્તુમ્ દર્શતિ) તેન (વરણેન) ઇવ પરમાત્મા સ્મર. ન અન્વેન માવનાન્તરેણ । નિત્યસ્વસ્વભાવાત્ ॥

(પરમાત્માને જ એ વિદ્વાન પુરુષ મેળવવા આહો; તે આહના વડે એ પરમાત્મા મેળવી શકાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ, કારણ કે, તે આત્માનો સ્વભાવ એ છે કે તે 'નિત્યસ્વસ્વ' છે, તેને કોઈ નવેસર મેળવવાનો નથી, તે તો ખરું જોતા સદાનો આપણુ દરેકને મળેલો જ છે)

આ જ 'લોક કહો માં (૧-૨-૨૩) પણ આવે છે. ભાં પણ શંકરાચાર્ય આ રીતે જ અન્વય બેસાડે છે, પણ તેનો એ જ અર્થ બીજી રીતે મૂકે છે, જે જોવા જેવો છે :—

કેન તર્હિ ભ્ય ? — યમેવ (સ્વત્માનમ્) ઇવ (માધકઃ) જુગતે (પ્રાર્થયતે) તેન ઇવ (આત્માના વરિત્તા) સ્વયમેવ આત્મા ભ્યઃ જાયતે ।

(તો પડી તે શા વડે મળે છે ? પોતાના આત્માને જ એ સાધક વરે છે — પ્રાર્થે છે, તે જ પ્રાર્થતા આત્માને આત્મા પોતાની મેળે જાણવામાં આવે છે)

અને તે અર્થ વળી ટૂંકમાં-શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ કરે છે —

નિકામ્ય આત્માનમ્ ઇવ પ્રાર્થયત્ આત્માના ઇવ આત્મા ભ્યતે રતિ ર્યે ।

(અર્થ એ છે કે, નિકામ પુરુષને, એટલે કે જે કેવળ આત્મપ્રાપ્તિને જ વાંચે છે, તેના પુરુષને આત્મા વડે જ આત્મા મળે છે)

મુખ્ય ધ્યાનમાં લેવાની જાગૃતિ એ છે કે, આત્મપ્રાપ્તિ કે પરાવિદ્યાનું સાધન કોઈ અન્ય કશું નથી, એ આત્મા જ છે. આત્મજ્ઞાન એ કોઈ પૂર્વે ન જાણેલી અને હવે પછી જાણવાની વસ્તુ નથી; આત્મા નિત્યજ્ઞાત છે. તેથી તેને મેળવવાની વાત જ, ખરું જોતાં તો, વિચિત્ર છે. છતાં, અજ્ઞાન કે અવિદ્યા યા ખોટી સમજની ઢાંકણી દૂર કરવાની છે; તે પરથી 'આત્માની પ્રાપ્તિ' એવી ભાષા વપરાય છે. એટલે તેનું સાધનમાં સાધન હોય તો એ છે કે, અવિદ્યા દૂર કરવી, કામગ્રંથી બેઠવી. એને માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. એ પ્રયત્ન એટલે અનન્ય ભાવે આત્માને જ આહવા એ છે. આ કરવા માટે જે ચિત્તસંપત્તિ જોઈએ તે કેળવો. એ સાધનસંપત્તિ કઈ તે નકારરૂપે પ્રથમ કહીને હકારરૂપે કહે છે:]

૩

તેને વરેણું જીવન

નાયમાત્મા વલ્લહીનેન લભ્યો

ન ચ પ્રમાદાત્ તપસો વાપ્યલિંગાત્ ।

एतैरुपायैर्यતते यस्तु विद्वान्

तस्यैव आत्मा विज्ञाते ब्रह्मधाम ॥ ૩-૨-૪ ॥

પદાર્થ

ન = ના; નથી અયમ્ = આ આત્મા = આત્મા વલ્લહીનેન = બળ-
વગરનાથી; નિર્જળથી; જેનામાં આત્મજ્ઞ કે આત્મનિરાજન્ય ધૈર્ય
અને વીરતા નથી એવાથી લભ્યઃ = મેળવી શકાય — મને એવો ન =
ના; નથી ચ = અને પ્રમાદાત્ = પ્રમાદમાંથી; અજગૃતિમાંથી (મને એવો)
તપસઃ વા અગ્નિ = અથવા તો તપથી અલિંગાત્ = અલિંગ; અપ્રમાણ;
અધટિત (એવા ' તપથી ' નથી મળતો); એતૈઃ = એ ઉપાયૈઃ = ઉપાયોથી
યતતે = પ્રયત્ન કરે છે; મથે છે યઃ તુ = પરંતુ જે વિદ્વાન્ = વિદ્વાન;
સમજી; વિવેકયુક્ત પુરુષ તસ્ય = તે વિદ્વાનનો એવઃ = એ આત્મા =

આત્મા વિશતે = પ્રવેશ કરે છે; — માં જાય છે, પામે છે બ્રહ્મધામ = બ્રહ્મધામમાં; બ્રહ્મપદ; બ્રહ્મકથ.

અન્યથા

ઠાયન્ આત્મા ચલહીનેન ન લમ્ય, પ્રમાદાત્ ચ ન (લમ્ય:), અલિંગાત્ તપસ. યા અપિ (ન લમ્ય); યં તુ વિદ્વાન્ ઇતે ઉપાયે યતતે; તસ્ય ઇય આત્મા બ્રહ્મધામ વિશતે ॥

અર્થ

આ આત્મા જલહીન પુરુષને મળે એવો નથી; અને પ્રમાદથી અથવા અલિંગ (એટલે કે, અપ્રમાદિત થા શાસ્ત્રોક્ત નહિ એવા) તપથી પણ તે મળે, એવો નથી. પરંતુ જે વિદ્વાન કે વિવેકયુક્ત પુરુષ (જાણ, અપ્રમાદ, અને શાસ્ત્રોક્ત તપ) એ ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરે છે, તેનો એ આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ પામે છે — તે પુરુષ બ્રહ્મપદને પામે છે. [૪]

[ગપા મંત્રમાં કહ્યું કે, પ્રવચનશક્તિ, મેધા-શુદ્ધિ, કે શાસ્ત્રશ્રવણ, એમાંનું એકે આત્મજ્ઞાનનો ઉપાય નથી; ઉપાય માત્ર એક જ છે — અનન્ય આત્મકામના; કે સર્વ ભક્તોએ ગાયેલી, અનન્ય ભક્તિ — મેરે સો ગિરિધર ગોપાલ દુસરા ન પોઈ ।

આ અનન્યતાનો જીવનમાં શો અર્થ નીતરી રહે? તેના પુરુષનું જીવન કેનું હોય? આનો ઉત્તર આ મંત્ર આપે છે. તે કહે છે કે, આત્મકામના મેવતી — એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ જ વસ્તુ જેને ખપે નહિ એવો પરમ વૈરાગ્ય મેવતો, એ અમુક પ્રકારના જાળ કે જીવનશક્તિનું કામ છે, તેને માટે પ્રમાદી રહે ન પાલવે — સતત જાગૃત રહેવું જોઈએ, તે સારુ તપોમય જીવનપદ્ધતિ જોઈએ. અને એમ તે મથતો રહે તો જ તે પામે છે.

આ કહેવાનું નકારવાથી શબ્દોથી મંત્ર જણાવે છે : બળ વિના, પ્રમાદી રહે, કે ગમે તેમ તપ કરવાની ભક્તી રીતોથી કાંઈ રંધાતું નથી.

આ બળ એટલે કેવા પ્રકારની શક્તિ? તે અંગબળ નથી; તે તર્કબળ કે વાચાબળ કે શુદ્ધિબળ પણ નથી, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે તો જીવનને ઉત્તર કરવાને માટે જોઈતી શક્તિ છે. અશક્તિમાન મન્નેત્ માધુઃ એવી એક ઉક્તિ છે. નિર્ગળ પણ સાધુ જેવો દેખાય. પણ બળમાંથી જન્મતી સાધુના સાચી છે. એ અર્થ 'બળ'નો છે. યોગસૂત્રે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે — યદ્વાચીર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજાપૂર્વકં દ્વિતરેયામ્ (૧-૨૦) એ બળ એટલે શ્રદ્ધા, વીરતા, ભગૃતિ, સમાધિ કે એકાગ્રતા, અને પ્રજ્ઞા. શંકરાચાર્ય તેનો અર્થ કરે છે — એ બળ એટલે આત્મનિદ્રાજનિતરીર્ય. એક આત્મા જ છે એવી નિદ્રામાંથી નીપજતો, એટલે કે તે શ્રદ્ધાને જીવતા માટે જે વીરોચિત જીવન-પુરુષાર્થ જોઈએ તે કે જેવો મીરાં, કબીર, નરસિંહ આદિએ બતાવ્યો છે. પશુરિપુ પર વિજય મેળવવાનું બળ એ છે. (સરખાવો કબીરજીનું ભજન 'શૂર સપ્તમકો દેલ માગે નદી.' (આશ્રમભજનાવલી, નવી આવૃત્તિ પા. ૨૨.) જીવનના પરમ સંગ્રામમાં ઝૂઝવાનું જે બળ તે બળ આ છે. તેના બળ વગર આત્મા મગતો નથી, એ બરોબર સમજવાનું છે. આત્મપ્રાપ્તિ એ પરમજીવનશક્તિનું કામ છે; નહિ કે જીવનમાં હારેલાં હારેલાં કાયરાં કાંગડાંનું. આ વસ્તુ ઉપનિષદનો એક ગુપ્ત મહત્ત્વનો બોધ છે.

તપ 'અતિંગ' ન હોતું જોઈએ. એટલે કે, કેવળ કાયાકષ્ટ કે ગમે તેમ મનો કરવાં એ તપ નથી પરમ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે જે કાંઈ સહનશક્તિ અને તિતિક્ષા ધૃમ જોઈએ તે તપ છે. ગીતાકારે આ બાબત [અ. ૧૭, શ્લો. ૧૩ થી ૧૬] સ્પષ્ટ વિવેચન કર્યું છે : —

“દેવ, દિવ્ય, ગુરુ, જ્ઞાની — તેની પૂજા, પવિત્રતા, બ્રહ્મચર્ય અદિ સા ને આર્જવ — દેહનું તપ અખૂંચ્યું સત્ય ને મીઠું હિતનું વેણુ બોલ્યું; તથા સ્વાધ્યાય, અભ્યાસ — વાણીનું તપ તે કહ્યું.

આત્મનિગ્રહ ને મૌન, મન કેરી પ્રસન્નતા,
 મૃદુતા, ભાવની શુદ્ધિ — મનનું તપ તે કહ્યું.
 યોગથી, અતિ શ્રદ્ધાથી આચરે આ તપો,
 ન સેવી ફળની આશા, તે કહેવાય સાત્ત્વિક.
 સત્કાર - માન - પૂજાર્થે તથા જે દલથી કરે,
 તે તપ રાજસી લોકે, કહ્યું ચંચળ અધ્રુવ.
 મૂઢાગ્રહે તપે જેઓ પીડીને અંતરાત્માને,
 પરના નાશ માટે વા, તપ તે તામસી કહ્યું.”

પરાવિદ્યા-પરાયણ જનનના આ ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા છે —
 આત્મનગ, અપ્રમાદ અને સાત્ત્વિક તપ. તે દ્વારા પ્રયત્ન કરતો રહેનારો
 સાધક કાળે કરીને બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે. ગીતાકાર⁺ કહે
 છે તેમ, વ્રહ્મભૂમાય કલ્પતે । બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રયાણ
 કરે છે. પડી શું થાય છે? તેનો આગળ વધારે સ્ફેટ કરે છે: —]

૪

ઋપિ અને યતિ

સંપ્રાપ્યૈનમ્ ઋપયો જ્ઞાનતૃષ્ણાઃ ।

કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રશાન્તાઃ ।

તે સર્વગં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ

યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશન્તિ ॥ ૩-૨-૫॥

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થા

*સંન્યાસયોગાદ્ યતયઃ શુદ્ધસત્વાઃ ।

તે વ્રહ્મલોકે પરાન્તકાલે

પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ ૩-૨-૬ ॥

+ જુઓ ગીતા અ. ૧૪ રૂ. ૧૮ પૃ. ૩.

* સર. ગીતા અ. ૧ રૂ. ૨૮ :— સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્ઠિ ।

પદાથ^૧

સપ્રાપ્ત = પ્રાપ્ત કરીને, દનમ્ = એને, એ આત્માને ઋષય = ઋષિઓ, જીનનમા શુ કાર્ય છે તે સમજનારા કે જોનારા પુરુષો (એટલે કે -) જ્ઞાનવૃત્તા = જ્ઞાનવૃત્ત, અતરમા એવું પામેના કે જેણે કરીને તે વૃત્ત કે શાત થયા છે એના, આત્મસવૃષ્ટ^x કૃતાત્માન = આત્મપરાયણ, જિજ્ઞાસુ (જુઓ અગાઉ ૩૨૨ માં કૃતાત્માન) - વીતરાગા = રાગદ્વેષરહિત તે = તેઓ સર્વગમ્ = સર્વવ્યાપક સર્વત = બધી માણુઓથી, પરિપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત = મેળવીને ધીરા = ધીર પુરુષો સુક્તાત્માન = યોગયુક્ત પુરુષો, યોગીઓ સર્વમ્ એવ = સર્વને જ, સર્વત્ર રહેના એના બ્રહ્મને જ આવિશન્તિ = પ્રવેશ કરે છે, પામે છે

વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિચ્ચિતાર્યા = વેદાન્તનું જે જ્ઞાન - બ્રહ્મજ્ઞાન અથવા વેદાન્ત અને વિજ્ઞાન - જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તેનું સ્વરૂપ સમજી તેના અર્થમાં જેઓ સુનિશ્ચિત થયેના છે એના, બ્રહ્મનિવ કે આત્મપરાયણ બનેના સન્યાસયોગાત્ = સન્યાસયોગ દ્વારા યતય = યતિઓ, સયમી, યોગીઓ શુદ્ધસત્ત્વા = જેમનું શુદ્ધિ-સત્ત્વ શુદ્ધ થયું છે એના - શુદ્ધ ચિત્તવાળા તે = તેઓ વ્રહ્મલોકેષુ = બ્રહ્મલોકમાં, બ્રહ્મપદમા પરાન્તકાલે = પરમ અન્તના સમયે, મરણમયે પરામૃતા = પરમ અમૃતને પામેના, અમર થયેના, બ્રહ્મભૂત બનેના પરિમુચ્યન્તિ = બરોબર - સર્વથા મુક્ત થાય છે સર્વ = બધા ('તેઓ' જોડે)

અ.વ.થ

દનમ્ સપ્રાપ્ત, જ્ઞાનવૃત્તા કૃતાત્માન વીતરાગા વ્રજાન્તા તે ધીરા સુક્તાત્માન ઋષય સર્વગમ્ સર્વત પ્રાપ્ત સર્વમ્ એવ આવિશન્તિ ॥

વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિચ્ચિતાર્યા, સન્યાસયોગાત્ શુદ્ધસત્ત્વા તે સર્વ યતય-પરાન્તકાલે પરામૃતા (મૃતા) વ્રહ્મલોકેષુ પરિમુચ્યન્તિ ॥

^x સા કરાવ્યાથ અર્થ કરે છે - જ્ઞાનથી વૃત્ત થયેલા, નહિ કે રાગીરને - ઇદ્રિયોને નાવનપાવન કરીને વૃત્ત કરે એવા બાળ સાધનો વડે વૃત્ત થયેલા.

અર્થ

(હે શૌનક,) તે (આત્મા) ને પ્રાપ્ત કરીને, જ્ઞાનતૃપ્ત, જિતાત્મ, વીતરાગ અને પ્રશાન્ત થયેલા ધીર અને યોગયુક્ત ઋષિ પુરુષો સર્વવ્યાપક એવા બ્રહ્મને અર્વતઃ — પરિપૂર્ણ મેળવીને તે સર્વ (એવા બ્રહ્મ) માં જ પ્રવેશ કરે છે — બ્રહ્મપદને પામે છે. [૫]

(જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો પાર પામીને) વેદાન્ત-જ્ઞાનના વિષયમાં દૃઢ બુદ્ધિવાળા એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ, (એટલે, વૈરાગ્ય ધરી) સંન્યાસયોગની સાધના દ્વારા શુદ્ધચિત્તવાળા બનેલા, તે બધા યતિ, પુરુષો પરમ અન્ત કાળે ઉત્તમ એવા અમરપદ કે અમૃતને પામીને સર્વથા મુક્ત થાય છે. (બીજાઓ પેઠે સંસારમાં આવજા કરવાનું તેમનું મટી જાય છે; તેઓ નિર્વાણને પામે છે.) [૬]

[કામનોઓ છોડી દઈ નિષ્કામ બનેલો સાધક, પરમ વરેણ્ય એવા આત્માને વાંછે છે, એટલે બળયુક્ત અને પ્રમાદરહિત બની જીવનને પરમ તપોભય કરે છે. એમાંથી તે વિદ્વાન પુરુષની આત્મનિષ્ઠા દૃઢ બને છે. આવા પુરુષને માટે ૩-૨-૪ મંત્ર ‘વિદ્વાન્’ શબ્દ વાપરે છે.

એવો વિદ્વાન પુરુષ આગળ વધનાં ઋષિ કે યતિ* બને છે, એમ આ બે મંત્ર (૫, ૬) કહે છે. સાધકોમાં આવા બે વર્ગ અટીકે બનાવ્યા છે, તે કર્મ અને ભક્તિયોગ દ્વારા કામ કરના અને સંન્યાસ અને જ્ઞાન દ્વારા કામ કરના યોગીઓને અનુવર્તીને બનાવી શકાય કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી ગીતામાં લંબાણથી વર્ણવ્યા છે, તેનું સૂત્રરૂપે કથન આને માની શકાય. ઋષિ અને યતિનાં વિરોધજો નોંધપાત્ર છે. બને જ્ઞાનનૃમ છે; પણ યતિ

* એ જ પ્રમાણે, પૂર્વ મુંડક ૩-૧માં પ્રાન્ન આણે છે ત્યાં પણ ૫, ૬ મંત્રમાં આ બે શબ્દો — ઋષિ, યતિ — વાપરીને આવું જ વર્ણન મળે છે તે સરખાવો.

‘વેદાન્તવિગ્નાનમુનિચિતાર્થ’ છે. ઋષિ જિતાત્મા ને વીતરાગ છે;’ યતિ તો સન્યાસયોગ જ ધારણ કરે છે. ઋષિ ધીર છે, યુક્તાત્મા છે, યતિ બુદ્ધિસત્ત્વને - પ્રજ્ઞાને શુદ્ધ કરનાર છે આ કરકના મૂળમાં તો એક જ વસ્તુ છે, પ્રકૃતિ-અને-સંજ્ઞેગ-બેદથી સાધકો બે રીતે પ્રયાણ કરે છે, એટલું જ. (સરં ગીતા ૫-૧ થી આગળના શ્લોકોનું પ્રકરણ.)

અને તેની આત્મનિગ્ધ એરી ગંડી, વિશાળ અને વ્યાપક બને છે કે, તેને માટે મંત્ર કહે છે —

સર્વં સર્વં પ્રાપ્ય સર્વમેવાવિશન્તિ। આત્મા કે જે સર્વ છે તેને એ લુએ છે. માત્ર પોતાના અત્યક્ષ-ચેતનને સમજીને આગળ વધતાં તે બધે વ્યાપક એવા પરમાત્માને લુએ છે ગીનાકાર આને માટે કહે છે—
ચામુદેવ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ (૭-૧૬). તે પુરુષ બ્રહ્મમૂલ (અં ૧૮-૫૪) છે. તે પુરુષ સર્વમેવ અવિશન્તિ - બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે ગીનાકાર આ જ પદ વાપરી કહે છે — તતો માં તત્ત્વનો શરવા વિશતે તદનન્તરમ્ ! (૧૮-૫૫) એવો પુરુષ બ્રાહ્મી સ્થિતિ કે બ્રહ્મનિર્વાણુની દશા જેને ગીનાકાર કહે છે (અં ૨-૭૨) તેને પહોંચે છે.]

તે દશા કેવી છે, તે હવે તેની પ્રાપ્તિના ઉચ્ચાસઅર્થા કાન્યથી મંત્ર કહે છે :—

૫

બ્રાહ્મી સ્થિતિ - બ્રહ્મનિર્વાણુ

ગતાઃ કલાઃ પંચદશ પ્રતિષ્ઠા

દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ।

કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા

પરેઽન્યથે સર્વં ઇકીમવન્તિ ॥ ૩-૨-૭ ॥

પદાર્થ

ગતાઃ = ગયેલી; જાય છે કલાઃ = કલાઓ પચદશ = પંદર પ્રતિષ્ઠા = પ્રતિજ્ઞાનાં - મૂળનાં આધાર-સ્થાનોએ (ખીજા વિન્નું બહુવચન છે.);

તેમનાં મૂળ આધારતત્ત્વોમાં; દેવાઃ ચ = અને દેવો, ઇદ્રિયો સર્વે = બધા, બધી પ્રતિદેવતાસુ = પોતપોતાના - પ્રત્યેક દેવ કે ઇદ્રિયની અધિષ્ઠાતા દેવતાઓમાં, તે તે ઇદ્રિયના અધિદેવો જે છે તેમાં; કર્માણિ = કર્મો વિજ્ઞાનમય. ચ = અને વિજ્ઞાનમય, ચિત્સ્વરૂપ; જ્ઞાનરૂપ આત્મા = આત્મા (વિજ્ઞાનમયઃ આત્મા = ચિદાત્મા, દેહધારી) પરે = પરમ; શ્રેષ્ઠ (એવા) અવ્યયે = અવ્યય; સનાતન; અવિનાશી (એવા) સર્વે = સર્વમાં; સર્વ-વ્યાપક એવા પરમાત્મા - પરમ પુરુષમાં; બ્રહ્મમાં એકીભવન્તિ = એકી-ભૂત — એકરૂપ બને છે; બ્રહ્મરૂપને પામે છે.

અન્યથા

પચદશ કલા. પ્રતિષ્ઠાઃ ગતાઃ, સર્વે દેવાઃ ચ પ્રતિદેવતાસુ (ગતાઃ) । કર્માણિ વિજ્ઞાનમયઃ આત્મા ચ પરે અવ્યયે સર્વે એકીભવન્તિ ॥

અર્થ

(એમ નિર્વાણ પામનાર તે ઋષિ કે યતિના શરીરની ઘટકે એવી) જે પંદર કળાઓ તે તેમનાં મૂળ આધારતત્ત્વોમાં જાય છે; અને તેમની દેવરૂપ બધી ઇદ્રિયો પોતપોતાના અધિષ્ઠાતા દેવતાત્ત્વમાં જાય છે; અને તેમનાં કર્મો તથા વિજ્ઞાનમય એવો ચિદાત્મા સર્વ એવા પરમ અવ્યયમાં — પરમ બ્રહ્મમાં એકીભૂત થાય છે — મળી જાય છે. [૭]

કાની પેડે ? ઉપમા દ્વારા એ મુખ્યાત્માની દશા સમજાવે છે :—

૧. દેવરૂપ ઇદ્રિયો પોતાના પ્રતિદેવ (અધિષ્ઠાતા દેવતાત્ત્વમાં) જાય છે, આ હૃદયેષ સમજવા લુઓ અનં ૬૫૦ ૨૪ — “ અગ્નિદેવ વા િ બની મુખમાં પેડો છે; વાયુદેવ ગ્રાણ્ય બની જે નાસિકાઓમાં; આદિત્યદેવ ચપુ બની જે આંખોમાં, દિગ્ધાઓ શ્રોત્ર બની જે કાનમાં; ઔષધિ — વનસ્પતિઓ લોમ બની ત્વચામાં; ચંદ્રમા મન બની હૃદયમાં; મૃત્યુ અપાન બની નાભિમાં; આપ (લજ) વીર્ય બની શિશ્નમાં.”

યથા નદઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રે-

ઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય ।

તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્ વિમુક્તઃ

પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્^૧ ॥ ૩-૨-૮ ॥

અર્થ

યથા = જેમ; જેવી રીતે નદઃ = નદીઓ સ્યન્દમાનાઃ = વહેતી સમુદ્રે = સમુદ્રમાં ઽસ્તં ગચ્છન્તિ = અસ્ત પામે છે; અલોપ થઈ જાય છે નામરૂપે = નામ અને રૂપને; પોતાના અલગ વ્યક્તિત્વને વિહાય = છોડીને; તથા = તેમ; તેવી રીતે વિદ્વાન્ = વિદ્વાન (કે ત્રણિ યા પતિ) પુરુષ; જ્ઞાતી પુરુષ નામરૂપાત્ = નામ અને રૂપમાંથી; અલગ વ્યક્તિત્વના પોતાના અલંકારમાંથી વિમુક્ત. = વિમુક્ત થયેલો; છૂટેલો; છૂટો થઈને પરાત્ પરં = પરમના કરતાંય પરમ; સર્વથા પુરુષમ્ = પુરુષને — પુરુષોત્તમને; પરમશક્તિને ઉપૈતિ = પામે જાય છે; પહેંચે છે દિવ્યમ્ = દિવ્ય (એવા 'પુરુષમ્' પુરુષને.)

અ.વ.થ

યથા નદઃ સ્યન્દમાનાઃ નામરૂપે વિહાય સમુદ્રે ઽસ્તં ગચ્છન્તિ, તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાત્ વિમુક્તઃ પરાત્ પર દિવ્ય પુરુષમ્ ઉપૈતિ ।

અર્થ

જેવી રીતે નદીઓ વહેતી વહેતી, પોતાનું નામરૂપ (તે ક્ષણ જીલ્લું થતું અલગ વ્યક્તિત્વ) ત્યાજી દઈ, સમુદ્રમાં અલોપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે વિદ્વાન કે જ્ઞાતી પુરુષ (અલગતાનો આભાસ આપતાં પોતાનાં) નામરૂપનાં બંધન-

૧. સરં છંદો ૬-૧૦-૧:- इमा सोम्य नद्यः . . . स्यन्दन्ते ताः . . . समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता इवा तत्र न विदुरियमदमस्मौ यमदमस्मीति ।
વળી સરં પ્રનો ૬-૫ ખનુ.

માંથી મુક્ત થઈ પરમમાં પરમ અને દિવ્ય એવા પુરુષોત્તમને પહોંચે છે — તેમાં વિજ્ઞાન થઈ જાય છે. [૮]

[મોક્ષ મળે છે, અહ્નિર્વાણ થાય છે, એટલે શું? આ દશાને સમજાવવા આ બે મંત્ર છે. તે પુરુષ પોતાની અજ્ઞાતા મિથ્યા છે એમ જુએ છે. એટલે જે જેનું હૃદય અને છે, તે તેનું તે પ્રમાણે છે અને થાય છે એવી એને ખતરી થાય છે. એટલે નામરૂપને લઈને જીવને જે અનગમ્ય પ્રતીત થતો, તે જ માત્ર નાબૂદ થાય છે. એમ તે સ્વસ્થ બને છે.

આ અવગમ્યાનાં ઘટક તત્ત્વો પ્રતીત લોકોએ સારી રીતે પૃથક્કરીતે બતાવેલાં છે. તેનું વિજ્ઞાન સર્વોમાં છે. તેની પરિભ્રમણ લઈને એ અહ્નિર્વાણને વણુંવે છે.

અજ્ઞાતાના ઘટકો આટલા બતાવ્યા છે:— ૧. પંદર કળાઓ, ૨. બધા દેવો કે ઇંદ્રિયો, ૩. કર્મોના સંચય, ૪. વિજ્ઞાનમય આત્મા—ચિદાત્મા. ખટું જોનાં પંદર કળાઓમાં ઇંદ્રિયો, કર્મો બાવી જાય; અને જીવ કે પ્રણ તે આત્માની મેળમી કળા જ ગણાય છે. હતાં શરીર, ઇંદ્રિય, મિંગદેહ, અને આત્મા એમ મુખ્ય ચાર વાતો લૌકિક ભાષામાં જુદી કહી શકાય.

પ્રમ-ઉપનિષદમાં મોળ કળાવાળા પુરુષ અંગે એક પ્રશ્ન છે, તે બધી જોનાથી આ વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણનો પ્રતીત પ્રકાર સમજાવવામાં મદદ થશે:—

“હે મોક્ષ, અહીં જ આ જગતની અંદર તે પુરુષ છે, કે જોનાથી આ મોળ કળાએ તો ઉગમ છે તેને વિચાર કર્યો, કે ખૂ આફી નથે હું ચાહી જઈશ? અથવા કેવું સ્થિત થયે હું સ્થિત થઈશ?”

“(આમ વિચારી) તેને પ્રાણ મન્યો પ્રાણમાથી શ્વેદા, આકાશ, વાયુ, જરેતિ, જગ, પૃથ્વી, ઇંદ્રિય, મન, અને અત્ત (નીપજ્યાં;) અન્તમાંથી વીરં, વપ, મંત્રો, કર્મ, અને લોકો થયા; અને લોકોમાં નામ (હત્યન્ન થયુ)” (૬-૨, ૩, ૪)

એમ આ ૧૧ અંશો માણસના વ્યક્તિત્વના છે. તે બધા મૂળે આત્મામાંથી જ છે. એટલે સર્જન પછી તેમના વિસર્જનની વાત કરતાં તે ઉપનિષદ નદીની જ પ્રસિદ્ધ ઉપમા (શુઓ ગીતા ૨-૭૦ પણ) ત્યાં વાપરે છે:—

“એમ સમુદ્રમાં જતી આ નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રે પહોંચીને અદૃશ્ય થાય છે, અને તેમના નામરૂપ લોપાઈ જાય છે, અને તેઓ સમુદ્ર જ છે એમ કહેવાય છે, તેમ જ દૃશ્યભાવના આ પરિદ્રવ્ય પુરુષની એ સોજ કળાઓ, કે જે તે પુરુષમાં જનારી છે, તેઓ પુરુષમાં પહોંચીને અસ્ત પામે છે, અને તેમના નામરૂપ લોપાય છે, અને તેઓ પુરુષ જ છે, એમ કહેવાય છે

આ રીતે તે આ પુરુષ, કે જે પોતે અકલ અમર છે, તે તેવા થાય છે, ” (૬-૫)

આ પૃથક્કરણનું વિજ્ઞાન એટલું જ કહેવા માગે છે કે, એકમાંથી કૂટુંબ આ દૃશ્ય તે મુક્તાત્માને એક પ્રતીત થાય છે, એટલે પછી તેનું શરીર, તેનું કર્મ, તેનું કુલ જીવન ઈશ્વરમય કે સમગ્ર વિશ્વ સાથે એકતાર થઈને સહજભાવે ચાલે છે તેના અલગ કર્મો, અલગ સંકલ્પો, અલગ ઇચ્છાઓ કાંઈ રહેતાં નથી. અર્થાત્ એકરસ એવું જે એકમાત્ર અને પરાત્પર બ્રહ્મ કે સત્ય છે તે જ છે, અને બીજાં કાંઈ નહિ, એવી વિશાળ વ્યાપકતા તે મુક્તાત્માની નજરે આવે છે. વાસુદેવ: સર્વમિતિ — ईशावाह्यमिदं सर्वम् એવો એને સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે સત્યમાં તદ્રૂપ-તદાકાર થઈ જાય છે.

આ ગૂઢ છતાં સ્નાનુભવગમ્ય એવી સદા આનંદમય દગાને વળી ઉમળકમાં આવીને ઋષિ પાછા સમારોપ કરીને કહે છે, તથા બ્રહ્મવિદ્યાની ફલશ્રુતિ અને તેનો અધિકારી કાણ છે તે પણ કહે છે.]

હે શૌનક, તે બ્રહ્મવેદના પુરુષ કેવો છે! —

ફલશ્રુતિ

ન યો દ વૈ તત્ પરમં બ્રહ્મ વેદ

બ્રહ્મૈવ ભવતિ, નાસ્ત્યાબ્રહ્મવિત્ કુલે ભવતિ ।

તરતિ શોકં તરતિ પાપ્માનં *

ગુહામંથિભ્યો વિમુક્તોઽમૃતો ભવતિ ॥ ૩-૨-૧ ॥

પદાર્થ*

સઃ = તે સ = જે દ વૈ = ખરેખર (યા પાદપૂર્તિ માટે) તત્ =

તે પરમ = પરમ બ્રહ્મ = બ્રહ્મને વેદ = જાણે છે, બ્રહ્મ એવ = બ્રહ્મ જ

ભવતિ = થાય છે. ન = ના; નદિ અસ્ય = એના (કુલે સાથે)

અબ્રહ્મવિત્ = બ્રહ્મ ન જાણનાર કુલે = કુલમાં ભવતિ = થાય છે. તરતિ =

તરી જાય છે શોક = શોકને; સ્પૃષ્ટી આ શોકમાગરને; તરતિ = તરી

જાય છે પાપ્માનમ્ = પાપને; દુઃખ અને શોકના સદા-કારણરૂપ પાપ-

ખીજને; ગુહામંથિભ્યઃ = હૃદયગુહામાં પડેલી અજ્ઞાન કે-કામના-કે-આસના-

મંથીઓમાંથી; હૃદયમંથીઓમાંથી વિમુક્તઃ = વિમુક્ત થયેલો; છૂટો થઈને

અમૃતઃ = અમૃત; અમર ભવતિ = થાય છે.

અ.વ.થ

મં દ વૈ તત્ પરમં બ્રહ્મ વેદ સ. બ્રહ્મ એવ ભવતિ । અસ્ય કુલે

અબ્રહ્મવિત્ ન ભવતિ । (સઃ) શોકં તરતિ, પાપ્માનં તરતિ; ગુહામંથિભ્યઃ

વિમુક્તઃ (સઃ) અમૃત ભવતિ ॥

* અહીં શોક અને પાપના અર્થની બંધી વ્યાપકતા સમજવા માટે

બીજાનાં નીચેનાં સ્થાનોએ તે બે પદોના ઉપયોગ સરખાવવા જેવો છે :—

શોકમવિગ્નમાનસ (અ. ૧-૮૭)

કાનં પ્ય પ્રોયં પ્ય રતોગુણમુદ્ભવ ।

મહાશનો મદારાગ્ન્યા . . . (અ. ૧-૩૩)

પાપ્માનં પ્રતદિ દેનમ્ (અ. ૧-૪૧)

અર્થ

ખરેખર, જે પુરુષ એ પરમ બ્રહ્મને જાણે છે, તે પોતે બ્રહ્મ જ બને છે—બ્રહ્મરૂપ થાય છે. તેના કુલમાં કોઈ અબ્રહ્મવેત્તા થતું નથી. તે પુરુષ શોક તરીકે જાય છે, પાપ તરીકે જાય છે: (પાપ અને શોકમાંથી આત્યંતિક મુક્તિ મેળવે છે.) (એમ) હૃદયગ્રંથીઓથી મુક્ત થઈને તે અમૃત-અમર થાય છે. [૯]

[બ્રહ્મવેત્તા પાપ અને શોકમાંથી સર્વથા મુક્ત થાય છે; કેમ કે તેની હૃદયગ્રંથી બેદાર્થ ચૂકી છે—એણે બ્રહ્મલક્ષ્યવેધ કર્યો છે. ઉપરાંત મંત્ર કહે છે કે, એના કુલમાં કોઈ બ્રહ્મ ન જાણનારો થતો નથી. એટલે શું? શું બ્રહ્મજ્ઞાન આનુવશિક બને છે એમ? એ તો હોઈ ન શકે. એટલે પછી ‘કુલ’ એટલે એવા બ્રહ્મવેત્તાનો વિદ્યાશ્રમ, કે જેનો કુલપતિ પોતે હોય, એમ અર્થ સમજવો જોઈએ. એ બ્રહ્મવેત્તાના અતેવાસી બની તેના કુલમાં સમિતપાણિ થનાર બ્રહ્મને જાણે છે. બ્રહ્મવિદ્યા કે પરાવિદ્યાનું ખરું સ્વરૂપ જે આ મંત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું, તે એ ખરેખર સમજે છે. તે જાણી તે આત્મકામ બને છે. (આ માટે જુઓ મુંકક ૧-૨-૧૨ કે જ્યાં આ વિશે ઉલ્લેખ છે.)

એવા બ્રહ્મવેત્તાના કુલમાં કોને જન્માનો અધિકાર છે? એવા અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા પાસે સમિતપાણિ બનીને તેના કુલમાં જાય. તો તે અબ્રહ્મવિદ ન રહે એમ કહે છે.]

એ અધિકાર કોને છે?

બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી

તદેતદ્ વ્રજાઽમ્યુક્તમ્ —

ક્રિયાવન્તઃ શ્રોત્રિયા બ્રહ્મવિદ્યાઃ

સ્વયં હુક્તઃ પુરુષોઽશ્રદ્ધયન્તઃ ।

તેષામેવૈતાં બ્રહ્મવિદ્યાં વદેત

શિરોગ્રંથં વિધિવદ્ યૈસ્તુ પીર્ણમ્ ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

નિરામુ હોઈ વિદ્યાસપન્ન બનતો હશે તેમથી તે બ્રહ્મને મેળવના નિષ્ઠાપૂર્વક બ્રહ્મનિષ્ઠાસાવાળો થયો હશે એમ્લે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને માટે સાધન કરતો હશે આ સાધનમાં એ વાત ઠી છે (૧) 'એકર્ષિ' યસ (૨) 'શિરોઘ્રત' પાનન આ એ શી વસ્તુ છે, એ વિશે અર્થાંશરોમા મતભેદ છે એર્ષિ = અગ્નિ (૨) એ નામનો એમ યસ એમ એ અર્થ છે દૂકમા કહી શકીએ કે, યતપરાયણ — 'યજ્ઞ' તે હોવો એર્ષિ એ શિરોઘ્રત = શિર ઉપર અગ્નિ ધાગણ કરવાનું એક નામ (અર્થાંશરોમા કહેવું છે તે) આ છે, એમ ચારાચાર્ય કહે છે ખીન્ને અર્થ એવો ધગવાય છે કે, શિરોમુકતનું — સન્યાસનું યત, જે પરથી આ ઉપનિષદ 'મુકક' કહેવાય છે દૂકમા આ વિશે પણ ઠી ગઈએ કે તેઓ તપનાના શ્રવનનું પાનન કરે છે એટલે કે તેઓ યસ અને તપને શ્રવનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક આચરનારા છે

આના જ બ્રહ્મનિષ્ઠાના અધિકારી છે, કેમ કે એની બધી તૈયારી વગરના એને સમજી શકે પણ નહિ આનાઓ બ્રહ્મશના કુનમાં જાય તે તેમને જ આ પરાવિદ્યા કહે એમ્લે જ એવા કુનમાં કદી ટાઈ અબ્રહ્મનિષ્ઠ ન હોય એ સ્પષ્ટ છે]

તેવો જ અધિકાર મેળવીને શૌનક અગિરસ નસિ પાસે તેમના કુનમાં આ યો હતો અને તેથી આ બ્રહ્મનિષ્ઠાનું ઉપનિષદ તેને એ બ્રહ્મવેત્તા નસિએ મળ્યું હતું એમ જણાવી, આ તેના બ્રહ્મજ્ઞાન સત્રની મેહોના વર્ણનનો સમારોપ કરવામાં આવે છે —

પ્રેક્ષ્ય

તદ્ = તે એતદ્ = એ (વાત) શ્રુત્વા = ઋચ્યાએ, વેદના મત્રે અમ્યુક્તમ્ = કહી છે (નીચે મુજબ —)

ક્રિયાવન્ત = ક્રિયાવાન, કર્મયોગી, શ્રોત્રિયા = શ્રોત્રિય, શ્રુતિસપન્ન, વેદવિદ્, વ્રહ્મનિષ્ઠા = બ્રહ્મમા નિષ્ઠાવાળા, બ્રહ્મપરાયણ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે એકનિર્, સ્વય = પોને જાતે જીહ્વત = યજ કરનારા એકર્ષિ = એકર્ષિ નામે યજ મદ્યન્ત = શ્રદ્ધાવાન, આત્મિક જીહ્વિવાળા તેવામ્ એવ = તેઓને જ એતામ્ = આ વ્રહ્મવિદ્યામ્ = બ્રહ્મવિદ્યાને વદેત = કહેવી, કહેનામા આવે શિરોવ્રતમ્ = 'શિરોવ્રત' નામે વ્રતને વિધિવત્ = વિધિપૂર્વક ચૈ = જેઓનાથી, જેઓએ તુ = પરંતુ (૨) અને ચીર્ણમ્ = (મત) પાળ્યું છે, પાનન કર્યું છે.

અન્યથા

તદ્ એતન્ શ્રુત્વા અમ્યુક્તમ્ — (યે હિ) ક્રિયાવન્ત, શ્રોત્રિયા, વ્રહ્મનિષ્ઠા, મદ્યન્ત સ્વય એકર્ષિ જીહ્વત, ચૈ તુ વિધિવત્ શિરોવ્રતમ્ ચીર્ણમ્, તેવામ્ એવ એતામ્ વ્રહ્મવિદ્યામ્ (વ્રહ્મજ) વદેત ॥

અથ

તે આ (વાત) ઋચ્યામાં કહેલી છે — જેઓ ક્રિયાવાન — કર્મયોગી છે, શ્રોત્રિય કે વેદસપન્ન છે, બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં નિષ્ઠાવાળા છે, તેમાં શ્રદ્ધાવાળા હોઈ જાતે 'એકર્ષિ' યજ કરનારા છે, તથા જેમણે 'શિરોવ્રત' વિધિપૂર્વક પાળ્યું છે, તેઓને જ (બ્રહ્મજે) આ બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી. [૧૦]

[આ ઉપનિષદના પ્રારંભમાં જ આપણે વિગતે જોયું છે કે, પરા કે બ્રહ્મ નિધાને પાત્ર કોણ છે અહીં દ્વંકમા તે જ કહી જાય છે.

તે નિષ્ક્રિય ન હોય, કર્મો કરતો હોય જેથી તેને સંસારનો અનુભવ હોય. તે પૂર્વસંચિત વિદ્યાઓ જાણનાર — શ્રોત્રિય હોય તે

જિજ્ઞાસુ હોઈ વિદ્યાસંપન્ન બનતો હશે. તેમાંથી તે બ્રહ્મને મેળવવા નિષ્ઠાપૂર્વક બ્રહ્મજિજ્ઞાસાવાળો થયો હશે એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેને માટે સાધન કરતો હશે. આ સાધનમાં બે વાત કહી છે. (૧) ‘એકર્ષિ’ યત્ત (૨) ‘શિરોવ્રત’ પાત્રન. આ બે શી વસ્તુ છે, એ વિશે અર્થકારોમાં મતભેદ છે. એકર્ષિ = અગ્નિ (૨) એ નામનો એક યત્ત, એમ બે અર્થ છે. ટૂંકમાં કહી શકીએ કે, યત્તપરાયણ — ‘યજ્ઞ’ તે હોવો એકર્ષિ. શિરોવ્રત = શિર ઉપર અગ્નિ ધારણ કરવાનું એક વ્રત (અથર્વવેદમાં કહેલું છે તે) આ છે, એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. બીજો અર્થ એવો ધટ્ટાવાય છે કે, શિરોમુંડનનું — સંન્યાસનું વ્રત, જે પરથી આ ઉપનિષદ ‘મુંડક’ કહેવાય છે. ટૂંકમાં આ વિશે પણ કહી શકીએ કે, તેઓ તપવાળા જીવનનું પાત્રન કરે છે. એટલે કે તેઓ યત્ત અને તપને જીવનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક આચરનારા છે.

આવા જ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી છે, કેમ કે એની બધી તૈયારી વગરના એને સમજી શકે પણ નહિ. આવાઓ બ્રહ્મસના કુલમાં જાય; તે તેમને જ આ પરાવિદ્યા કહે એટલે જ એવા કુલમાં કદી કોઈ અબ્રહ્મવિદ ન હોય, એ સ્પષ્ટ છે.]

તેવો જ અધિકાર મેળવીને શૌનક અગ્નિરસ ઋષિ પાસે તેમના કુલમાં આવ્યો હતો. અને તેથી આ બ્રહ્મવિદ્યાનું ઉપનિષદ તેને એ બ્રહ્મવેત્તા ઋષિએ કહ્યું હતું. એમ જણાવી, આ તેના બ્રહ્મજ્ઞાન-સત્ત્વની બેહોના વર્ણનનો સમારોપ કરવામાં આવે છે:—

૭

ઉપસંહાર

તદ્વેતન્ન સર્વયમ્ ઋષિરંગિરા. પુરોવાચ ।

નૈતદ્વર્ત્તીર્ણવ્રતોઽધીતે ॥

નમઃ પરમઋષિભ્યો નમઃ પરમઋષિભ્યઃ ॥ ૩-૨-૧૧ ॥

પદાર્થ

તદ્ = તે એતન્ = આ સત્યમ્ = સત્ય, સાચી વાત (આ ઉપનિષદ)
ઋપિ અગિરા = અગિરા ઋપિ પુરા = પૂર્વે ઉવાચ = બોલ્યા, કહ્યું

ન = ન એતદ્ = આ, એ અચીર્ણવ્રત = જેણે વ્રતપાલન કર્યું નથી
એવો, અવતી અર્ષતે = ભણતો, ભણે (ન ભણે)

નમ = નમન હો, પ્રણામ પરમઋષિભ્ય = પરમઋષિઓને, પરમ
જ્ઞાની પુરુષોઓને (૩ જેમની પરંપરાએ આ સત્ય આપણને આપ્યું
છે) નમ પરમઋષિભ્ય = પરમઋષિઓને પ્રણામ

અર્થ

તે આ (બ્રહ્મવિદ્યા કે પરાવિદ્યાનું), મત્ય અગિરમ
ઋપિએ પૂર્વે કહ્યું. અવતી (જેણે તપ-અને યજ્ઞ-મય
જીવનથી તે ભણવાનો અધિકાર નથી મેળવ્યો, તેવો)
માણુમ આ નથી ભણતો—ના ભણે. (નહિ તો તેનું
વ્યર્થ જશે.)

(અધિકારીઓને પરંપરાથી આ સત્ય કહેનાર) પરમ
ઋષિઓને પ્રણામ હો, (તે) પરમ ઋષિઓને પ્રણામ હો.
(એમને અનેક નમસ્કાર કરીએ છીએ.) [૧૧]

[એવાઓની ભક્તિ કરવી એ સાધકની બ્રહ્મનિદાનુ સદગ્ધ અ ચરણ
હોય છે એમ પુરુષો સાધકને માટે સાક્ષાત્ ઉપાસ્ય જેવા છે તેથી
૩-૨-૧ મા ગરમાં જ કહ્યું — ઉપાસકે પુરુષ યે હ્યકામા તે શુક્ર-
મેતદ્ અતિવર્તતિ ધીરા । રીનક એવા પુરુષના અતેજાસમાં તેમની
ઉપામના કરીને આ સત્ય ભણ્યો એ કથા પરાપૂર્વથી કાનેકાન માંભળેલી
તે આમ પૂરી થાય છે.]

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर् व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

ॐ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

પદસૂચિ

૧ અનુચારોને અનુનાસિ વ્યવનોના ક્રમમા લેના

૨ અનરથ વ્યવન અને ઉપમાક્ષરો પહેવાના અનુસ્વાર તેમની પહેલાના સ્વરના ક્રમ પૂરો થાય તે યહી લેવા

૩ વિભગન સુ ગણી તે ક્રમમા લેવો

૪ જે પદોની રાશ્યાતમા ૦ આડ મીડુ છે તે પો આખા સમાસ પદની અદરના ધન્ ૫ ગણના

અકામ ૩૨૧

અકુલ ૧૨૧૨

અવરન્ ૧૧૫, ૧૨૧૦, ૨૨૨, ૩

અક્ષર ૧૧૫ ૨૧૧, ૨

અગોષમ્ ૧૧૬

અગ્નિ ૨૧૪, ૫, ૨૨૧૦

અગ્નિહોત્ર ૧૨૩

અગ્રાણમ્ ૧૧૬

અર્ણવ ૧૧૩

અદિત્ત ૧૧૨

અદિત્ર ૧૧૨

અનધુ લોચમ્ ૧૧૬

અનુનસવમ્ ૧૨૩

અર્ધિયક્ષમ્ ૩૧૦

અર્ચોત્ર ૩૨૧૧

અસ ૨૧૨

અણુ ૨૦૨

અણુચ ૨૧૨

અણુ ૩૧૬

અન ૨૧૦

અતિપિર્વાત ૧૦૩

અતિર્વેલિ ૩૦૧

અતિવાર્ત ૩૧૪

અતિ ૩૧૧

અચ ૨૨૧

અચ ૧૧૫

અચર્વગ ૧૧૨

અચર્વવદ ૧૧૪

અચર્વા ૧૧૨

અચવાવ ૧૧૧

અદર્શમ્ ૧૨૩

અદ્યા ૧૨૭

અદેશમ્ ૧૧૬

અધ ૨૨૧૧

અધિગમ ૧૧૫

અધિવામ્ ૧૧૫

અધાને ૩૧૧૧

અનધન ૩૧૧

અન પ્રવાન્ ૧૨૩

અગાગયા ૩૧૨

અણુમિ ૨૦૧૦

અણુમ્ ૧૨૧૦

અણુમ્ ૩૧૬

અત્તરના ૨૧૪, ૨૧૬

અન્નરિણમ્ ૧૨૫ ૨૨૫

અ ૧૨૦

અર્ચ ૧૨૨

અર્ચ ૨૨૧

- अन्तःशरीरे ३-१-५
 अन्निके ३ १-७
 अन्धाः १-२-८
 अन्धेन १-२-८
 अघ्नम् १-१-८, ६
 अज्ञात् १ १-८
 अज्ञे २ १-७
 अग्नयः ३ १-१
 अग्न्यम् १ २-१०
 अग्न्यम् ३-१-२
 अग्न्याः २ २-५
 अग्न्यैः ३ १-८
 ० अन्विताय १ २-१३
 अघरा १-१-४, ५
 अघदयम् १-२-१
 अगणिपयम् १-१-६
 ० अघानौ २-१ ७
 अग्नि १-२-७, २ १-१; ३-१-८; ३-२-४
 अग्नीर्गमाम् १ २-३
 अग्रमतेन २-२-४
 अग्रागः २ १-२
 अग्रद्विद् ३-२-६
 अभिगच्छेत् १-२-१२
 अभिचारशीति ३-१-१
 अभिचयने १ १-८
 अभिन्दन्ति १-२-७
 अभिमन्यन्ति १ २-६
 अभिदन्त्यः १-२-६
 अभ्युक्ता ३ २-१०
 अभलाः २ १-२
 अभूतः २ १-२
 अभूतम् १-१-८, २-१-१०, २-२-२, ५, ११
 ० अमृतः १-२-११; ३-२-६
 अमृतस्य २-२-५
 ० अमृताः ३-२-६
 अवम् २-२-१०; ३-२-३, ४
 अरण्ये १-२-११
 अराः २ २-६
 अर्चयन्त्यः १-२-६
 अर्चयेत् ३-१-१०
 अर्चिन्त् २ २-२
 अर्चिषः २-१-८
 ० अर्थम् १ १-१२
 ० अर्थाः ३-२-६
 अर्त्विगात् ३-२-४
 अवत् १-२-७
 अवर्गम् १-१-१
 अविद्याग्रयिन् २ १-१०
 अविद्यायाम् १ २-८, ६
 अविधिना १-२ ३
 अवैश्वदेवम् १ २-३
 अव्ययम् १-१-६
 अव्ययात्मा १ २-११
 अवश्ये ३ २-७
 ० अक्षन् ३ १-१
 अक्षदत्ता १-२-७
 ० अक्षम् २ २-१
 अक्षम् ३ २-८
 अग्नि १-२-१२
 ० अक्षम् २ २-३
 अक्षम् २-१-६
 अक्ष २ १-४; ३ १-२; ३ २-६
 अक्षुत् १ २-३
 आकलन्ति ३ १-६

एता १२५
 एते १२७
 एतेषु १२५
 एतै ३२४
 एतम् ३२४
 एव ११४, १२-७, ८, १२, २११, १०,
 २२३, ५, १०, ११, ३-१६, ७,
 ३२२, ३, ५, ६, १०
 एवम् २२६
 एष १२१, ६, २१४, ६, २२५, ६,
 ७, ३१४, ५, ६, ३२१, ३४
 एहि १२६
 भौतम् २२५, ३१
 भौत् २२६
 भोषय ११-७, २१५, ६
 औपनिषद् २२३
 कराली १२४
 कर्ता १११
 कर्तारन् ३१३
 कर्म १२-७, २११०
 कर्मचिन्तान् १२१२
 कर्मणा ३१८
 कर्मसु ११८
 कर्मणि १२१, २२८, ३२-७
 कर्मिण १२६
 क्त्वा ३०७
 क्त्वा ११५
 कषय १२१
 कस्मिन् ११३
 कामभि ३२२
 कामयत ३११०, ३२२
 कामस्य ३२२

काम ३११०
 कामान् ३११०, ३२२
 कामा ३२२
 कामा १२१, ३१६, ३२१
 कालम् १२५
 कालम् १२५
 कालौ १२४
 काले ३२६
 कुत २२१०
 कुले ३२६
 कृत् १२१२
 कृतात्मन ३२२
 कृतात्मान ३२५
 कृतायां १२०
 कृतेन १२१२
 केशलीमानि ११७
 कोने २२८
 क्तव २१६
 क्रियावन्त ३२१०
 क्रियावान् ३१४
 क्रीड ३१४
 क्षीणशोषा ३१५
 क्षीणलोका १२८
 क्षीयन्ते २२८
 खन् २१३
 गच्छन्ति ३२८
 गतम् ११६
 गता ३२-७
 गन्ता २२३
 गिरय २१०
 गुरुम् १२१२
 गुरुप्रपिभ्य ३२

तपसा ११८, ३१५८
तम् १२५, १, २२५, १०, ३१८, १०
तम- २२९
तमो ३११
तमनि ३२६
तस्मात् ११८, ३१५, ९, ५, ८, , ३११०
तर्ह्य २२८
तर्हि ११४ १२-१३
तस्य १२३, २२१०, ३२३, ४
तान् ३११०
तानि १२१
तान् ११२११३
ताराम् २२१०
तिष्ठते २१
तु ३१८, ३२२, ४, १०
नृणां ३२५
ते १२५, १०, ११, ३२१, ५, ९
तेन १२, , ३२३
तपन् ३२१०
त्रेयाम् १२१
दक्षिण २२११
दक्षिणा २१९
निगम् ३१५ ३२८
दिभ्य २१२
दिब्धे २२५
दिश २१४
दीप्ता २१५
दूरात् ३१५
दूर ३१५
दृढा १२५
द्रे २२८
देवयान ३१९

देवानाम् १११, १२५
देवा २१५ ३२५
देवो १२४
देवै ३१८
योगा ३१५
लौ २२५
डा ३११
द्वारेण १२११
द्वे ११४
धनु २२३, ४
धाम ३२१
धाम ३२४
परिणी २१३ [३२५
धोरा ११९, १२८, २२५ ३२१,
ध्याय २२९
ध्ययमान ३१८
न १२, १०, १२, २२१०, ३१४,
९, ८, ३२३, ३२४, ११
नद्य ३२८
नम ३२-११
नयनि १२१
नायस्य १२१०
नाय २२९
नामौ २२९
नाम ११८, २२१
नामरूपात् ३२८
नामरूप ३२८
नित्यम् ११९, ३१५
निधातम् ३१९
निमग्न ३१२
निमिषत् २२१
नियन् १२१

तपसा १-१-८; ३-१-५, ८
 तम् १-२-५, ९, २-२-५, १०; ३-१-८, १०
 तमसः २-२-६
 तपो ३-१-१
 नरति ३-२-६
 तस्मान् १-१-६; २-१-५, ९, ७, ८, ९; ३-१-१०
 तस्मिन् २-२-८
 तस्मै १-१-४; १-२-१३
 तस्य १-२-३, २-२-१०, ३-२-३, ४
 तान् ३-१-१०
 तानि १-२-१
 ताम् १-१-२, १-२-१३
 तारकम् २-२-१०
 तिष्ठते २-१-६
 तु ३-१-८; ३-२-३, ४, १०
 नृणां ३-२-५
 ते १-२-७, १०, ११; ३-२-१, ५, ९
 तेन १-२-६; ३-२-३
 तेषाम् ३-२-१०
 त्रेणायाम् १-२-१
 दक्षिणतः २-२-११
 दक्षिणाः २-१-६
 त्रिवाम् ३-१-७, ३-२-८
 दिव्यः २-१-२
 दिव्ये २-२-७
 दिशः २-१-४
 वीक्षा २-१-५
 दूरात् ३-१-७
 दूरे ३-१-७
 दृष्टाः १-२-७
 दृष्टे २-२-८
 देवयानः ३-१-६

देवानाम् १-१-१; १-२-५
 देवाः २-१-७; ३-२-७
 देवो १-२-४
 देवैः ३-१-८
 द्रोणाः ३-१-५
 क्षौः २-२-५
 क्षा ३-१-१
 द्यौरेण १-२-११
 द्वे १-१-४
 धत्तु २-२-३, ४
 धाम ३-२-१
 धाम ३-२-४
 धारिणी २-१-३ [३-२-५
 धीराः १-१-६; १-२-८; २-२-७; ३-२-१;
 ध्यायथ २-२-६
 ध्यायमानः ३-१-८
 न १-२-६, १०, १२; २-२-१०; ३-१-४,
 ९, ८, ३-२-३; ३-२-४, ५, ११
 नद्य ३-२-८
 नमः ३-२-११
 नयन्ति १-१-५
 नास्त्य १-२-१०
 नास्त्य २-२-६
 नाम्ना २-२-६
 नाम १-१-६; २-२-१
 नामरूपात् ३-२-८
 नामरूपे ३-२-८
 नित्यम् १-१-६; ३-१-५
 निधनम् ३-१-६
 निमग्नः ३-१-२
 निमिषम् २-२-१
 नियन् १-२-१

भु'डडे।पनिषद

निरजनः ३-१-३	परावरे २-२-८
निष्कन्तम् १-१-५	परिषदयन्ति १-१-६; २-२-७
निर्वेदम् १-२-१२	परिमुच्यन्ति ३-२-६
०निशिनम् २-२-३	परिषन्ति १-१-८
निष्कलम् २-२-६, ३-१-८	परिषत्स्वजाते ३-१-१
०निष्ठम् १-२-१२	परीक्ष्य १-२-१२
०निष्ठाः ३-२-१०	परे २-२-६, ३-२-७
निहितम् २-१-१०; ३-१-७; ३-२-१	पञ्चन्यः २-१-५
निहिताः २-१-८; २-२-२	पर्याप्तकामस्य ३-१-२
नीयमानाः १-२-८	पवते २-१-६
नु १-१-३	पञ्चवः २-१-७
०नेत्रा २-२-७	पश्चात् २-२-११
पंचदश ३-२-७	पश्यन्ति ३-१-२
पंचषा ३-१-६	पश्यते ३-१-३, ८
पङ्क्तिम् १-२-८	पदवस्तु ३-१-७
पतिः १-२-५	पश्यन्ति ३-१-५
पदम् २-२-१	पश्यः ३-१-३
पद्भ्याम् २-१-४	पाप्मानम् ३-२-६
०पत्न्या १-२-१; ३-१-६	पाराय २-२-६
पप्रच्छ १-१-३	पावकार्त्तं २-१-१
परतः २-१-२	पिप्यन् ३-१-१
परम् २-२-१; ३-२-८	पुण्यः १-२-६
परमकृपिभ्यः ३-२-११	पुण्यपापे ३-१-३
परमम् ३-१-३, ६; ३-२-१, ६	०पुत्राय १-१-१
पर. २-१-२	पुनर् १-२-७
परस्तात् २-२-६	पुमान् २-१-५
परा १-१-४, ५	पुरस्तात् २-२-११
परात् ३-२-८	पुरा १-१-२; ३-२-११
परान्तकाळे ३-२-६	पुरुषान् १-२-१३; ३-१-३; ३-२-१, ८
परामृतम् २-१-१०	पुण्यः १-२-११; २-१-२, १०, ३-१-२
परामृताः ३-२-६	पुराणम् १-१-७, २-१-५
पराधराप् १-१-२	हृषिके २-१-३, ४, ६

पृथि याम ११-७, २१५	प्राणा २१-८
पृष्ठे १२१०	प्राणै २२५ ३१-८
० पौर्णमासम् १२३	प्राप्य ३२५
प्रवानाम् २२१, ३१६	प्राह १११, २
प्रदोदग्ने २११	प्रियाग्र १२६
प्रजा २१५	प्रोवाच १२१३
प्रणव २२४	प्लवा १२-७
प्रतिद्वितासु ३२-७	प्लहीनेन ३२४
प्रतिपादयेत् १२२	रकुधा १२१, १२-८, २१-७, २२६
० प्रतिष्ठाम् ११-१	रकुना ३२३
प्रतिष्ठा ३२-७	रक्षी २१५
प्रतिष्ठित २२-७	राला १२८
प्रथम १११	राष्ट्राभ्यन्तर २१२
प्रभवन्ति २१-८	शृष्ट ३१७
प्रभवन्ते २१-१	मह ११२, १८, २११०, २२२,
० प्रमत्तेन २२४	४, ८, ११, ३२१, ८
प्रमादम् ३२४	महाचर्यम् २१-७
प्रमूढा १२१०	महाचयेण ३१५
प्रप्राति ११११	महाधाम ३२४
प्रवचनेन ३२३	महानिष्ठम् १२१२
प्रवरेत ११-२	महानिष्ठा ३२१०
प्रविशेषन्ति ३२२	महापुर २२-७
प्रवेदयन्ति १२४	महायोनिम् ३१३
प्रदानवित्ताय १२१३	महालोक १२६
प्रज्ञाता ३२५	महालोक्यु ३२६
० प्रमादेन ३१-८	० महाविद् ३२६
प्रसन्नम् २२११	महाविद् ११४
प्राणत् २२१	महाविदाम् ३१४
प्राणशरीरेणा २२-७ [३१४, ८	महाविधाम् १११, २, १२१३ ३२१०
प्रा ११८, २१३, ४, २२२,	मज्जा १११
० प्रण २१२	जाग्रत १२१२
प्राणपानौ २१-७	भगव ११३

मुंउट्टेपत्तिपद

भवति ११३, ३२६
 भवते ३१४
 भवेत् २-२४
 भति २२१०, ३२१
 भान्ति २२१०
 भान्ति २२१०
 भारद्वाज ११२
 भारद्वाजाय ११२
 ० भावगतेन २२३
 भावा २११
 भामा २२१०
 भिज्जे २२८
 भुवनस्य ११-१
 भुवि २२७
 भूत० ११६
 ० भूत० २१४
 भूतिकाम ३११०
 भूते. २१६
 ० भूते ३१४
 भैक्षवर्षात् १२११
 भ्राजमानेषु १२५
 मन. १-१८; २-१-३; २२-२,५
 मनसा ३१-१०
 ० मना २-१-२
 मनुष्याः २१-७
 मनोज्ञता १-२४
 मनोमय २२-७
 मन्त्रेषु १२-१
 मन्त्रगाना १-२-८, १०
 मन्त्रमानः ३२-२
 म.त् २२१
 मन्त्रि १. ११-३

मन्त्राख्यन् २-२-३
 महिम, २२-७
 महिमानम् ३-१२
 मुह्यमान ३१-२
 मूढा १-१-७, ८
 मूषां २-१-४
 ० मृत्तुम् १-२-२
 मेधया ३-२-३
 यत्नमानम् १-२-६
 यत्नाना. २१-६
 यत्तुर्दः १-१-५
 यज्ञपि २-१-६
 यत्तुत्ता १-२-७
 यथा. २-१-६
 यत्ने ३-२-४
 यत्तव ३-१-५, ३-२-६
 यय १-२-५, ११; २-१-६; २-२-६;
 ३१-६, ३-२-१
 यथा १-१-७, १२-८, २-१-१, ३-१-८
 यथाका० १-२५
 यद् १-१-४, ६, १-२-६, २-२-१, २, ७, ६
 यदा १-१-७; ३१-१, ३
 यन्ति १-२-७; २-१-१
 यम् ३-१-५, १०; ३-२-३
 यया १-१-५
 ० ययौ २१-७
 य १-१-६, १-१-५, २-१-२०; २-२-७;
 ३१-४, ३२-२, ४, ६
 यस्मिन् १-२-४, ५, ३-१-६
 यस्म १-१-६, १-२-३, २-२-७
 या १२-४
 यान् ३-१-१०

०यान् ३-१-९
 यानि १-२-१
 यान् १-१-२
 युक्तात्मान ३-२-५
 ये १-२-५, ११; ३-२-१
 येन १-२-१३, २-१-६, ३-१-९
 येषु १-२-७; २-१-८
 ये ३-२-१०
 ०योगात् ३-२-९
 ०योनिम् १-१-९; ३-१-३
 योनितायाम् २-१-५
 ०रिन् ३-१-४
 रथनाभौ २-२-९
 रथमव. १-२-५
 रश्मिभि १-२-९
 रसा. २-१-६
 रागात् १-२-६
 ०रागाः ३-२-५
 रवमर्णम् ३-१-३
 रूपम् १-१-६
 ०रूपम् २-२-५, ३-१-५
 ०रूपात् ३-२-८
 ०रूपाः १-२-५; २-१-१; २-१-६
 ०रूपी १-२-४
 ०रूपे ३-२-८
 रेत २-१-५
 लक्ष्यम् २-२-३, ४
 लभ्यः ३-१-५, ३-२-३, ४
 ०रिगात् ३-२-४
 लेखायते १-२-२
 लेखायमाना १-२-८
 लोकात् १-२-१०, ३-१-१०

०लोकः १-२-९
 लोकान् १-२-३, १२
 लोकाः १-१-८, २-१-९, ८; २-२-२
 ०ल्लोकाः १-२-६
 लोकिन् २-२-२
 लोके १-२-१
 ०ल्लोकेषु ३-२-९
 ०लोमानि १-१-७
 ददन्ति १-१-४
 वेदेत ३-२-१०
 वयम् १-२-६
 वयासि २-१-५
 वरिष्ठम् १-२-१०; २-२-१; २-२-११
 वरिष्ठः ३-१-४
 वरेण्यम् २-२-१
 ०वर्चसः १-२-९
 ०वर्णिनम् १-२-३
 ०वर्णम् ३-१-३
 वर्तमाना १-२-८, ६
 व १-२-१, ९; २-२-९
 वहन्ति १-२-९
 वा १-२-१०, ३-१-८; ३-२-४
 वाग् २-१-४; २-२-२
 वाचम् १-२-९
 वाच. २-२-५
 वाचा ३-१-८
 वायु २-१-३, ४
 ०वाहने १-२-२
 विकिरति २-१-१०
 विज्ञानम् ३-१-४
 विद्याम् १-१-३
 विदिते १-१-३

शिरोव्रतम् ३-२-१०
 शुक्रम् ३-२-१
 शुद्धमत्वा. ३-२-६
 शुभ्रः २-१-२; ३-१-५
 शुभ्रम् २-२-६, ३-२-१
 शोकम् ३-२-६
 श्लोकः ३-१-२
 शोचति ३-१-२
 शौनकः १-१-३
 श्रद्धयन्तः ३-२-१०
 श्रद्धा २-१-७
 श्रद्धे १-२-११
 श्रुतेन ३-२-३
 श्रेयः १-२-७, १०
 श्रोत्रियम् १-२-१२
 श्रोत्रियाः ३-२-१०
 श्रीधरे २-१-४,
 सग्याया ३-१-१
 सतः १-१-७
 सत्त्व. ३-१-१०
 सत्त्वाः ३-२-६
 सत्यकामाः १-२-१
 सत्यम् १-१-८, १-२-१; १-२-१३, २-१-१,
 ७, २-२-२; ३-१-६; ३-२-११
 सत्यवाशय १-१-२
 सत्यय ३-१-६
 सत्येन ३-१-५, ६
 सदम् २-२-१
 सधयोत् २-२-३
 सतर्तानि १-२-१
 सनिधाय २-२-७
 सनिहितम् २-२-१
 मन्थामयोगात् ३-२-६

सप्त १-२-४, २-१-८
 सप्तम्यान् १-२-३
 समर्पितम् २-२-१
 समानम् ३-१-१
 समाने ३-१-२
 समित्साणिः १-२-१२
 समिद्धे १-२-२
 ममिवः २-१-५, ८
 समुद्राः २-१-६
 समुद्रे ३-२-८
 मध्रभूताः २-१-५, ७
 सप्राप्य ३-२-५
 स्वभूव १-१-१
 सभ्रवन्ति १-१-७
 सम्यक् १-२-१३
 सम्यग्ज्ञानेन ३-१-५
 मयुजा ३-१-१
 सहाराः २-१-१
 सर्वगतम् १-१-६
 सर्वगम् ३-२-५
 सर्वज्ञः १-१-६, २-२-७
 सर्वज्ञ ३-२-५
 सर्वभूतान्तरात्मा २-१-४
 सर्वभूतैः ३-१-४
 सर्वम् १-१-३, २-२-१०; ३-१-६, ३-२-५
 सर्वस्थाः २-१-६
 सर्वदिद् १-१-६; २-२-७
 सर्वविद्याप्रणिष्ठाम् १-१-१
 सर्वमशयः २-२-८
 सर्वा २-१-६
 सर्वे २-१-६, ६; ३-२-२, ६, ७
 सर्वेन्द्रियाणि २-१-३
 सर्व. २-२-५

स १११, २४, १२११, १२, १३,
२१२, २११०, २-२२, ६,
३२१, २, ६

सह २-२५

सहस्रश २११

सर्वतर २१६

सविभ ति ३११०

सविवेश ३१६

सदाया २२८

महता २२६

माष्य २१७

साम २१-६

मामवेद ११५

साम्यम् ३१३

निधति २१५

निधव २१६

मुकृत् १-२६

मुकृतस्य १-२-१

मुकृते १-२१०

मुदोतात् २११

मुद्रे ३१-७

मुधूवर्णा १२४

मुनिश्चिन्तायां ३-२६

मुपर्गा ३-१-१

मुणोहिता १२४

मुवर्चम् १२६

मुमुक्षमम् ११६

मुक्षमतरम् ३-१-७

मुक्षमम् १-१६

मुक्षमात् ३-१-७

सूर्यदोरेण १२११

सूर्य २१-५, ६, २२-१०

सूर्यस्य १२-५, ६

०मुर्यो २१-४

सृजते ११-७

सेतु २२-५

सोम २-१६

सोमात् २१-५

सोम्य २१-१, १०, २-२-२, ३

स्तुर्निनि १२४

स्म ११-४

स्यदने २-१-६

स्यदमाना ३२८

स्वयम् १-२-८, ३-२१०

स्वलि २२-६

स्वादु ३-१-१

स्वाम् ३२-३

ह ११-४, ५, ३२६

हव्यवाहने १२२

हि १-३-२, ५, ७, ११, २१-२, ४, ६,
२२३, ४, ७, ३-१४, ५, ६, १०, ३२-१

हिनस्ति १-२-३

दिरण्मये २-२६

हीनतरम् १२-१०

०हीनेन ३२४

हुतम् १२-३

०हुतम् १-१३

हृदयग्रथि २२-८

हृदयम् २१-४, २२७

होमा २१-८

पा. १७१ उपर आ मुधारी ले। —

अद्विरेते पछी उमेरे। अद्विरा ३२-११

अथरंग ने जन्ने वाये अथर्वगे अन्नरिक्षमभायी १२५ २६ ३२।